

مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
 مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
 شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

MIRAS (HERITAGE) OF UYGHUR FOLK CULTURE

MIRAS

美拉斯

MIRAS

3
 2007

مىراس

ISSN 1004-3829
 9 771004 382027

مەملىكەت قۇربان نوپىسى

مۇھەممەت ئەھمەت نوپىسى

قوش ئايلىق ژۇرنال 2007 - يىل 3 - سان

(ئومۇمىي 101 - سان)

ئالم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

- «چىن تۆمۈر باتۇر» ھەققىدە قايتا ئويلىنىش..... ياسىن مۇھەممەتتىياز تېكە (1)
- غەربتە ۋە ئۇيغۇرلاردا ئەۋلاد بوشلۇقى..... دىلمۇرات مەھمۇت (16)
- چۆچەك جىر مەدەنىيىتى..... مەمتىمىن ئابدۇخالىق (41)
- يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى..... غەيرەتجان ئوسمان (64)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

- ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ نەزەرىدىكى ۋاڭ مېڭ..... شۆھرەت مۇھەممەدى (ت) (12)

ئەلنىڭ قۇلقى ئەللىك

- غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋە دۇنيا «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى»..... ئابلىمىت مۇھەممەد يىلتىزلىق (24)

كەچمىش - كەچۈرمىشلەر

- كۈلكە داۋانلىرى..... ماخمۇت مۇھەممەد (29)

كىم ئەقىللىق، كىم زېرەك

- تويدۇرۇپ تۇرۇۋاتقان تويۇمغۇر تويلىرىمىز..... ئابدۇخېلىل مىرخېلىل (50)

باش مۇھەررىر:
يۈسۈپ ئىسھاق
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
جاۋابكار مۇھەررىر:
خۇرسەنئاي مەمتىمىن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
ئۈزگۈچى: «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
Fax: (0991) 4554015
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىسى مۇشەنرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:

CN65 - 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 - 3829

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 58 - 60
پوچتا نومۇرى: 830001
E - mail: mirasuyghur @ 126.com

چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 5.00 يۈەن
ئاق ئايلىق 20 - كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

بىزنىڭ تۇرانىمىز - مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت!
بىزنىڭ قوغدايدىغىنىمىز - ئىلغار مىللىي مەدەنىيەت!

ئادەت قېرىماس

قومۇل يۈز ئاچقۇ مەشرەپلىرىدىكى بېيىت ئېيتىشىش ئەنئەنىسى... ئادالەت ئىمىن (51)

ئاداش - ئاداش بولايلى

«ئەللىي بالام» ئويۇنى..... مۇھەممەد ئابلىز بۆرەيار (61)

كۈلكە - جان ئوزۇقى

يۇمۇرلار..... شۆھرەت تەلئەت تەرجىمىسى (77)

مۇقاۋىدا: ئۇيغۇر قىزى، كىيىمى دۆلەتلىك 1 - دەرىجىلىك كىيىم

لايىھىلىگۈچى خانىش ھاپىز لايىھىلىگەن. يۈسۈپجان تۇرسۇن فوتوسى

بەت ئاستىدىكى ماقال - تەمسىللەرنى مەۋجۇدەم ئابدۇخېلىل (تۈركىسى) تەمىنلىگەن

主要目录

- 关于民间故事《轻·铁木尔勇士》的反思... 亚森·买买提 尼亚孜·提克 (1)
- 维吾尔文人眼里的王蒙..... 肖合来提·买买提 翻译 (12)
- 《摇篮曲》游戏..... 穆罕默德 阿不力孜·布拉亚尔 (61)
- 哈密揭面纱麦西来甫中的毕依提 (谣)传统..... 阿达来提·依明 (51)
- 西方人与维吾尔人的代沟..... 迪力木拉提·马合木提 (16)

Chief editor: Yusup Is'haq

Deputy chief editor: Muhtar Muhammed

Responsible editor: HURSANAY MAMTIMIN

«مىراس» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىكى خادىملار بالىلار
بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
بالىلىرىغا قىزغىن سالام يوللايدۇ!

我们要抢救传统文化
我们要保护传统文化
我们要弘扬传统文化

主编:

玉素甫·依莎克

副主编:

穆合塔尔·穆罕默德

责任编辑:

胡尔仙阿依·买买提明

主管:新疆维吾尔自治区文学
艺术界联合会

编辑:《美拉斯》杂志社(乌市友好
南路 716 号文联 14 层)

电话:(0991)4554017

传真:(0991)4554015

印刷:新疆日报社印务中心

发行:乌鲁木齐邮局

订阅:全国各地邮局

国内统一刊号:CN65-1130/1 国外统一刊号:

ISSN1004-3829 邮政代号:58-60

E-mail: mirasuyghur@126.com

海外发行代号:1130BM

广告许可证号:6500006000040

邮编:830001

定价:5.00 元

Responsible Commission: Xinjiang
Uyghur Autonomous Regional Federa-
tion of Literary and Art Circles

Editor: "Miras" (Heritages) editorial
department

716# 14 floor southern friendship road
Urumqi Xinjiang China

Printer: xinjiang newspaper press center

Distribution: Urumqi post office Post
offices of the whole country

Print number at home: CN65-1130/1

Print number abroad: ISSN1004-3829

PostCode: 58-60

International Standart Book Number:
1130BM

Post Number: 830001

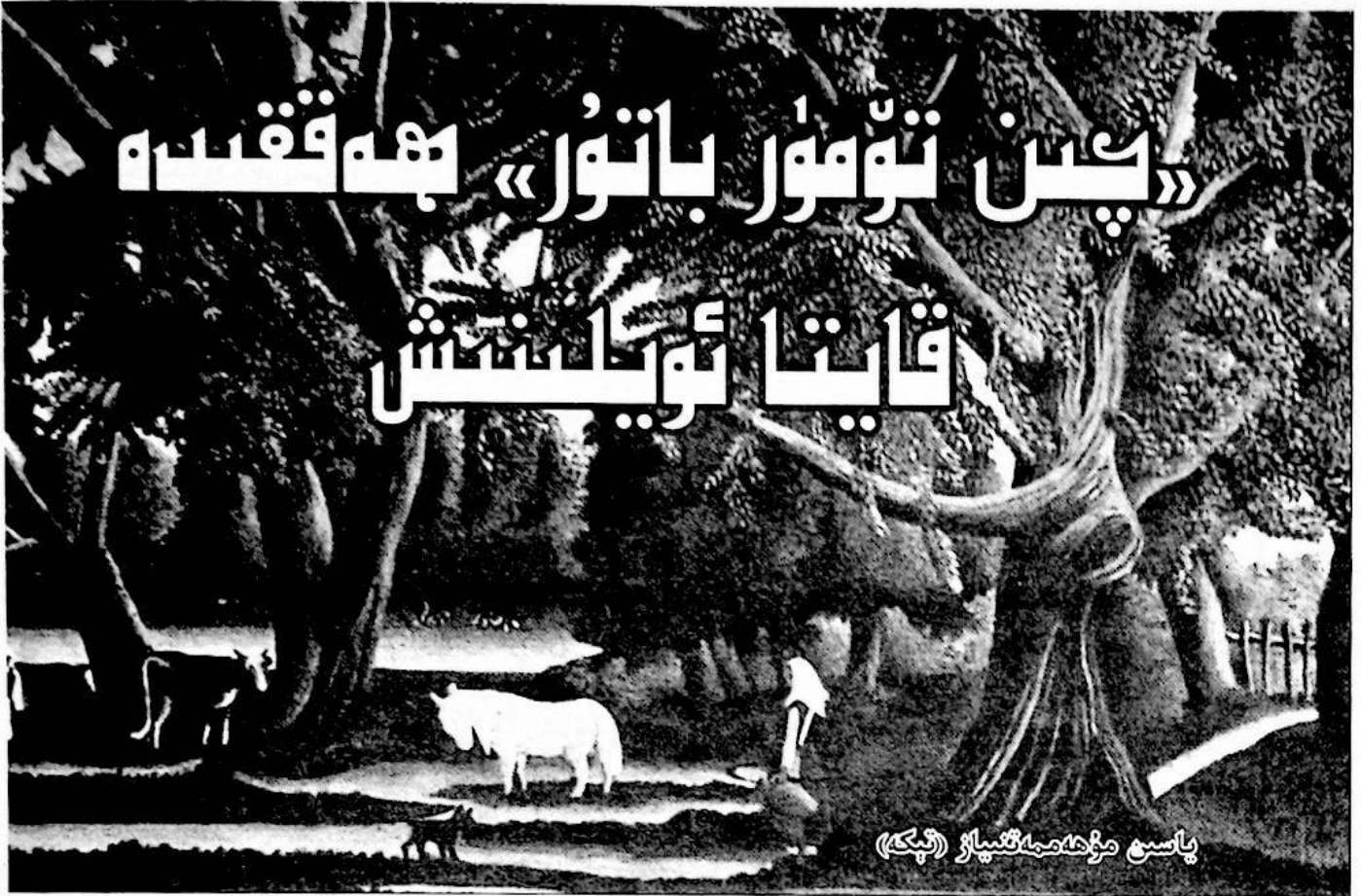
Tel: (0991) 4554017

Fax: (0991) 4554015

Price: 5¥

«پىن تۆمۈر باتۇر» ھەققىدە

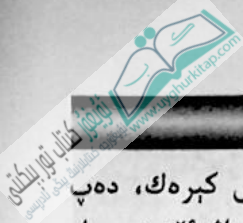
قايتا ئويلىنىش

ياسىن مۇھەممەدئىياز (تېكە)

چۈشەنمەكچى بولىدىكەنمىز، خەلقنىڭ فولكلور مەدەنىيەت-
تىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر قىسمى بولغان ئەپسانىلەرگە ۋە
ئەپسانىلەرنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم
سەم قىلغان سېھرىي چۆچەكلەرگە تايانماي تۇرالمايمىز.
سېھرىي چۆچەكلەردىكى مەركەزلىك ئىپادىلەش ئۇ-
سۇلى بولغان سىمۋوللىق ئىپادىلەش ئۇسۇلى دەل
مەسىلىنىڭ نېگىزىدۇر. ئەجدادلار ئاشۇ يىراق دەۋرلەردىن
باشلاپ ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا يۈز بېرىۋاتقان نۇرغۇن ھادى-
سىلەرنى گۈزەل ئەپسانىۋى ئامىللار ئارقىلىق خاتىرىلە-
گەن ۋە شۇ دەۋر كىشىلىرىگىلا چۈشىنىشكە بولغان
سىمۋوللۇق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ساددا چۈ-
شەنچىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. شۇڭلاشقا ئەپسانىلەر ۋە
سېھرىي چۆچەكلەردىكى سىمۋوللۇق ئوبرازلار - دېتال-
لارنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئېچىش قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ
ئەينى ۋاقىتتىكى ھالىتى، ئىدىيىسى، تۇرمۇش شەكلى قا-
تارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى بېسىشقا تېگىشلىك مۇھىم
يول. ئەمما، تەتقىقات مېتودىمىزدىكى بەزى يېتەرسىز-
لىكلەر تۈپەيلى سېھىرلىك چۆچەكلەردىكى سىمۋوللىق
ھەققىدىكى تەتقىقات تازا چوڭقۇرلىشىپ كېتەلمىدى.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى بىر مىللەتنىڭ
يېزىققا ئېلىنمىغان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئىنتايىن
مۇھىم ئۇچۇر ھېسابلىنىدۇ. مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيلىكنىڭ
بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان يېزىق ئىجاد قىلىنغان ۋاقىت
ئىلىم ساھەسىگە خېلىلا ئېنىق بولسىمۇ، ئەمما ئىنسانىيەت
پەيدا بولغان نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئىنسانلارغا مە-
دەنىيەت پەردىسىنى قايرىپ بەرگەن ساددا ئوبرازلىق
تەپەككۈرنىڭ قاچان مەيدانغا كەلگەنلىكىنى، ئىنسان مې-
خىسىنىڭ قاچانلاردا مۇشۇنداق مۆجىزىۋى خۇسۇسىيەتكە
ئىگە بولغانلىقىنى، توغرىسىنى دېگەندە فانتازىيە ۋە
سىمۋولنىڭ قاچان، قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلىشكە
قادر ئەمەسمىز. دېمەكچىمىزكى، يېزىق پەيدا بولغان ۋە
يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن تارىخ ئەمەلىي تارىخنىڭ
ئىنتايىن ئاز بىر قىسمىدۇر. ئەمەلدە ئىنسانلار ناھايىتى
بۇرۇنلا ئۆزىنىڭ تارىخىنى كېيىنكىلەر خاتىرىلىگەندەك
ئىلمىي يوسۇندا ئەمەس بەلكى، قوبۇق بەدىئىي تۈس
ئالغان فانتازىيىلىك ۋە سىمۋوللۇق تۈس ئارقىلىق ئىپا-
دەلەشكە تىرىشقان ۋە شۇنىڭغا قادر بولغان. بىز ئىنسا-
نىيەتنىڭ ئاشۇ يېزىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىيەت تارىخىنى

تەتقىقاتچىلار نۇقتىلىق ھالدا چۆچەكلەرنى تۈرگە ئايرىش ۋە مەزمۇن جەھەتتىن قېدىرىشقا ئەھمىيەت بېرىپ قەدىمكى كىشىلەر قالدۇرغان سىمۋولنىڭ مەنىسىنى بېشىش-تىن ئىبارەت يارقىن نۇقتىغا دىققەت قىلىپ كېتەلمىدى. بۇ ھەقتىكى خىزمەتلىرىمىزنىڭ يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ ئاتاقلىق فولكلور ئالىمى ئاللان داندېس مۇنداق دەيدۇ: «فولكلور شۇناسلىقنىڭ 200 يىللىق تەرەققىياتىدا، فولكلور ئالىملىرى ئىزچىل تۈردە فولكلورنىڭ سىمۋول-لۇق مەنىسىگە سەل قاراپ كەلدى» ①. بولۇپمۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا پەيدا بولغان سېھىرلىك چۆچەكلەردە ئىپتىدائىي ئۆرپ-ئادەت ۋە ئېتىقاد ئەكسى ئەتتۈرۈلگەن بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى سىمۋول-لۇق ئوبرازلار ئىنتايىن مۇھىم تەتقىق قىلىش قىممىتىگە ئىگە. «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى دەل شۇنداق قىمەتلىك چۆچەكلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر.

«چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتايىن يىراق بىر دەۋردە ئىجاد قىلغان سېھىرلىك چۆچەكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كەلدى. چىن تۆمۈر باتۇر ۋە مەخسۇس تۇمۇسۇللار كىشىلەر ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالدىغان ئۆيدىن رازىلارغا ئايلاندى. ئىلمىي نۇقتىدىن قارىغاندا، «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدىغان نۇرغۇن دېتاللار بار. بۇ دېتاللارنىڭ ھەممىسىگە خەلق مېزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى بولغان سىمۋول-لۇق ئىپادىلەش ئۇسۇلى سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، تەكلىپ-ماكاننىڭ ئېغىر قۇملىرىغا ئوخشاش ھەقىقىي مەنىسىنى ئەسلىلىكىنى يوشۇرۇپ تۇرغان. بىز ئاشۇ سىمۋوللۇق مەنىنى يەشكەن چېغىمىزدا بۇ چۆچەكنىڭ ئەسلى ھالىدىكى تىنى كۆرەلىشىمىز، شۇنداقلا شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جۈملىسىگە تەۋە بولغان بىر قىسىم مەسىلەلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىز مۇمكىن.

1. پەرھىزنىڭ يەشمىسى

پەرھىز ئەسلىدە ئىپتىدائىي دىننىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئانىمىزىملىق چۈشەنچە-لەرنىڭ تەسىرىدە بارلىق مەۋجۇداتلاردا روھ بولسۇن دەپ قاراپ، ئەمەلىي تۇرمۇشتا روھ مەۋجۇت دەپ قارالغان شۇ خىل شەيئىلەر بىلەن ئالاقىدار بولغان مەلۇم

ئىشنى قىلىشتىن ئىنتايىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك، دەپ ئويلىغان ۋە شۇ ئارقىلىق شۇ خىل شەيئىنىڭ ئۆزىنى جا-زالىشىدىن قۇتۇلماقچى بولغان. نەتىجىدە پەرھىز چۈشەنچىلىرى پەيدا بولغان ۋە بىرەر قىيىنچىلىققا، پېشىكە-لىكىگە يولۇقسا، ئۇنى دەل شۇ خىل پەرھىزگە خىلاپلىق قىلغانلىقتىن پەيدا بولغان دەپ قارىغان. تۇرمۇشتىكى بۇ خىل چۈشەنچە كېيىنچە چۆچەكلەرگە كىرىپ، چۆچەك سۇزىتىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنىڭ بېسىشقا تېگىشلىك يولىغا ئايلانغان. مۇنداقچە دېگەندە، چۆچەك ئىجاد قىلىشنىڭ بىر خىل رامكىسىغا ئايلانغان. نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار چۆچەكلەردىكى بۇ خىل پەرھىز چۈشەنچىلىرىنى ھەدىگەندىلا قويۇق ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ نامايەندىسى دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە بۇنداق دەپلا ھۆكۈم چىقارغاندا پەرھىزلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر تايىقتا ھەيدەش خاتالىق يۈز بېرىدۇ. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېتىقاد چۈشەنچىلىرى ھەمىشە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، پەرھىز چۈشەنچىلىرى دەسلەپتە قويۇق ئىپتىدائىي دىنىي تۈس ئالغان بولسا، كېيىنچە باشقىراق ئوبيېكت بولغان ئېتىقاد چۈشەنچىسى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن چاغدا ئالدىنقى پەرھىز چۈشەنچىلىرى ئاستا-ئاستا ئۆزىنىڭ قويۇق ئىپتىدائىي دىنىي تۈسنى ئاجىزلاشتۇرغان ۋە شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۆزىنىڭ سىمۋوللۇق تۈسنى ساقلاپ قالغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تابۇ (قورقۇم) ئىبارىتىگە ئايلانغان. شۇنداقلا ئەۋلادلارغا غەيرىي دىنىي ئۆرپ-ئادەت سۈپىتىدە يېتىپ كەلگەن. ئالاھىدىلىك، خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە «سۇغا سېسىپ يامان بولىدۇ»، «كۆچەتنى ياش ئۇشۇۋەتسە، كىشى ياش ئۆلۈپ قالىدۇ» دېگەندەك قورقۇم ئادەت چۈشەنچىلىرى بار. بۇنىڭدىن ئەجدادلارنىڭ تارىختا دەرەخ ۋە سۈنى ئۇلۇغلىغانلىقىنى، ھەتتا ئۇنىڭ ئېتىقاد ئوبيېكتىغا ئايلانغانلىقىنى بايقاش مۇمكىن، ئەمما بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنى ھازىر سۇ ۋە دەريا-رەخكە ئېتىقاد قىلىۋاتىدۇ، دېيىشكە بولمايدۇ. شۇڭا مەن شۇنداق دەپ قارايمەنكى، بۇ چۆچەكلەردىكى پەرھىز چۈشەنچىلىرىنى ھەدىگەندىلا دىنغا باغلاپ قويساق تەتقىقاتچىمىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا توسقۇنلۇق ئېلىپ كېلىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدە چىن تۆمۈر ئۆيىدىن ئايرىلار چاغدا مەختۇمۇسۇلاغا «مەن ئوۋدىن قايتىپ

كەلگىچە ئۆگزىڭگە چىقما، ئوتنى ئۆچۈرمە، سۇنى كۆچۈر-
مە، توخۇنى تاخ دېمە، مۇشۇكى پەش دېمە، تۈتۈن
چىققان ياققا قاراپ ئوت سوراپ بارما» دەپ تاپىلايدۇ.
بۇ بىر تەرەپتىن پەرەز بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن دەل
چۆچەك سۇزىنىنى باشلاشنىڭ تۈگۈندۈر. مەختۇمسۇلا
بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خىلاپلىق قىلغان بولغاچقا، چۆچەك
كۈچلۈك زىددىيەت ئىچىگە كىرىدۇ. ئۇنداقتا بۇ پەرەز-
لەردىن ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر قىسىملىرى قايسى؟

1) ئوت. قارىماققا ئوت شامان دىنىدىكى مەركەزلىك
چۈشەنچە بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغا قەدەر بولغان يازما
ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن بىز شامان دىنى
چۈشەنچىلىرىدە «ئوتنى ئۆچۈرۈشكە بولمايدۇ ياكى ئوت
بىر يانغانچە ئۆچمەي ئەبەدىي ساقلىنىش كېرەك» دېگەن
قاراشنى بايقىمىدۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىپتىدائىي ئىنسانلار
بۇنىڭغا قانداق ئەمەس ئىدى. شۇڭا چۆچەكتىكى ئوتنى
نوقۇل شامان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا تازا
بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئوتنىڭ مەۋجۇتلۇقى
بىر تەرەپتىن ئوزۇقلۇق يەنى خام كۆشنى پىشۇرۇپ يې-
يىشنىڭ شەرتى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ جايدا ھا-
ياتلىق مەۋجۇتلۇقنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئامىلىدۇر.
ئۆيدە ئوت كۆيۈپ تۇرسا، ئاۋۇندىن تۈتۈن ئۆرلەپ
تۇرسا، بۇ نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى ئەس-
تايىدىل ئويلىشىشقا توغرا كېلىدۇ. ئوت كۆيۈۋاتىدۇ دې-
گەنلىك دەل «بۇ يەردە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئاساس-
لىق ئوزۇقلۇق كۆش پىشۇرۇلۇۋاتىدۇ» دېگەنلىك.
«كۆشنى كىم تەق قىلىۋاتىدۇ؟» ئەلۋەتتە بىر ئەر. دې-
مەك، ئوت ۋە ئۇنىڭدىن چىققان ئىس بۇ جايدا بىر توپ
(ئەڭ ئاز بولغاندا ئىككى كىشى، ئۇنىڭ بىرسى چوقۇم
ئەر) نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چىن تۆمۈر باتۇر
ئەمەلىيەتتە «ئوتنى ئۆچۈرۈپ قويما» دېيىش ئارقىلىق
بۇ ئەڭ كىچىك توپتا بىر باتۇر ئەرنىڭ بارلىقىنى باشقى-
لارغا بىلدۈرۈش، شۇ ئارقىلىق ئەمىلىككە ئېرىشىشنى
ئويلىغان.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۆيدە ئوت يېقىپ، مورىدىن ئىس
چىقىرىش تىلىمىزدا ئاللىقاچان تۇراقلىق ئىبارىگە ئايلان-
غان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ئۆي تۇتماق»، «تۇرمۇش-
لۇق بولماق» دېگەن مەنىدەدۇر. مېنىڭچە، چىن تۆمۈر

ئۆيدە ئوتنى ئۆچۈرمەسلىك ئارقىلىق باشقىلارغا يەنە بۇ
ئۆينىڭ ئائىلە تۇسىنى ئالغان جاي ئىكەنلىكىنى ۋە بىر
ئەرنىڭ يەنى ئايالنىڭ قوغدىغۇچىسىنىڭ (مۇنداقچە دې-
گەندە ئېرىنىڭ) بارلىقىنى بىلدۈرگەن.

2) پەرەز. ئۆگزىگە چىقماسلىق (چېچنى تالادا تا-
رىماسلىق). چۆچەكتە مەختۇمسۇلاننىڭ ئۆگزىگە چىقما-
سلىقىدىن ئىبارەت پەرەز ئىبارىسى بىۋاسىتە چاچ بىلەن
مۇناسىۋەتلىك، ئۇ تۇنجى قېتىم ئۆگزىگە چىقىپ چاچ تا-
رىغاندىن باشلاپ پېشكەللىككە يولۇقىدۇ، يالماۋۇز ئۇنىڭ
قېنىنى شورىدۇ، ئىككىنچى قېتىم ئېرىقتىكى سۇدا چېچنى
تارىغاندىن كېيىن بولسا بۇلاپ كېتىلىدۇ. شۇڭا مەن «-
ئۆگزىگە چىقما» دېگەن سۆز بىۋاسىتە چاچ بىلەن باغلى-
نىشلىق دەپ قارايمەن. مېنىڭچە بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان
مەركىزىي مەنە دەل چاچنى باشقىلارغا كۆرسەتمەسلىك.
مۇنداقچە دېگەندە «ئايال ئۆزىنىڭ گۈزەللىكىنى باشقا
ئەرلەر ئالدىدا نامايىش قىلىشقا بولمايدۇ» دېگەنلىك
بولسا كېرەك. كەڭ يېزىلىرىمىزدا ھازىرغا قەدەر ساقلىنى-
ۋاتقان «چاچنى كۈندىنمۇ كۈنلىمەك كېرەك»، «چاچنى
كۈنگە كۆرسىتىپ تارىسا يامان بولىدۇ» دەپ قارايدىغان
قورقۇم ئادەتلىرى بۇنىڭ مىسالى بولالسى مۇمكىن.

چاچ ئۇيغۇرلاردا ئاياللارغا گۈزەللىك بېغىشلىغۇچى
دەپ قارىلىدىغانلىقى ئېنىق. قىز - ئاياللارنىڭ چېچىغا
يات جىنسلىرنىڭ چېقىلىشى قەتئىي مەنئى قىلىنىدىغانلىقى-
مۇ بەرھەق (ئېرى، سۆيگىنى بۇنىڭ سىرتىدا). ئۆرپ -
ئادەتلىرىمىزدە يىگىتلەرنىڭ قىزلارنىڭ چېچىنى يېنىدا
ساقلايدىغان، قىزنىڭ چېچىغا ئەپسۇن ئوقۇپ ئۇنى يە-
گىتكە ئاشق قىلىدىغان ئادەتلەر بار (بۇنداق ئادەت
90 - يىللارغىچە بار ئىدى). قىز - ئايالنىڭ چېچىنى س-
لاش ھوقۇقىغا ئىگە كىشىنىڭ ئۇنىڭ ئېرى ياكى سۆيگىنى
بولۇشى - چاچنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىپپەت دەرىجى-
سىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. خەلق قوشاقلىرىدا
چاچنىڭ ئاشقلىق سەۋداسىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى ھەق-
قىدىكى نۇرغۇن ئېسىل مىسرالار چاچ بىلەن ئىشقى مۇ-
ھەببەتنىڭ بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى بارلىقىدىن شەكىللىنىشنىڭ
زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى تەكىتلەيدۇ.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، چاچ ئۇيغۇرلاردا مۇھەب-
بەتنىڭ سەۋەبىدۇر. چىن تۆمۈر نېمە ئۈچۈن سىڭلىسىغا

M
I
R
A
S

مەقسىتى ئىنتايىن كۆپ، ئۇنىڭ بىۋاسىتە مەقسىتى: a. ھەر خىل ئېتىقاد باشلامچىلىرىنى خەتەردىن ساقلاش؛ b. ئا. ياللارنى، بالىلارنى ۋە ئاۋام ئارىسىدىكى ئاجىز لارنى ھەر خىل ئېتىقاد كۈچلىرىنىڭ سېھرىي زىيانكەشلىكىدىن ساقلاش؛ c. ئۆلۈك ياكى يېيىش مەنىسى قىلىنغان (پېشكەللىك ئېلىپ كېلىدىغان - ئا) يېمەكلىكلەرگە يېقىنلىشىشتىن پەيدا بولغان خەتەردىن ساقلاش؛ d. تۇرمۇشتىكى مۇھىم مۇراسىم - پائالىيەتلەرنىڭ، مەسىلەن، تۇغۇم، بالاغەت مۇراسىمى، توي، جىنسىيەتنىڭ توسالغۇغا ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش...» ④ .

قورقۇم ئادەتلىرىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىنى بىرلەشتۈرگەن چېغىمىزدا b ۋە d ئالاھىدىلىكى دىققەتكە ئالاھىدە سازاۋەردۇر. مېنىڭچە، چىن تۆمۈر باتۇر بۇ پەرھىز چۈشەنچىلىرى ئارقىلىق مەختۇمسۇلانى سېھرىي كۈچ ئىگىلىرى دەپ قاراغان كىشىلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن، بولۇپمۇ ئۇنى ئۇلارنىڭ جىنسىي زوراۋانلىقىدىن ساقلاش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان بولسا كېرەك. مېنىڭچە، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭى ۋە تۇرمۇشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلاردا مەلۇم شەرتلەر ئارقىلىق ئۆزىگە كېلىۋاتقان پېشكەللىك ۋە خەتەردىن قۇتۇلۇش ئېڭى بولغان. بولۇپمۇ، توپ نىكاھ تۈزۈمى يوقلىشىغا باشلىغاندىن كېيىن قورقۇم ئادەتلىرى ئائىلىنىڭ بىخەتەرلىكىنى، جىنسىيەتنىڭ خاس بىر كىشىگە مەنسۇپلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان، ئائىلىدىكى ئاجىز لارنى قوغدايدىغان مۇھىم تەرتىپكە ئايدىلانغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، چىن تۆمۈر مەختۇمسۇلانى بۇ پەرھىزلەرنى (بولۇپمۇ ئالدىنقى ئىككى پەرھىزنى) ئېيتىش ئارقىلىق مەختۇمسۇلانى باشقا يات جىنسىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىماقچى بولغان.

3) پەرھىز (توخۇنى تاخ دېمە، مۇشۇكىنى پەش دېمە). مېنىڭچە، ئۇ تىپىك چۆچەك سۈزۈمىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا چىقارغان سۈنئىي قورقۇم ئادەتلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن.

2. يالماۋۇزنىڭ مەختۇمسۇلانىڭ قېنىنى شورىشى ۋە مەختۇمسۇلانىڭ بۆلىنىشى مەختۇمسۇلانى دەرۋەقە بارلىق پەرھىزلەرگە خىلاپلىق قىلدى. توخۇنى تاخ دېدى، مۇشۇكىنى پەش دېدى، ئوتنى

گەپنى ئەگىتىش ئارقىلىق «چىچىڭنى تالادا تارىما» دېگەن شەرتنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؟ بۇنىڭغا جاۋاب شۇكى، چىن تۆمۈر مەختۇمسۇلانىڭ چىچىڭنى تارىلىشى سەۋەبلىك باشقا بىر ئەر جىنسىنىڭ بۇ جايدا بىر ئايال جىنسىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ قېلىشىنى خالىماسلىقىدىن ئىبارەت خاھىشنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر. گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە بىز چىن تۆمۈر ھەتتا مەختۇمسۇلانىڭ سىرتقا چىقىشىنى چەكلەۋاتامدۇ نېمە؟ دېگەن گۇمانغا كېلىمىز.

يۇقىرىقى ئىككى پەرھىز بىزگە چىن تۆمۈرنىڭ بىر ئۆزى ئىگە بولۇۋاتقان ئايالنى باشقىلاردىن مۇتلەق قوغداۋاتقانلىقىنى (ھەتتا كۈنلەۋاتقانلىقىنى) كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنداقتا بۇ ئايال ئۇنىڭ زادى نېمىسى؟ پەقەت سىڭلىسىلمۇ؟ بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن پەرھىز ۋە قورقۇم (تابۇ) ھەققىدە تېخىمۇ زۆرۈر بولغان چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولماي بولىمىز.

پەرھىز يۇقىرىدا ئېيتقانداك ئىپتىدائىي دىننىڭ قالدۇق شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن «بىر خىل ئالاھىدە سېھرىي ئۆزىگە مەنبە قىلغان بولۇپ، بۇ خىل سېھرىي كۈچ ئىنساننىڭ ئۆزى ۋە روھى ئارقىلىق، ھەتتا بەزىدە جانسىز مەۋجۇداتلار ئارقىلىق داۋاملىشىپ كېلىدۇ» ② . بۇ خىل سېھرىي كۈچ ئىلاھىي خۇسۇسىيەتلەرنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان بولغاچقا ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىنسا، خىلاپلىق قىلغۇچى مەلۇم جازاغا ئۇچرايدۇ.

قورقۇم ئادەتلىرى (تابۇ) بولسا پەرھىزنىڭ تېخىمۇ ئاددىيلاشتۇرۇلغان، كونكرېتلاشتۇرۇلغان راۋاجدۇر. تابۇ (塔布،taboo) دېگەن بۇ سۆز پولىنېزىيە تىلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ دىئالېكتىكىلىق بىرلىككە ئىگە بولغان ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. «بىر تەرەپتىن، ئۇ ئىلاھىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئىلاھلاشتۇرۇلغان بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ سىرلىق، خەتەرلىك ۋە چەكلەنگەن بولىدۇ» ③ . ئالدىنقىسى قورقۇم ئادەتلىرىنىڭ ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ راۋاجى ياكى تۇرمۇشقا سىڭىشىدىن پەيدا بولغان پەرھىزنى مەنبە قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. كېيىنكىسى پەرھىزنىڭ تۇرمۇشتىكى ئەمەلىي قوللىنىش سەۋەبىنى ياكى ئىنسانلارنىڭ ئۇنى كونكرېتلاشتۇرۇشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«قورقۇم ئادەتلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان

2007

ئۆچۈردى. ئالدى بىلەن ئۇ يالماۋۇزنىڭ قېنىنى شوربىغا دۇچار بولدى، چېچىنى سۇدا يۇيىدى، بۇلاپ كېتىلدى. ئەسەردە ئاسان چۈشەنگىلى بولمايدىغان مۇنداق بىر قانچە نۇقتا بار:

بىرىنچى، مەختۇمسۇلا نېمە ئۈچۈن يالماۋۇزنىڭ ئۆزىنىڭ قېنىنى شورۋا ئاتقانلىقىنى باشتلا چىن تۆمۈرگە ئېيتمايدۇ؟

ئىككىنچى، مەختۇمسۇلا نېمە ئۈچۈن ئىككىلا بالسى ئۆلگەندىن كېيىن، چىن تۆمۈرنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدۇ؟ ئۈچىنچى، مەختۇمسۇلا بىلەن چىن تۆمۈر نېمە ئۈچۈن ھېچقانداق ئاۋام بولمىغان جايدا ئايرىم ماكان تۇتىدۇ؟

ئالدى بىلەن مەن بىرىنچى مەسىلە ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىپ ئۆتسەن. چۆچەكتىكى چىن تۆمۈر باتۇر ھەم كۈچ-تۇڭگۇر، قورقماق قەھرىمان بولۇشتىن باشقا ئۇ يەنە بىر مېھرىبان ئاكا ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىشنىڭ ئانچە زۆرۈر-رېئىتى بولماسلىقى مۇمكىن. ئىنساننىڭ قانداشلىق ئېغى بويىچە ئېيتقاندا، ئاكنىڭ سىڭلىنى جېنىنىڭ بارىچە قوغ-دىشى ئەقەللى ساۋات. ئەمما مەختۇمسۇلا تاكى چىن تۆ-مۈر ئۇنى قىستىمىغىچە ئۇنىڭغا «ھەقىقىي ئەھۋال»نى ئېيتمايدۇ؟ ئۇ نېمىدىن ئېھتىيات قىلىۋاتىدۇ؟ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىدىكى ئاياللار ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئەردىن زادى نېمىنى شۇنچە قاتتىق يوشۇرۇشى مۇمكىن؟ بۇنىڭ ئۈچۈن يالماۋۇزنىڭ كىملىكىنى، ئۇنىڭ جىن-سىنى ئېنىقلىشىمىز كېرەك.

«قان شوربىغىچى يالماۋۇز بىلەن كۈرەش قىلىش توغرىسىدىكى ۋەقەلىك قەدىمىي تۈركىي تىللىق مىللەتلەر فولكلورىغا ئورتاق بولغان ۋەقەلىك» ⑤ بولۇپ، يالما-ۋۇز سۆزىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەققىدە تۈرلۈك قىياسلار مەۋجۇت. بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇنى «يالمايدىغان ئېغىز» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەپ قارىسا، بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇنى «يەل مۇڭگۇز» دېگەن سۆزدىن كې-لىپ چىققان دەپ قارايدۇ. مەيلى قانداق سۆزدىن كېلىپ چىقىشتىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئاسانلىقچە تاقابىل تۇرغىلى بولمايدىغان ياۋۇز كۈچ ئىگىسى. تەتقىقاتچىلار «ھەر-قايسى ئالتاي خەلقلەرنىڭ ئىپوس ۋە قەھرىمانلىق چۆ-چەكلىرىدىكى يالماۋۇز (ماڭگۇز) دەل ئادەم گۆشى يەپ،

قېنىنى شوربايدىغان ۋەھشىي خاراكتېرىگە ئىگە» ⑥ دەپ يالماۋۇزنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تۈگۈنلەيدۇ. مېنىڭچە، بۇ ھۆكۈمدە يالماۋۇزنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكىگە سەل قارالغان. ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ ئاياللارنىڭ قېنىنى شوربايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ماھىيەتلىك تەرەپ. دەل مۇ-شۇ سەۋەبتىن يالماۋۇزنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئوراپ تۇرغان قېلىن بىر قەۋەت پەردە ئېلىۋېتىلمىگەن. بىز قان شوربىغىچى يالماۋۇز بىلەن كۈرەش قىلىش توغرىسىدىكى ۋەقەلىكلەرنى «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىدىن باشقا «رەھىمدىل ئۇكا بىلەن رەھىمسىز ئاكارلار»، «كەنجى باتۇر»، «سېھرىلىك يىگىت ۋە يەتتە باشلىق يالماۋۇز» قاتارلىق چۆچەكلەردە ئۇچرىتالايمىز. بۇ چۆچەكلەرنىڭ ھەممىسىدە باش قەھرىمانلار يوق ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ يالماۋۇز قىزىنىڭ تاپنىغا بىگىز سانجىپ، قېنىنى شوربايدۇ. «بۇ خىل ۋەقەلىك يەنە «ئېيىق باتۇر»، «خېمىر باتۇر» قاتارلىق چۆچەكلەرنىڭ بەزى ۋارىيانتلىرىغىمۇ ئارىلىشىپ كەتكەن» ⑦. دوكتور ئوسمان ئىسمايىل ۋە ئەسئەت سۇلايمانلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، سالا مىللىتىنىڭ «ئاتنىڭ ئوغلى»، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ «ئۈچ باشلىق يالماۋۇز ۋە پالۋان يىگىت»، ئۆزبېكلەر-نىڭ «بەدەل باتۇر»، موڭغۇللارنىڭ «قارلىغاچ باتۇر» قاتارلىق چۆچەكلىرىدىمۇ دەل مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خو-تۇن - قىزلارنىڭ قېنىنى شوربايدىغان ئىپىزوتلار ئۇچرايدۇ. بولۇپمۇ سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ «ئۈچ باشلىق يالما-ۋۇز ۋە پالۋان يىگىت» ناملىق چۆچىكىدىكى ۋەقەلىك تىپىك بولۇپ، ئۇنىڭدا يېڭىدىن توي قىلغان يىگىت ئوۋغا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۈچ باشلىق يال-ماۋۇز يېڭى كېلىنچەكنىڭ قېنىنى شوراپ، ئۇنىڭ ھالىنى قويمايدۇ. چۆچەكلەردىكى بۇ دەلىللەر بىزدە «يالماۋۇز ئاياللىق جىنىسىغا مەنسۇپ مەخلۇق»، «يالماۋۇزنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا قەھرىمان شەخس (ئەرلەر) تەرىپىدىن يوقىتىلىشى بىزدە بۇ دەل ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئانىلىق ئۇرۇقىداش-لىق جامائەسى يىمىرىلىپ، ئاياللار سەلتەنتىنىڭ ئورنىنى ئەرلەر سەلتەنتى ئىگىلەشكە باشلىغانلىقىدىن» ⑧ دېرەك بېرىدۇ، دېگەن ھۆكۈمگە قارىتا گۇمان قوزغايدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئەڭ بولمىغاندا ئىككى مەسىلىگە جاۋاب تاپقىلى

M
I
R
A
S

بولمايدۇ. بىرىنچى، ئەگەر يالماۋۇز ئاياللار سەلتەنتىگە ۋەكىللىك قىلسا ئۇنداقتا، ئۇ يەنە نېمە ئۈچۈن ئاياللارنى خارلاپ، ئۇلارنىڭ قېنىنى شورايىدۇ؟ ئىككىنچى، ئۇ نېمە ئۈچۈن ھە دېگەندىلا ئەر قەھرىمان يوق ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىدۇ؟

بۇ خىلدىكى چۆچەكلەرنىڭ ئۈستىگە قوندۇرۇلغان سەۋەبلىك پەردىنى قايرىغان چېغىمىزدا مۇنداق ئىككى مەسىلىنى بايقاش مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلا «ئاكا - سىڭل» ئەڭ مۇھىمى ئەر - خوتۇندۇر. بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن تارىخ بەتلەرنى قايتا ۋارقىلاش ۋە مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىنى ئەستايىدىل ئوقۇش كېرەك. ئىنسانلارنىڭ توپ نىكاھلىنىش تۈزۈمى پەيدىنپەي يىمىرىلىشكە باشلىغان چاغدا، ئۇ ھەم قانداشلىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ، ھەم خاس جورىلىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە ھامىلە قىلغان. دېمەكچىمىزكى، قەدىمكى ئىنسانلاردا ئىشقى مۇھەببەت ئىدىيىسى، ئاياللىق جىنىسقا خاس ئىگە بولۇش ئىدىيىسىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، ئاستا - ئاستا توپ نىكاھلىنىش تۈزۈمى يىمىرىلگەن ۋە ھامىلەدىكى قانداشلىق نىكاھ ئادىتىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا خاس جورىلىق نىكاھلىنىش تۈزۈمىگە قاراپ تەرەققىي قىلغان. ئەسكەرتىش ھاجەتسىزكى، بۇ چاغدىكى نىكاھلانغان ئىككى تەرەپ ئالدى بىلەن بىۋاسىتە قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئەر - خوتۇنلاردۇر. ئەندىگە قارشى قويۇلغان ھەرقانداق يېڭىلىق قارشىلىققا ئۇچرىغاندەك، مېنىڭچە، بۇ خىل يېڭىچە نىكاھ تۈزۈمى شۇ توپنى تەشكىل قىلغۇچى ئاق سۆڭەكلەر ۋە بىر قىسىم زوراۋان كۈچلەرنىڭ ئۆزىنىڭ جىنسى ئىستىكىنى خالە -

ھالەتتە قاندۇرۇش خىيالىنى بىتچىت قىلىدىغان تۈزۈم بولماقتا. ئۇلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. نەتىجىدە بۇ خىل يېڭىچە نىكاھ تۈزۈمىدە ياشاۋاتقانلار ھەمىشە خەۋپ ئىچىدە ياشىغان. ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدىغان ھەرقايسى قەبىلىلەرمۇ بۇنداق نىكاھ تۈزۈمىنى باشتىن كەچۈرگەن. بىز قانچىلىك يىراقلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايدىغان شۇنداق بىر دەۋردە ئاكا

بىلەن سىڭل ياكى ئاچا بىلەن ئىنى توي قىلىپ توپتىن ئايرىلىپ يېگانە ئۇلۇسلارنى تەشكىل قىلغان بولۇشى ۋە ئەڭ دەسلەپكى خاس جورىلىق تۈزۈم ۋە قانداشلىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ ئورتاق ئاساسىنى تەشكىل قىلغان بولۇشى تەبىئىي. بۇنداق تۈزۈم ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن ئۇزاق مەۋجۇت بولۇپ، ھەتتا «تەخمىنەن بۇنىڭدىن 100 يىل 9 بۇرۇن ئامېرىكا مىسسىيونېرلار جەمئىيىتى ساندىۋىچ تاقىم ئاراللىرىنى ماكان تۇتقاندا يەرلىك ئاھالە ئىچىدە ئاكا - ئۇكىلار بىلەن ئىككىچە - سىڭىلار ئوتتۇرىسىدىكى نىكاھ تېخىچە تامامەن يوقىلىپ كەتمەيگەن. مۇنداق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ قەدىمكى ئاسىيادا ئومۇميۈزلۈك ھۆكۈم سۈرگەنلىكىدە گۇمان يوق، چۈنكى ئاسىيادا ھازىرغىچە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان تورانىچە تۇغقانچىلىق تۈزۈمى ئەنە شۇ خىل تۈزۈمنى تۇغقانچىلىق ئاساسى قىلىدۇ» ⑩ .

«بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق نىكاھ ياۋايىلىق باسقۇچىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزى سۈلى ئىككى تەرەپ كېلىشكەن مەزگىلدىن ئېتىبارەن بىر - بىرىگە جورا بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. قەدىمكى جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، تۈزۈملەرنىڭ ياخشىلىنىشى، تۈرلۈك كەشپىيات ۋە ئىختىرانىڭ يۇقىرىراق دەرىجىگە ئۆتۈشى بىلەن مۇنداق نىكاھ شەكلىدىمۇ بارا - بارا تۇراقلىق ھالەت يۈز بەردى. لېكىن، بۇ چاغدا خاس جورىلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنىڭ ئۆزى يالغۇزلا ئىككىلىدەيدىغان بىللە بولۇش ھوقۇقى ئاساسىي ئامىللىرى تېخى كەمچىل ئىدى. ياۋايىلىق باسقۇچىدىلا ئەر خوتۇنىنى ئۆزىدىن باشقا ئىككىنچى ئەرگە قارىمىسلىققا مەجبۇرلاشقا باشلىغان، خوتۇنى ئۇنىڭغا كۆنمەي زىنا قىلىپ قويسا قاتتىق جازالىغان» ⑪ .

نوپۇزلۇق تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ نەزەرىيىۋى دەلىللەردىن چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ مۇناسىۋىتى ۋە چۆچەكتىكى پەرھىز چۈشەنچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نېمىشقا توپتىن ئايرىلىپ يېگانە ياشاۋاتقانلىقى، مەختۇمسۇلانىڭ نېمىشقا چىن تۆمۈرگە «ھەقىقىي ئەھۋال» نى ئېيتىپ مايدىغانلىقى ھەققىدە بىزنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. فروئىد

كى ئەر جىنىستۇر. ئۇنىڭ ئەر قەھرىمان (ئايالنىڭ ئېرىدە - نىڭ) يوق ۋاقتتىن پايدىلىنىپ خوتۇن - قىزلارنىڭ قېنىدە - نى شوراپ، ھالىنى قويماسلىقى دەل يالماۋۇزنىڭ (ياۋۇز ئېرىنىڭ) ئاياللارغا باسقۇنچىلىق قىلىش جەريانىدۇر.

قەدىمكى ئىنسانلار مۇۋاپىق بىر تارىخىي پەيتتە نىكاھ تۈزۈمىدە يېڭىچە نىكاھ تۈزۈمىنى يەنى باشقىلارنىڭ نىكاھ - جىنسىي ئەركىنلىكى قوغدىلىدىغان نىكاھ تۈزۈمىنى بەرپا قىلماقچى بولغان. ئەمما، بۇنداق نىكاھ قارىشى ئالدى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ئالاھىدە بىر خىل كىشىلەر توپىنىڭ توسقۇنلۇقىغا بەكرەك ئۇچرىغان. بۇ كىشىلەر توپى دەل ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە قىزلىق ئىپتىتىنى بۇزۇش ئىمتىيازىغا ئىگە بولغان قەبىلە باشلىقى باشچىلىقىدىكى بىر قاتار زوراۋانلاردۇر. تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ، ئوخشاش بولمىغان دەۋردە مۇشۇنداق بىر خىل ئادەتنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. فروئىد ئۆزىنىڭ «قىزلىق پەرىھىزى» ناملىق ماقالىسىدە «ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە قىزلىق ئىپتىتىنى بۇزۇش مۇراسىمىنىڭ قويۇق دىنىي تۈس ئالغانلىقىنى ۋە شۇ مەيداندا مۇراسىم سۈپىتىدىكى جىنسىي مۇناسىۋەتنىڭ يۈز بېرىدۇ»¹³ غانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ياۋا - يىلىق دەۋرىدىكى كۆپ خوتۇنلۇق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ ئىپتىتىنى پادىسى ئىدى. ئەكسىچە بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق نىكاھ تۈزۈمى قارىشى بۇنىڭغا قارشى ئىدى.

گەپ بۇ يەرگە كەلگەندە، بىز يۇقىرىدا بايان قىلىنغان چۆچەكلەردىكى ئەر باش قەھرىمانلارنىڭ يوق ۋاقتتا، يالماۋۇزلارنىڭ باستۇرۇپ كېلىپ خوتۇن - قىزلارنىڭ قېنىنى شورىشىنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئاتالمىش قىزلىق ئىپتىتىنى بۇزۇش مەقسىتىگە يېتەلمىگەن (ياكى توپ نىكاھلىنىش تۈزۈمىنى قوغداش باھانىسىدا ئۆزىنىڭ جىنسىي ئىستىكىنى قاندۇرۇۋاتقان) زوراۋان كۈچلەرنىڭ ئاياللارغا باسقۇنچىلىق قىلىشى ئارقىلىق ئۇلارنى «جازا - لاش» مەقسىتىگە يېتىش جەريانىمۇ قانداق؟ دېگەن گۈمانغا كېلىمىز.

يالماۋۇز ھەققىدىكى گەپكە كەلگەندە سالا مىللىتىنىڭ «ئاتنىڭ ئوغلى»، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ «ئۈچ باشلىق يالماۋۇز ۋە پالۋان يىگىت»، ئۆزبېكلەرنىڭ «بەدەل

ئوتتۇرىغا قويغان قورقۇم ئادەتلىرى (تابۇ)نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى جىنسىيەتنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن توسقۇنلۇق قىلىنىشىنىڭ (ئەمەلىيەتتە بۇ پۈتۈن ئائىلىنىڭ يىمىرىلىشىنى كۆرسىتىدۇ) ئالدىنى ئېلىشتۇر. شۇنداق بولغاندا چىن تۆمۈرنىڭ «ئۆگزىگە چىقما، ئوتنى ئۆچۈرمە، ئوت ئۆچۈپ قالسا، تۇتۇن چىققان ياققا ئوت سوراپ كېتىپ قالما» دېگەنلىكىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ مەختۇمىسۇلانىڭ سىرتقا چىقىشىنى، ھەرقانداق بىر ئەركەك جىنسى بىلەن ئۇچرىشىنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئېيتقان سۆزدۇر. «تۇتۇن چىققان تەرەپكە بارما» دېگەننى «ھەرقانداق بىر ئۆيگە مەن يوق چاغدا بارما» دېگەندۇر. مورگان «گومر دەۋرىدىكى گرىپكلەردە ئاياللار ئائىلىدە سىرت بىلەن ئالاقە قىلىشمايدىغان ئورۇندا تۇراتتى، ئېرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، ئۇلاردا ھوقۇق بولمايتتى»¹² دەپ يازدۇ. ئېھتىمال بۇ خىل ھالەت قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدىمۇ كۆرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ماقالىنىڭ باش قىسمىدا، ئۆيدىن تۇتۇن چىقىپ تۇرغانلىق بۇ جايدا بىر ئەر كىشىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتمىشى مۇمكىن، دەپ زىكرى قىلغانىدۇق. مەختۇمىسۇلا بارلىق پەرىھىزلەرنى بۇزغان بولغاچقا جازاغا تارتىلدى. ئەسلىي قائىدە بويىچە ئۇ ئۇنىڭ ئاددىيلا قان - قېرىندىشى بولغان بولسا، ئۇ ئۆزىنىڭ دەرد - ئەلەمنى ئاكىسىغا ئېيتسا بولاتتى. ئەمما چىن تۆمۈر يەنە ئۇنىڭ ئېرى بولغاچقا، بۇ دەردنى باشقا بىر ئەرنىڭ ئۆزىنى ئاياغ ئاستى قىلغانلىقىنى ئېيتسا ئېغىر كۈنگە قالاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ بۇ ئىشنى باشتىن - ئاخىر ئاكىسىدىن سىرت تۇتماقچى بولغان.

چىن تۆمۈر بىلەن مەختۇمىسۇلانىڭ ھېچقانداق ئاۋۇن بولمىغان جايدا يەككە - يېگانە تۇرۇشى ئۇلارنىڭ باشقىلاردىن ئايرىلىپ بىر ئائىلىنى تەشكىل قىلماقچى بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان يەنە بىر دېتال. بۇ دەۋردىكى ئەرلەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى باشقىلارنىڭ خوتۇن قىلىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئامال بولمىغاندا توپ نىكاھلىنىش تۈزۈمىدىكى كىشىلەردىن يىراقلىشىپ تىنچلىققا ئېرىشەلمەكچى بولغان.

ئىككىنچىدىن، يالماۋۇز ئايال جىنسى بولماستىن بەل -

M
I
R
A
S

شۇڭا مەن يالماۋۇز ئەر جىنىستۇر، دەپ قارايمەن. دېمەك، چىن تۆمۈر باتۇر چۆچىكىدىكى بۇ بىر قاتار تەرەپلەر چىن تۆمۈرنىڭ باشقىلارنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ئۆز ئائىلىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى، ئايالنىڭ ئىپتىدائىيەت - نومۇسىنى قوغداش جەريانىدىكى باتۇرانە كۈردى. شىننىڭ سىمۋوللاشتۇرۇلغان كارتېنىسىدۇر. تېخىمۇ چوڭ - قۇرلغاندا ئۇ توپ نىكاھ تۈزۈمىگە خانىمە بېرىپ بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت بەرپا قىلغۇچىلار. نىڭ بۇ تۈزۈمنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا توسقۇنلۇق قىلغۇ - چىلىرى بىلەن بولغان قانلىق كۈرەش تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئېسىل ئەسەردۇر. ئەگەر بۇ قىياس - مىز توغرا بولسا، بۇ چۆچەكنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى ئىنتايىن يىراق بولىدۇ.

3. چۆچەكنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش جەريانى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى، ئۇنىڭغا تەۋە ھەر خىل ئەسەرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس سەۋەبلىرى بار. بىز ھازىر - غىچە بولغان تەتقىقاتىمىزدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىنى ئاساسەن مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى مەسىلىلەرگە چېتىشتۈرۈپ تەتقىق قىلىپ كېلىۋاتىمىز. بۇ خىل ئۆزگىرىشنى بايقاشتا شۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتلىرىغا تايىنىۋاتىمىز. ئەمما، بىر قىسىم ئەسەرلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ئېنىق پەرقلىنىدىغان ۋارىيانتلىرىنى تاپماق مۇشكۈل. شۇڭا بۇ ھەقتىكى خىزمەتلەر بىرقەدەر ئۇزاق ۋە جاپالىق بولىدۇ. ئەگەر «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىنىڭ ئەسلى ھالىتى بىلەن ھازىرقىسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئوقۇش شەكىل ياكى مەزمۇن جەھەتتىنلا ئىزدەنگەن چاغدا ماقالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا بايان قىلىنغان مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش مۇمكىن بولماي قالىدۇ.

مېنىڭچە «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىنى مۇنداق بىر قانچە جەھەتتىن كۆرۈش مۇمكىن: بىرىنچى، توپ نىكاھلىنىش تۈزۈمىنىڭ يوقىلىشى ۋە پەيدىنپەي مۇكەممەللەشكەن ئېتىكا چۈشەنچىسى توپ نىكاھلىنىش، قانداشلىق نىكاھ تۈزۈمى ئۇ - زۇل - كېسىل يىمىرىلىپ، مۇكەممەل بولغان خاس

باتۇر»، موڭغۇللارنىڭ «قارلىغاچ باتۇر» قاتارلىق چۆچەكلىرىدىكى ئوخشاش ئېپىزوتقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. يەنى بۇ چۆچەكلەردە يالماۋۇز ھەمىشە قەبىھ، زورلۇق ۋاسىتىلەر (قىزنىڭ چېچىدىن تورۇسقا ئېسىپ قويۇش قاتارلىقلار) دىن پايدىلىنىپ قىزنىڭ قېنىنى شو - رايىدۇ، قىزنىڭ ھالى قالمىدۇ. بەزىلىرىدە قىزنىڭ تاپىنىغا بىگىز سانجىيدۇ. مېنىڭچە بۇ دەل ياۋۇز ئەرنىڭ (يالما - ۋۇز) نىڭ ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلىش تەپسىلاتى بولۇپ، بىگىزنىڭ بېشارەتلىك مەنىسى دەل ئەرلىك جىنىسى ئە - زادۇر.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى، سۈزۈت ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئىنتايىن پۇختا بولۇپ ئاز - راقمۇ يوقۇق قويۇلمىغان. ئەگەر يالماۋۇز راستتىنلا ئۇ - نىڭ تاپىنىدىن بىگىز تىقىپ قىزىدىن قان شورسا، قىزنىڭ چىرايى ساماندەك سارغىيىپ كەتسە، قىزنىڭ ھەمىشە - نىڭ بۇنى بىلمەي قېلىشى مۇمكىنمۇ. قىز بىگىز سانجىلغان جايىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق ئۇنى ئاكىسى - دىن ئۈنۈملۈك ھالدا يوشۇرۇپ قالايدۇ. پەقەت بىرلا خىل مۇمكىنچىلىك يەنى قىزنىڭ باسقۇنچىلىققا ئۇچراش مۇمكىنچىلىكىلا چۆچەكلەردىكى بۇ خىل يوقۇقنى چۈ - شەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئىپتىدائىي پىنھان بولغاچقا ئۇنى يو - شۇرۇش ئىستىكى ئەلۋەتتە ئەمەلگە ئاشىدۇ. «قان شو - راش» مېنىڭچە دەل قىزلىق ئىپتىدائىي بۇزۇش بولۇشى ئېھتىمالغا تولمۇ يېقىن. ئەلۋەتتە ئۇ يەنە ئاياللارغا باس - قۇنچىلىق قىلىشنىڭ بېشارەتلىك مەنىسىدۇر.

چۆچەكنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى مۇھىم ۋەقەلىك بولغان مەختۇمسۇلانىڭ بۇلاپ كېتىلىشى ۋە قېچىپ كېلىش جەريانى بىزگە چىن تۆمۈر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. يەنى چىن تۆمۈرنىڭ ئايالى بولمىش مەختۇمسۇلا ئې - رىنىڭ ئالدىغا پاك يېتى بارماقچى بولىدۇ ۋە ئىككى با - لىسى ئۆلگەندىن كېيىن «ھەي ئىنساپسىز بۇلاڭچىلار! سىلەرگە نەسلىمىنمۇ قالدۇرمىدىم، ئەمدى مۇرادىم ھاسىل بولدى» دەيدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە بىر ئايالنىڭ ئۆز ئېرىنىڭ ئالدىغا «پاك - پاكىز» بولۇپ بېرىشىدىن ئىبارەت ئالا - ھىدە جەريان.

2007

جورلىق تۈزۈم شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئاتا ياكى ئانا بىلەن پەرزەنتنىڭ، ئاكا بىلەن سىڭلىنىڭ توي قىلىشى كەلمەسكە كەتكەن ئۆتمۈشكە ئايلانغان. بۇ خىل يېڭىچە نىكاھ تۈزۈمى ئەلۋەتتە ئۆزىگە خاس بولغان ئېنىكا چۈ-شەنچىلىرىنىڭ تەسىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولغاچقا، ئاكا بىلەن سىڭلى تىپىدىكى بۇ خىل قانداشلىق نىكاھ تۈزۈمى كېيىنچە ئاۋامنىڭ ئەقلىگە سىغمايدىغان ئىشقا ئايلانغان. ئەخلاق - مەدەنىيەتكە يات بولغان قىلمىش دەپ قارالغان.

ئەلۋەتتە، سېھرىلىك چۆچەكلەر ئىپتىدائىي ئىنسانلار-نىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى كەڭ دا-ئىرىدە ئەكس ئەتتۈرىدىغان، كېيىنكىلەرگە يەتكۈزىدىغان قەدىمىي تۈر بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزگە ھەقىقىي ئۇ-چۇرلارنى يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك ئىدى. شۇ مەنىدىن قارىغاندا، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئومۇمىي مەدەنىيەت قانلىمىنى ئېچىپ بېرىدىغان كۆزىدەك-كە ئايلىنىش كېرەك. ئەمما يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئېنىكا چۈشەنچىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەجدادلار ئۇلارنى كې-يىنكى دەۋرلەرنىڭ روھى بىلەن سۇغرىپ، شۇ دەۋرگە ماس بولغان ئەسەرلەرگە ئايلاندۇرغان، قايتىدىن پىش-شىقلاپ ئىشلىگەن. ئەقلىگە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ قارىغان قىسىملىرىنى ئىسلاھ قىلغان. بۇ ئەمەلدە خەلق ئېغىز ئە-دەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ دەۋرچانلىق ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ گەۋدىلىنىشىدۇر. شۇنداق دېمەكچىكى، «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ئەسلىدە بىر تۇغقان ئاكا - سىڭىللار تۇرۇپ، نىكاھلاشقان ئەر - خوتۇنلارنىڭ تۇرمۇشىنى چۆرىدىگەن ئاساستا، چىن تۆمۈرنىڭ باتۇرلۇقىغا ئوقۇلغان مەدھىيە ناخشىسى بولغان بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇلارنىڭ ئەر - ئاياللىقى يو-شۇرۇپ قېلىنغان. بۇ ۋەزىپىنى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەپسانە مەدەنىيەت دەۋرىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىمۋولزىم ۋە كېيىنچە پەيدا بولغان سىلىقلاشتىن ئىبا-رەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر روياپقا چىقارغان.

«چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكىنىڭ مۇشۇنچىۋالا ئۆز-گىرىپ كېتىش جەريانىنى چۈشىنىش ئۈچۈن «يېرىلىڭ تاشم» چۆچىكىنى ماسالغا ئېلىش مۇمكىن. بۇ چۆچەكتە

ئاق كۆڭۈل قىزچاقنىڭ ئۆگەي ئانىسىنىڭ ئوغلى بىلەن قىزچاقنىڭ تويىنى قىلماقچى بولغاندا قىزچاق قېچىپ كې-تىدۇ ۋە خىجىلچىلىقتا تاشنىڭ ئارىسىغا كىرىۋالىدۇ. ئۆي-غۇرلارلا ئەمەس، دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ نىكاھ تارىخىغا قارايدىغان بولساق، ئىمىلداش بولمىغان ئۆگەي پەرزەنتلەرنىڭ ئۆزئارا نىكاھلىنىشى كۆپ ئۆچ-رايدىغان بىر خىل ھادىسە. بۇ قىزچاق ئۈچۈن قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان بىر خىل نىكاھ ئادىتى. ئەمما، قىزچاق نېمە ئۈچۈن يەنە بۇ خىل نىكاھنى قوبۇل قىلىشى خال-مايدۇ؟ مېنىڭچە، چۆچەكنىڭ ئەسلى شەكلى بۇنداق بول-مىسا كېرەك: يەنى «يېرىلىڭ تاشم» چۆچىكى قانداشلىق نىكاھقا بولغان قارشىلىقنىڭ بەدىئىي كارتېنىسىدۇر. چۆ-چەكتىكى قىز - يىگىت ئەسلى بىر تۇغقان ئاكا - سىڭىللار بولۇپ، ئۇلارنى ئاتا - ئانىسى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كې-لىۋاتقان نىكاھ ئادىتى بويىچە چاتماقچى بولغاندا، نارە-سىدە قىز بۇنداق نىكاھقا قەتئىي قارشى تۇرغان ۋە ترا-گېدىيە يولىنى تاللىغان. خەلق ئەسەرلەرنىڭ ئۆتۈشى بى-لەن بۇ چۆچەكنى تارقىتىش جەريانىدا ئۇنى كىشىلەر قو-بۇل قىلالايدىغان دەرىجىدە ئۆزگەرتكەن. نەتىجىدە ئانا ئۆگەي ئانىغا ئۆزگەرتىلگەن ۋە بۇ مەسىلە ھەل بولغان.

خۇددى «يېرىلىڭ تاشم» چۆچىكىگە ئوخشاش خەلقىمىز چىن تۆمۈر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇستىلىق بىلەن يېپىپ قالغان. ئەلۋەتتە چىن تۆمۈر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ ئاكا - سىڭىللىق مۇناسىۋىتىنى بايان قى-لىپ ئۇلارنىڭ ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى يوشۇرۇش بىلەنلا مەسىلە ھەل بولمايدۇ. يەنە بىر قاتار مەسىلىلەرنى، بولۇپمۇ، يالماۋۇزنىڭ مەختۇمسۇلاغا باسقۇنچىلىق قىلىش جەريانىنى مۇۋاپىق بولغان بېشارەتلىك يوسۇن ئارقىلىق يوشۇرۇش ئەڭ مۇھىم باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. بۇ باسقۇچ چۆچەكنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىنىڭ ئىككىنچى سەۋەبى بى-لەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

ئىككىنچى، جىنسى مۇناسىۋەتكە ئائىت بارلىق سۆز - ئىبارىلەرنىڭ چەكلىنىشى ئىنسانلاردا توپ نىكاھلىنىش شەكلى ئەۋج ئالغان دەۋرلەر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا جىنسى ئالاقە قىلىش توپ ئىچىدە ئەركىن بولغاچقا ئاشكارىچانلىققا ۋە

دىن تېپىۋالغان»، «كىندىكىمدىن تۇغقان» دېيىش ئار- قىلىق ئەۋرەتكە ئائىت بايانلاردىن ئۆزىنى تارتىدىغان ئادەت بار.

دېمەك، ئەۋرەت، توغرىسىنى دېگەندە جىنسى ئەزاغا ئائىت سۆزلەرنىڭ ئاشكارا ئېيتىلماسلىقى بىر قاتار ئېتىكا چۈشەنچىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە يالماۋۇزنىڭ مەختۇمسۇلانىڭ قېنىنى شوراش جەرياننىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مېنىڭچە، ئەجدادلار بۇ خىل چۈشەنچىلەرنى بېشا- رەتلىك چۈشەندۈرگەندە، ماس چۈشەندۈرۈش شەكلىنى تاللىغان. خۇددى ئاياللىق جىنسى ئەزاغا «دەرەخنىڭ كاۋىكى» نى تاللىۋالغان بولسا، ئەزەللىك جىنسى ئەزاغا «بىگىز» دېگەندەك نەرسىلەرنى تاللاپ سىلىقلاشقا ئۇ- رۇنغان. چۈچەكتىكى «بىگىز سانجىپ، قان شوراش، ھا- لىنى قويماسلىق، چېچىنى تورۇسقا باغلاش» قاتارلىقلار دەل ياۋۇز، قارا كۈچلەرنىڭ مەختۇمسۇلغا باسقۇنچىلىق قىلىش جەرياننىڭ بېشارەتلىك ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر.

ئۈچىنچى، دىننىڭ تەسىرى

دىن كەڭ ئاۋام تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغاندىن باش- لاپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىگە، تۇرمۇشىغا ۋە ئۇنى ئەكس ئەتتۈرۈشىگە تەسىر قىلىشقا باشلايدۇ. ھەتتا ئىلگىرى ئە- جاد قىلىنغان ئەسەرلەرگە كېيىنچە شۇ خىل دىنىي تۈس بېرىلىشىمۇ مۇمكىن. ئالاھىدى، «ئوغۇزخان» ئېپوسى ئەسلىي شامان دىنىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن قويۇق ئېپوس بولسىمۇ كېيىنچە، ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭچە قويۇق ئىسلام دىنى تۈسى بېرىلگەن. نۇرغۇنلە- ھان ئېسىل ئەسەرلىرىمىزدە شۇ دەۋردىكى دىنىي ئىدىيىدە چەكلەنگەن تەرەپلەر بولسا، ئۇلارنى ئۈستىلىق بىلەن چىقىرىۋەتكەن.

مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى ھېسابلىنىدىغان «قۇرئان» دىكى تۆتىنچى سۈرە «سۈرە نىسا» نىڭ 22 - ، 23 - ئايەتلىرىدە مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ: «ئاتىلىرىڭلار ئالغان ئاياللارنى ئالماڭلار، لېكىن، بۇ- نىڭدىن ئىلگىرى ئالغان بولساڭلار (ئەپۇ قىلىنىدۇ)، بۇ ھەقىقەتەن يامان ئىشتۇر. ئۆچ كۆرۈلىدىغان قىلىقتۇر. بۇ يامان ئادەت. سىلەرگە ئانىلىرىڭلارنى، قىزلىرىڭلارنى،

زوراۋانلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى. ئەمما، يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئالغا قاراپ مېڭىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا پەيدىنپەي ئە- لاق چۈشەنچىسى پەيدا بولغان. ئەلۋەتتە ئەڭ ئالدى بى- لەن ئەۋرەتكە مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر بۇ دائىرىگە كىر- گۈزۈلگەن. ئەخلاقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ ئەۋ- رەتكە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى داڭلىق ئېكسپىدىتسە- يىچىلەرنىڭ ئىپتىدائىي ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئافرىقا قەبىلە- لىرىنى بەدەن ئەزالىرىغا ھېچقانداق كىيىم كىيىمىمۇ ئال- دى بىلەن ئەۋرەتنى يېپىشقا ئەھمىيەت بەرگەن ھالدا كۆرگەنلىكىنى پاكىت قىلىش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا ئىنسانىيەتنىڭ كىيىم مەدەنىيە- تىمۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئەۋرەتنى يېپىش ئېھتىياجى بىلەن باشلانغانلىقى ھەممىگە مەلۇملۇق. شۇنداق بولغاچقا ئى- سانلار ئەۋرەتنى يېپىشتىن ئىلگىرىلا جىنسىيەتكە ئائىت سۆز - ئىبارىلەرنى سۆزلەشتىن ئەيىمىنىشكە باشلىغان. دې- مەكچىكى، ئۇنى ئاشكارا سورۇنلاردا ئېيتىش ئەخلاققا يات دەپ قارالغان. ھەتتا كېيىنكى مەزگىللەردە جىنسى ئالا- قىنىڭ پاكىتى بولمىش ئىنساننىڭ تۇغۇلۇشىنىمۇ ھەر خىل سۆزلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنغان. ئېھتىمال بەزى مىللەتلەر ئارىسىدىكى يارالمىش ئەپسانىلەرنىڭ شۇنچىلىك كۆپ بولۇشى ئۇلارنىڭ پەرزەنتىنىڭ تۇغۇلۇش سەۋەبىنى يوشۇرۇپ چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشىنىڭ تە- سىرىدىن پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. تۇغۇم ھەققىدە- كى ئەگىتمە چۈشەندۈرۈشمۇ بۇ ھەقتىكى بايانلىرىمىزغا كىرىدۇ. خەنزۇ مىللىتى ئىچىدە ھازىرغا قەدەر پەرزەنتلەر ئۆزىنىڭ قانداق تۇغۇلغانلىقىنى سورىغاندا: «تاغدىن تې- پىۋالغان (从山上捡回来的)» دەپ چۈشەندۈرىدۇ- ھان ئادەت ساقلىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغۇمنى بېشارەت- لىك يوشۇرۇشىنى «بۆكۈخان ھەققىدىكى ئەپسانە» دىن باشلاش مۇمكىن. بۇ ئەپسانىدە بۆكۈخان دەرەخنىڭ كا- ۋىكىدىن تۇغۇلىدۇ. دەرەخنىڭ كاۋىكى ئەمەلىيەتتە ئايال- لىق جىنسى ئەزانىڭ بېشارەتلىك ئىپادىلىنىشىدۇر. بۇ خىل چۈشەندۈرۈش شەكلى ھازىرغا قەدەر داۋاملاشقان بولۇپ، كەڭ ئاۋام ئىچىدە پەرزەنتلەر ئۆزىنىڭ قانداق تۇغۇلغانلىقىنى سورىغاندا ئۇلارغا: «دەرەخنىڭ كاۋىكى-

007

ئالتاي مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئىنتايىن كۆپ ئۇچرايدۇ. ئوخشاشلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلەر ئېغىزدا ئېيتىلىپ كۆڭۈلدە خاتىرىلىنىش جەريانىدا، نۇرغۇن تارىخىي دەۋرلەرنى باشتىن كۆچۈرۈۋالغانلىقى، شۇ دەۋر-نىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، قېنىدا يۇغۇرۇلدىغانلىقى سەۋەبلىك ئۇلاردا بىز تېخى ئويلاپ يەتمىگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر سىمۋوللۇق تۈستە بېشارەتلەنگەن بولۇشى تەبىئىي. شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىگە سىڭگەن سىمۋولنىڭ مەنىسىنى يېشىش—فولكلور تەتقىقاتچىلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىم ۋە جاپالىق خىزمىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پايدىلانمىلار:

- ① ئالان داندىس: «فولكلور ئىنسانىيەت روھىنىڭ گۈزەل جۈزاسى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2005 - يىللىق 1 - سان.
 - ② فروئىد (ئاۋستىرىيە): «تۈتم ۋە پەرھىز»، شاخىي خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىلى 5 - ئاي 1 - نەشرى، 30 - بەت.
 - ③ يۇقىرىقى كىتاب 27 - بەت.
 - ④ يۇقىرىقى كىتاب 29 - بەت.
 - ⑤ ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى ھەق-قىدە تەتقىقات» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 331 - بەت.
 - ⑥ ، ⑧ ئەسەت سۇلايمان: «ئالتاي مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە يالماۋۇز ئوبرازى...»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1994 - يىلى 1 - سان.
 - ⑦ ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى ھەق-قىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 332 - بەت.
 - ⑨ مورگان (ئامېرىكا): «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا تىلغا ئالغان بۇ نەقىلدىكى 100 يىل دېگەن ساننى ئەسەرنىڭ ئالمىشى سەۋەبلىك ھازىر 200 يىل دەپ چۈشەنسەك توغرا بولىدۇ.
 - ⑩ مورگان (ئامېرىكا): «قەدىمكى جەمئىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى 1 - نەشرى، 757 - بەت.
 - ⑪ ، ⑫ مورگان (ئامېرىكا): «قەدىمكى جەمئىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى 1 - نەشرى، 764 - بەت.
 - ⑬ فروئىد (ئاۋستىرىيە): «ئىختىرا ئىقتىدارى ۋە ئاڭسىزلىق»، جۇڭگو نەشرىياتى 1987 - يىلى 2 - ئاي نەشرى، 187 - بەت.
 - ⑭ «قۇرئان كەرىم» مۇھەممەد سالىھ تەرجىمىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى 11 - ئاي نەشرى، 82 - بەت.
- ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ما-گىستىر ئاسپىرانتى. خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ ئە-دەبىيات پەنلىرى لېكتورى.

ھەمىشە بولمىغانلىرى، ئاناڭلارنىڭ ھەمىشە بولمىغانلىرى، ئاناڭ-لارنىڭ ھەمىشە بولمىغانلىرى، قېرىنداشلىقلارنىڭ قىزلىرىنى، ھەمىشە ئىگەلەرنىڭ قىزلىرىنى، سۈت ئاناڭلارنى، ئىمىلداش ھەمىشە بولمىغانلىرى، قېيناناڭلارنى، سىلەر بىر يەردە بولغان ئاياللىرىڭلارنىڭ (باشقا ئەردىن بولغان) ئۆيىدە تەرىپىدە-لەنگەن قىزلىرىنى (بۇ شەرت ئەمەس، ئۆيىدە تەرىپىدە-مىگەن بولسىمۇ) ئېلىش ھارام قىلىندى...» ⑭ . بۇ با-يانلار بىر تەرەپتىن «قۇرئان» نازىل بولۇشتىن ئىلگىرى كەڭ ئاسىيا رايونىدا قانداشلىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ ئىنتايىن ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن دىن-نىڭ قانداش نىكاھنى يوقىتىشتىكى ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەلۋەتتە دىنىي ئەقىدىلەردىكى بۇ خىل قاراشلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تەسىرىدىن باشقا يەنە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئەسلىي ئەسەرلەردە بۇ خىل بايانلار بولسا چىقىرىۋېتىلگەن ياكى ئۇلار بېشارەت-لىك ۋاستىلەر ئارقىلىق ساقلاپ قېلىنغان.

«چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى خەلقىمىز ياقىتىرىدىغان ئېسىل ئەسەر بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەڭگىۋار ئۇسلۇبقا، ساغلام مەزمۇنغا ئىگە بولغاچقا خەلقىمىز ئۇنىڭ ئاساسىي تىندىسىيىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئەسەردىكى قو-شۇمچە تەرەپ ھېسابلىنىدىغان چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇم سۇلالىنىڭ مۇناسىۋىتى، يالماۋۇزنىڭ ئەسلىي ئەپت-بەشىرىسى، ئۇنىڭ قانلىق جىنايىتى قاتارلىق تە-رەپلەرنى سىمۋوللۇق ۋاستىلەر ئارقىلىق بېشارەتلىك يوسۇندا ئىپادىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەسەرنىڭ ئەسلىي پەيدا بولغان دەۋرى، شۇ دەۋر فولكلورىغا مۇنا-سەۋەتلىك بىر قاتار مەسىلىلەرگە قېلىن بىر قەۋەت تور يېپىۋەتكەن. دەل ئاشۇ تەرەپلەر بىزنىڭ ئەسەرنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتىنى پەرەز قىلىشىمىزغا ياردەم بېرەلەيدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئەگەر يۇقىرىدا بايان قىل-غانلىرىمىز ئىلمىي ۋە توغرا بولغان بولسا «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توپ نىكاھلىنىش باسقۇ-چىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان چۆچەك بولۇپ قالىدۇ. شۇ مەنىدە ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى تۈركۈمدىكى چۆچىكى دېيىش مۇمكىن.

«چىن تۆمۈر باتۇر» تىپىدىكى بۇنداق چۆچەكلەر

ئۇيغۇر ئەدىبىياتىنىڭ نەزەرىدىكى ۋاڭ مېڭ

لوۋ يۇۋچىڭ

ۋاڭ مېڭنىڭ شىنجاڭ ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەر بۇ ئەسەرگە قارىتا تەبىئىي ھالدا پىكىر بايان قىلىشى ھوقۇقىغا ئىگە. مەن ھەر خىل سورۇنلاردا ئۇيغۇر دوستلارنىڭ ۋاڭ مېڭنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشقان ۋە ماختاشقانلىقلىرىنى ئاڭلىدىم. تۆۋەندە بۇلارنى رەتلەپ ئوقۇرمەنلەرگە سۇندۇم.

شائىر رەخم قاسىم (ۋاڭ مېڭنىڭ گېپى چىقىمىسىلا ئۇنىڭ كۆزلىرى چاقناپ ھايانلىنىپ كېتىدۇ): 1971 - يىلى ۋاڭ مېڭ ئىلىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ. دائىم دېگۈدەك ۋاڭ مېڭ، مەن، خاۋ گۈەنجۇڭ (ئەدەبىي تەرجىمان) ئۈچۈمىز بىرگە ئولتۇرۇپ مۇگدېشاتتۇق، بىز بىردەم ئۇيغۇرچە سۆزلەشسەك، بىردەم خەنزۇچە سۆزلەشتۇق. بەزىلەر بىزنى بۇ ئۈچى بەك يېقىن ئاغىنە دېيىشەتتى. چۈنكى، مېنىڭ تېگىم غۇلجا ناھىيە تۇرپانئۆزى يېزىسىدىن بولۇپ، ۋاڭ مېڭ ئەپەندى ياشىغان، ئەمگەك قىلغان بايانداي يېزىسى بىلەن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى. شۇڭا بىزنىڭ پارىژىمىزنىڭ تېمىسى ھەمىشە دېگۈدەك ئىلىدىن چەتلىمەيتتى. بىر قېتىم ئۇ مېنى ھاراق ئىچىشكە تەكلىپ قىلىپ قالدى. مەن ئۇنىڭدىن بۇگۈن ھاراق ئىچكۈدەك نېمە كۈن ئىدى دەپ سورىشىمغا، ئۇ، قىزىم «伊欢» نىڭ (ۋاڭ مېڭ ئىلىنى ياد ئېتىپ تۇرۇش يۈزىسىدىن قەزىغا مۇشۇ ئىسىمنى قويغانىدى) تۇغۇلغان كۈنى ئىدى. ئۇلار يادىمغا كېلىپ قالدى، دېدى. ئۇ چاغدا ۋاڭ مېڭ ئۈرۈمچىگە ئۆزى يالغۇز كەلگەن بولۇپ، ئايالى يەنىلا ئىلىدا ئىدى. يېقىندا قىزىنى بېيجىڭغا يولغا سېلىپ قويدى. ئىككىمىز بەيخۇاسۇن مېھمانخانىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ ھاراق ئىچكەچ ئىلىنى ئەسلەشتۇق. ئىلى بىزنىڭ يۇرتىمىز، بىز ياشىغان جاي، مەيلى نەنگلا بارمايلى، ئىلى بىزنىڭ قەلبىمىزدە ئىدى. 1985 - يىلى مەن خاۋ گۈەنجۇڭ بىلەن بېيجىڭغا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىي ئىجادىيەت يىغىنىغا مۇكاپات ئالغىلى باردىم. ئۇ چاغدا ۋاڭ مېڭ جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەۋاتاتتى. بىز يەنە دىدارلاشتۇق، گېپىمىزنىڭ

007

تېمىسى يەنىلا ئىلىدىن نېرى كەتمىدى. ئۇنىڭ ئىلى تۈپ-رىقىغا، ئىلى خەلقىگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر دېھقان قېرىنداشلىرىغا، ئۆي ئىگىسى بوۋاي، مومايغا بولغان مېھىر - مۇھەببىتى تولىمۇ كۈچلۈك، تولىمۇ چوڭقۇر ئىدى! ئۇ ئۆي ئىگىسى بوۋاي - موماي بىلەن كېچە - كۈندۈز دېگۈدەك ئالتە - يەتتە يىل بىرگە ياشىدى. ۋاڭ مېڭ ئۇلاردىن ئايرىلغاندىن كېيىن ھەر قېتىم ئىلىغا بارسا بىر مۇنچە سوۋغاتلارنى ئېلىپ ئۇلارنى يوقلايتتى. 1973 - يىلى ئەي - ئىي ۋاقتىدا ۋاڭ مېڭ تۇرغان ئۆيىنىڭ ئىگىسى موماينىڭ ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىنى ئەسلەپ تولا يىغلاپ كۆزى كۆرمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ۋاڭ مېڭ ئىلىغا ئۆيىنى كۆچۈرگىلى كەلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دوختۇرلارنى ئىزدەپ موماينىڭ ئاغرىقىنى كۆرسىتىپ، موماينىڭ ھالىدىن ئۆز ئانىسىدىن ئۆتە خەۋەر ئالىدۇ.

ۋاڭ مېڭنىڭ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن نۇرغۇن ئەل - ئاغىنىلىرى بار ئىدى. ئۇلانىڭ ئىدىكى «7 - ماي» كادىرلار مەكتىپىدە، ئۇ تېيىپچان ئېلىيوف، ئابدۇكېرىم خوجىلار بىلەن دائىم دېگۈدەك ناھايىتى تېگى بار، ھېكمەتلىك گەپلەر بىلەن چاقچاقلىشىپ تۇراتتى. ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ قەددى - قامىتى كېلىشكەن، چاچلىرى تەبىئىي بۇدرە كىشى بولۇپ، لەقىمى قاپاق ئىدى. ۋاڭ مېڭ ئابدۇكېرىم خوجىغا چاقچاق قىلىپ: سىزنىڭ چاچلىرىڭىز تەبىئىي بۇدرە، نەدە قاپاققا ئوخشايسىز دېگەندە ئابدۇكېرىم خوجا: دادىڭىز سىزگە «蒙» (يوشۇرۇش) دەپ ئىسىم قويۇپتۇ، كىم بىلىدۇ ئىچىڭىزدە قانداق مەخپىيەتلىكلەرنى يوشۇرۇپ يۈرىدىغىنىڭىزنى، دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇلار ئۈچى ئاشخانىدا ئىشلەيتتى، تېيىپچان ئېلىيوف نان ياقاتا - تى، ئابدۇكېرىم خوجا قوي سوياتتى، ۋاڭ مېڭ قورۇما قورۇشقا مەسئۇل ئىدى. ئۈچەيلەن تولىمۇ مەخپىي كېلىدۇ. شۇلغانىدى. كېيىن ئۇنىڭ نۇرغۇن دوستلىرى ئۆزى يازغان ئەسەرلىرىدە پىروتىپقا ئايلانغانىدى. ياشلىق با - ھارىدىن كەتمىگەن مۇھەممەد، كۈلكىلىك ھەم بىسچارە مۇھەممەد ئەمەت، «بۈركۈت جىلغىسى» دېگەن ئەسىرىدە تاغدىن ياغاچ توشۇيدىغان ئەلى ۋە تۇردى قاتارلىقلارنىڭ

ھەممىسى ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ پۈتۈنسى ئىدى. ئەمما، ئۇ ئاشۇ كۈنكەرت ئادەملەرنى يازمىغان.

ۋاڭ مېڭنىڭ ھېكايىلىرى توغرىسىدا مەن بىر قېتىم ئۇنىڭغا: سىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدىكى ئەڭ بۈيۈك ياز-غۇچى جۇمۇ، دېگەنمەن ئۇ: ئۇنداقتا سىلەرنىڭ قەلبىڭ-لاردىكى ئەڭ بۈيۈك شائىر جاك جېمىن ئىكەن - دە، چۈنكى جاك جېمىن ئىككىمىز شىنجاڭ ھەققىدە يازدۇق ھەم بۇلار ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى، دەپ جاۋاب بەرگەندى. ئەمەلىيەتتە، ۋاڭ مېڭنىڭ ھېكايىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا تەسىرى ناھايىتى چوڭ، ئەدەبىياتنى سۆيىدىغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ۋاڭ مېڭنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇ ئاساسەن ئىلىدىكى دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى يازدى، ئە-سەرلىرىدە يارىتىلغان ئىلىدىكى دېھقانلارنىڭ تىلى شۇنداق يۇمۇرلۇق، ھېكمەتلىك، ئىخچام، كۈچلۈك بولۇپ، پەقەت زۇنۇن قادىرنىڭ ھېكايىلىرى بىلەنلا ھۆسن تال-شالايدۇ. مەسىلەن، سەھرالىق دانىشمەن مۆمىن بوۋاي، ساراڭ ياغاچچى مالىك، ئېسىل يىڭت ئىسمارلارنىڭ تىلى ئىنتايىن دەل جايغا چۈشكەن، ئەپسانىۋى تۈسكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ خاسلىقى، مەجەز - خاراكتېرى، روھى ھالىتى كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا شۇنداق جانلىق، شۇنداق روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بىر خەنزۇ يازغۇچىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ ئەسەر يېزىپ، ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەر ئىچىدە بۇنداق ئالقىش، مەدھىيەلەر-گە ئېرىشىپ كېتەلىشى، تېگىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بىزنىڭ تىل - مەدەنىيىتىمىزنى بىلگەنلىكىدە، بىزنىڭ يۈرۈك-مىزنى چۈشەنگەنلىكىدە.

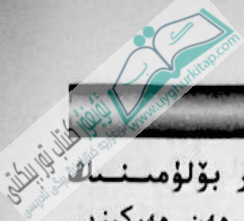
ئوبزورچى مۇھەممەد پولات: مېنىڭ بىلىشىمچە، ھا-زىرغا كەلگىچە ۋاڭ مېڭنىڭ «ئۇچراشماق بەسى مۈشكۈل» (1985 - يىلى)، «ئىلىدا: زەڭگەر كۆز» (1987 - يىلى)، «قەلبىنۇر» (1990 - يىلى)، «توپچى چولپاننىڭ ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلىرى» (1995 - يىلى) قاتارلىق ھېكايە، پو-ۋېستلىرى ئۇيغۇرچە توپلام بولۇپ نەشر قىلىندى؛ ئۇنىڭ-دىن باشقا نۇرغۇن نەسر، ئوبزورلىرى ئۇيغۇرچە گې-زىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. خەنزۇ يازغۇچىلىرى ئىچىدە ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلىغا ئەڭ كۆپ تەرجىمە قى-لىنغانلىرى لۇشۇن بىلەن ۋاڭ مېڭدۇر. لۇشۇن مەملىكىتتە-مىزدىكى ئەڭ بۈيۈك يازغۇچى بولسا، ۋاڭ مېڭ بىزگە ئەڭ يېقىن، بىز ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان يازغۇچىدۇر. چۈنكى،

بۈگۈنگە قەدەر بىز ۋاڭ مېڭغا ئوخشاش ئۇيغۇرلارنى سۆ-يىدىغان، ئۇيغۇرلارنى چۈشىنىدىغان، ئۇيغۇر تىلىنى ھەق-دادىغا يەتكۈزۈپ بىلىدىغان، بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىزنى پەرق ئېتەلەيدىغان، بىزنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىمىزنى، بىز-نىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىمىزنى ۋە بىزنىڭ ئىچكى دۇنيانى-مىزنى بۇنداق ئىنچىكە، بۇنداق سەمىمىي ۋە بۇنداق چوڭقۇر ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ئىككىنچى بىر خەنزۇ يازغۇچىنى ئۇچراتمىدۇق.

ئۇنىڭدىن سىرت ئۇنىڭ ئەدەبىي خاتىرىلىرىدىن «سوۋېت ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى ئويلىرى»، «سوۋېت ئىتتىپاقى ھەققىدە خاتىرىلەر» دېگەن بىر يۈرۈش چاتما زىيارەت خاتىرىلىرى 1985 - يىللىق «ئەدەبىي تەرجىمە-لەر» (ئۇيغۇرچە) ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىپ، ئۇيغۇر ئو-قۇرمەنلەر ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى ھەم بىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش ئارزۇيىمىزنى قانائەتلەندۈردى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، سەمەرقەند شەھەرلىرىدە زىيارەتتە بولغاندا، ئۇ يەردىكى كىشىلەر بىلەن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىلىدا پاراڭ-لاشقان. ئاشۇ جايدىكى كىشىلەر ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە سۆزلە-يەلەيدىغانلىقىنى، ئۆز مەقسىتىنى ئۇيغۇر تىلىدا ئىپادە قى-لىشلىرىدىن ھەم يېقىنلىق ھېس قىلغان، ھەم ھەيران قالغان. ئۇلار جۇڭگودىن بىر ئۇيغۇر كەپتۇ، دەپ شادلانغان. ۋاڭ مېڭ ئۇ يەردىكى كىشىلەرنى كۆرۈپ خۇددى كونا تونۇشلار بىلەن كۆرۈشكەندەك ھېسسىياتتا بولغان، تېخى ئىللىق بىر قانچە كونا يۇرتداشلىرىنى تېپىۋالغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شىنجاڭنىڭ تارىخى مەدەنىيىتىنى سېلىشتۇرۇپ، مەدەنىيەتلەرنىڭ ئوخشاشلىق ئىچىدىكى پەرقلىرىنى ۋە ئۆزگىچە رەڭگارەڭ جەزىبىلىرىنى يېزىپ چىققان.

شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى، خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت-چىلەر جەمئىيىتىنىڭ سابىق رەئىسى ئابلىمىت سادىق: ۋاڭ مېڭنىڭ ئۇيغۇر ئاغىنىلىرى ناھايىتى كۆپ، ئۇ ئۇلار بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ يۈرەك سۆزلىرىنى قىلىشالايدۇ، قورۇنۇپ - تارتىنىپ ئولتۇرماي كۆڭلىدىكى چاقچاقلىرىنى دېيەلەيدۇ. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن مىللىي ئاي-رىمچىلىق خاھىشلىرىنى قەتئىي ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ۋاڭ مېڭ تېيىپجان ئېلىيوف، ئابدۇكېرىم خوجىنى بەك چۈشىنى-دۇ، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىق، كەمچىللىكىنىمۇ بىلىدۇ؛ ئۇ-لار ھەقىقەتەن جان - جىگەر دوستلاردىن ئىدى. تېيىپجان

M
I
R
A
S

«شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى غەيرەت ئابدۇللا: 1985 - يىلى مەن مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە، ۋاڭ مېڭنىڭ «ئىلىدا: زەڭگەر كۆز» دېگەن بىر يۈرۈش چاتما ھېكا-يىلىرىنى تەرجىمە قىلغانىدىم، ۋاڭ مېڭ ئۆز قولى بىلەن ئۇيغۇرچە نەشرگە كىرىش سۆز يېزىپ بەرگەنىدى. بۇ كىتاب شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

ۋاڭ مېڭنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەر ئا-رىسىدىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولدى. تۇنجى نەشرى 5000 نۇسخا بېسىلىپ، ناھايىتى تېز سېتىلىپ تۈگەپ كەتتى، ھازىر تاپقىلى بولمايدۇ، ئىلگىرى خەنزۇ يازغۇ-چىلار مىللىيىلارنىڭ تۇرمۇش تېمىلىرىنى يازغاندا، نەرجە-مىگە، خام ماتېرىيالغا، روماننىكىغا، ئاجايىپ - غارايىپ ۋە قەلىكلەرگە تايىناتتى؛ ئەمما ۋاڭ مېڭ ئۇلارغا ئوخشە-مايدۇ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنى بىلىپلا قالماي، ئۇزاق مەزگىل ئۇيغۇرلار بىلەن بىرگە تۇرمۇش كەچۈرگەن، يەنە ئۇنىڭ كۆزىتىشلىرى تولىمۇ ئىنچىكە، زىل بولۇپ ئەسەرلىرىدە كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئادەتتىكى كۆرۈنۈش، تەپسىلات، دىئالوگلارنى ئىپادىلەش ئارقىلىق تاشقى جەھەتتىن ئىچكى قىسمىغا، يۈزەلىكتىن چوڭقۇرلۇققا ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ خاراكتېرى ۋە روھىي دۇنياسىنى، تۇرمۇش يوسۇنلىرى، مىللىي ئۆرپ - ئادەت، دىنىي ئېتىقاد، نەپەككۈر شەكلى ھەم ئۆزگىچە تىل بىلەن مەقسەتلىرىنى ئىپادىلەش ئۆ-سۈللىرىنى توغرا، ھەقىقىي جانلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، ئۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى سەزمىگەن نەرسىلەرنى سېزىپ، ئۆزىمىز ھېس قىلالىمىغان قىممەتلىك نەرسىلەرنى قېزىپ چىقتى. مەسىلەن، بىزگە نىسبەتەن ھەر كۈنى نان بىلەن ئەتكەن چاي ئىچىش ھېچقانچە يېڭىلىق ئەمەس، بىراق ۋاڭ مېڭ ئۆي ئىگىسى موماينىڭ ئەتكەن چاينى قانداق ئېتىدىغانلىقىنى، ۋاڭ مېڭغا زاغرا ناننى ئۇۋۇتۇپ چايغا چىلاپ يېيىشى ئۆ-گەتكەنلىكىنى، موماينىڭ قوشنىسى بىلەن دەرەخ سا-يىسىدا ئولتۇرۇپ «كۈنلەرنى چاي ئىچىش بىلەن ئۆتكۈ-زىدىغان»لىقىنى، ئەتكەن چاي ئىچمىسە بېشى ئاغرىيدى-غانلىقىلىرىنى تولىمۇ قىزىقارلىق قىلىپ يېزىپ چىققان. يەنە ئالايلىق، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىگە ماۋجۇشنىڭ رەسىملىرىنى ئاسىدۇ، ئۇلار بۇنى ناھايىتى سەنئەتلىك ئاسىدۇ. بەزىلەر تېخى ماۋجۇشنىڭ

ئېلىيىنى بىلەن ئابدۇكېرىم خوجا كەينى - كەينىدىن تۇ-گەپ كېتىپ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈن چوڭ يوقتىش بولدى. بۇلارنىڭ ۋاپاتى توغرىسىدا ۋاڭ مېڭ كىشىنى ناھايىتى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدىغان ماقالىلەرنى يازدى، ئۆزىمىزنىڭ ئۇيغۇر يازغۇچى، شائىرلىرىمىز مۇ بۇ ئىككى شائىرنىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ نۇرغۇن مەرسىيە، ئەسلىمىلەرنى يازدى، ئەمما مېنىڭچە ۋاڭ مېڭنىڭ «تېپىجانغا يىغلايد-مەن» دېگەن ماقالىسىدەك ئۇنداق ۋەزنى چوڭقۇر، ئۆچمەس ماقالىلەر ئاز. بۇنىڭدىن، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئاغىنە-لىرىگە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان ھېسسىياتىنىڭ، چۈ-شىنىشىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇرلۇقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

مەن ۋاڭ مېڭنىڭ «ئىلىدا: زەڭگەر كۆز» دېگەن ئە-سەرلىرىنى ئوقۇشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىمەن، بۇ ئەسەر-لەرنىڭ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەر ئىچىدىكى تەسىرىمۇ ناھايىتى چوڭ، ۋاڭ مېڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر پېرسوناژلارنىڭ ئۆ-رازىنى ياراتقاندا، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئاجىزلىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى ھەرگىز يوشۇرۇپ ئولتۇرمىدى. مەسىلەن، مۇھەممەدنىڭ بەزى بولمىغۇر، كۈلكىلىك، ئۆزىنىمۇ، ئۆز-گىنىمۇ ئالدايدىغان ھەرىكەتلىرى، مۇھەممەد ئەمەتنىڭ ئەمگەكنى ياخشى كۆرىمەيدىغان، سۆز - ھەرىكىتى قوپال قىلىقلىرى؛ مۆمىن بوۋايغا ئوخشاش كەڭ قورساق، پارا-سەتلىك، كىشىنىڭ ھۆرمىتىنى قوزغايدىغان مويىسىپتارلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى نادانلىق، خۇراپاتلىق، بىر تەرەپلىملىك تە-رەپلىرى قاتارلىقلار. ۋاڭ مېڭ ئۇيغۇرلارنى يۈرىكىنىڭ تې-گىدىن ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئۇلارغا ھۆرمەت قىلىدۇ، ئۇ قە-لىمى ئاستىدىكى پېرسوناژلارنى ئۆزىنىڭ ئاتا - ئانىسىدەك، بىر تۇغقان قېرىنداشلىرىدەك كۆرگەچكە، ئۇلارنىڭ خى-لە مۇخىل بەختسىزلىكلىرىگە ۋە خاراكتېرىدىكى ھەر خىل ئا-جىزلىقلارغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىپ، ھەقىقىي مۇھەببەت بىلەن يازغان. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»-دىن ئىبارەت نورمالسىز شارائىت ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەلۋەتتە ۋاڭ مېڭ مىللىي مەدەنىيەت-نىڭ ئىلغارلىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى، مىللىي خاراكتېرلارنىڭ ئارتۇقچىلىق ۋە ئاجىزلىقلىرىنى بىر خەنزۇ يازغۇچىنىڭ نەزەرى بىلەن كۆزەتكەن، شۇڭا ئۇ ھەمىشە بىزدىن تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ ئىنچىكە، تېخىمۇ چوڭقۇر كۆزىتىلەيدۇ. بۇ بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى تونۇپ ۋە تەرەققىي قىل-دۇرۇپ، مىللىي ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈرۈشتە پايدىسى باركى، ھېچقانداق زىيىنى يوق.

007

رامكىغا ئېلىنغان رەسىملىرىنى رەت - رېتى بىلەن ئاسىدۇ، بۇ قارىماققا ھەم تەننەنلىك، ھەم چىرايلىق كۆرۈنىدۇ، ۋاڭ مېڭ بۇنى بۇ دېگەن ھەم سىياسىي، ھەم ئۇيغۇرلار - نىڭ گۈزەللىكىنى سۆيىدىغان پىسخىكا ئىپادىسى دەيدۇ. يەنە مەسلەن، مۆمىن بوۋاي جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇغقان يوقلىغىلى بېرىشنىڭ ئالدىدا، پۈتۈن كەنتتىكىلەر ئۇنىڭغا ئاق يول تىلەپ نەزىر ئۆتكۈزۈپ ئۇنى ئۆزىتىپ قويماق - چى بولىدۇ. مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئادەتتىكى ئىشلارغا ۋاڭ مېڭ ئاجايىپ تۈس بېرىپ، ئۇنى ئۆزگىچە ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان.

ئۇنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، ۋاڭ مېڭ بايانداي (ئەسەرلىرىدىكى موللا يۈزى يېزىسى) يېزىسىنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى يۇرتى، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنى ئۆزىنىڭ يۇرتىدىشى دەپ قارىغان، شۇنداق بولغاچقا ئۇيغۇر دېھقانلارمۇ ئۇنى ناھايىتى ئاق كۆڭۈل ئادەم ئىكەن دەپ قوينغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇنىڭ بىلەن دېيىشمەيدىغان گەپلىرى قالماقچى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بەزى خەنزۇلار ئۇنىڭدىن چەك - چېگى - رىنى ئايرىپ، ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان، ئەكسىچە ئۇيغۇرلار ئۇنى خۇددى ئۇرۇق - تۇغقىنىدەك ئۆز كۆرگەن، ئۇنىڭغا ئىشەنگەن. دېھقانلار ۋاڭ مېڭنى ئېتىز بېشىدا ياكى يوللاردا ئۇچراتقىنىدا يېنىغا تارتىپ ئۇنىڭ بىلەن موخۇركا يۆگەپ چىكىشكەن، ھاراق ئى - چىشكەن. كىيىن ۋاڭ مېڭ مەدەنىيەت مىنىستىرى بولىدۇ، نېمە يەيمەن، نېمە ئىچمەن دېسە ھەممە تەل بولىدۇ، بىراق ئۇ يەنىلا ھەر كۈنى ئەتكەن چاي ئىچىش ئادىتىنى تاشلىمايدۇ، ئۆي ئىگىسى ئايىمخان موماينىڭ ئېتىپ بەر - گەن ئەتكەن چايلىرىنى قاتتىق سېغىنىدۇ.

شائىر ئوسمانجان ساۋۇت: ۋاڭ مېڭنىڭ تاپالغانلى - كى ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئوقۇدۇم. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇسا ئادەم تىل جەھەتتىلا ئەمەس، قەلب جەھەتتىمۇ ئورتاقلاشقىلى بولىدۇ. ئەسەرلىرىدىن ھېچقانداق مىللىي ئايرىمچىلىق خاھىشلىرىنى ئۇچراتقىلى بول - مايدۇ، خۇددى كونا دوست - بۇرادەرلەر بىلەن ئولتۇرۇپ مۇڭدېشىۋاتقاندا بىر خىل ھېسسىياتقا كېلىپ قالىدۇ.

ۋاڭ مېڭ مېنىڭ قەلبىمدە تولىمۇ بۈيۈك يازغۇچى، مەن ھەر دائىم ئۇنى روسىيىلىك يازغۇچى لىۋ.تولىستوي بىلەن سېلىشتۇرىمەن. گەرچە ئۇلارنىڭ ياشىغان دەۋرى، مۇھىتى ۋە مىللىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى

ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيىتى ئوخش - مىسىمۇ، بىراق بۇ ئىككىسى بۈيۈك مۇھەببەت بىلەن، بىر چوڭ مىللەتنىڭ كىچىك مىللەتنى يۈكسەك دەرىجىدە چۈ - شىنىشىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، ھەقىقىي باراۋەر پوزىتسىيە بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پېرسوناژلارنى سۈرەتلەپ يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە مىللىي كەمسىتىش خاھىشلىرى قەتئىي يوق بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇ باشقا بىر مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدىكى پارىقراپ تۇرغان ئېزىگۈ گۈزەللىكلەرنى، ھەتتا ئۆزىمىزمۇ ھېس قىلالماقچى، چېلىقتۇرالمىغان نەرسىلەرنى قېزىپ چى - قىپ نامايان قىلغان. شۇڭا مەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇسام ئاجايىپ ھاياجانلىنىپ كېتىمەن، پۈتۈن ۋۇجۇدۇم لەرزىگە كېلىدۇ.

ۋاڭ مېڭنىڭ خاتا ھالدا ئوڭچىل بولۇپ قېلىشى ئۇنىڭ بەختسىزلىكى، ئەمما بۇ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئەدەب - ياتى ئۈچۈن بىر چوڭ ئامەت؛ ناۋادا ئۇ ئوڭچىل ئاتالمىغان بولسا، ئۇ شىنجاڭغا كەلمىگەن بولاتتى، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆ - گىنەلمىگەن بولاتتى، بىزمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا يازغان شۇنچە كۆپ، تەسىرلىك، يېقىشلىق، ئېسىل ئەسەر - لىرىنى ئوقۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمايتتۇق.

مەن ئۇنىڭ «شىنجاڭ ناخشىلىرى» (ئىككى پارچە) دېگەن نەسرلىرىنى تەرجىمە قىلدىم، بۇ نەسرلىرى ئاجا - يىپ ئېسىل بولۇپ، شېئىرىي ھېكمەتلەر بىلەن تويۇنغان - نىدى. ۋاڭ مېڭنىڭ ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى شۇنچە ياخشى كۆرۈشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ ئالالىشى ھەقىقەتەن ئادەمنى تەسىرلەندۈرىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدىن ئۇيغۇر روھىنىڭ چوڭقۇر قاتلىرىدىكى چۇقانلىرىنى ئاڭ - لاپ يېتەلگەن. ئۇ مەن تاكى بۈگۈنگە قەدەر «قاپقارا قوي كۆزلۈكۈم» دېگەن ناخشىنى ئۆگىنەلمىدىم دەيدۇ. ئەمما ئۇ ئاشۇ تونۇش مېلودىيىنى ئاڭلىسا ئۇنىڭ كۆز - لىرىدىن ياشلار تاراملاپ كېتىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، مەنمۇ ئۇنىڭ نەسرلىرىنى تەرجىمە قىلىۋېتىپ بۇ يەرگە كەلگەندە يىغلاپ كەتتىم، مەنمۇ ئۇنىڭ نەسرلىرىنى يىغلاپ تۇرۇپ تەرجىمە قىلدىم.

ۋاڭ مېڭنىڭ ئۆتكەن يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپ - ىدىن نەشر قىلىنغان «ئىشكى ئېتىلىمەيدىغان ھويلا» دېگەن بىر - لەشمە توپلامدىن شۆھرەت مۇھەممىدى تەرجىمىسى تەرجىمان: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەپتىش مە - كىمىسى تەرجىمە ئىشخانىسىدا.

M
I
R
A
S

ئىنساننىڭ ئۆزگىرىش ۋە يېتىلش پىراقىدا ئەتراپىدا بوشلۇق

دەلىۋىرات شەھىرىدە

«ئاراج»، «ئۈزۈلۈش»، «بوشلۇق»، «پەرق» ۋە ھا- كازالار بولۇپ، ئىككى ئەۋلاد ئارىسىدىكى ئۈزۈلۈشنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيتتى. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئاتالغۇ تېخى قېلىپلاشقنى يوق، شۇڭا ھازىرچە «ئەۋلاد بوشلۇ- قى» دەپ ئىپادىلەپ تۇردۇق.

ئەۋلاد بوشلۇقى مەسىلىسى ھەممە دەۋرنىڭ ئورتاق مەسىلىسىدۇر. بىر جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققى- ياتى قانچە تېز بولسا، بۇ مەسىلىمۇ شۇنچە ئېغىرلىشىدۇ. ئەۋلادلار ئارىسىدىكى ئۈزۈلۈشلەرمۇ شۇنچە كۆپىيىدۇ. بۇ خىل ھادىسىنىڭ خاراكتېرى ۋە شەكلى يەنە شۇ جەمئى- يەتتىكى ھادىسىلەرگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇڭا بۇنى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشىدىن ئايرىپ تەھلىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئامېرىكىلىق جەمئىيەت- شۇناس ماركارت مېد ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەت ۋە مەجبۇ- رىيەت، 70 - يىللاردىكى ھەرقايسى ئەۋلادلارنىڭ مۇنا- سۈتى ئۈستىدە تەھلىل» دېگەن ئەسىرىدە 2 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاياغلىشىشى ياكى ياپونىيىگە ئاتوم بومبىسى- نىڭ تاشلىنىشىنى دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ زور ئەۋلاد بوشلۇقى پاسىلى قىلىپ بېكىتىدۇ. دەرۋەقە، ئاتوم بومبى- سىنىڭ پارتىلىشى كىشىلەرنىڭ دۇنيا تىنچلىقىغا بولغان

«ئەۋلاد بوشلۇقى» (Generation Gap) دېگەن ئاتالغۇ غەربتە 20 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى مودا بولۇشقا باشلىغان بولۇپ، دەسلەپتە 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى كۆپ بالىلىق بولغۇچىلار (Baby Boomers) بىلەن ئۇ- لارنىڭ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇنقى ئاتا- ئانىلىرى ئارىسىدىكى زور پەرق ۋە زىددىيەتلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلغان. بۇ خىل پەرق ۋە زىددىيەتلەر دۇنيا، ھايات ۋە قىممەت قاراشلىرىدا ئىپادىلەنگەنىدى. گەرچە ئەۋلاد- لار ئارىسىدىكى پەرقلەر تارىختىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى ئەۋلاد ئارىسىدىكى بوشلۇق ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋردىكىدىن زور دەرد- جىدە ئېشىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بولۇپمۇ، سىياسىي پوزىتسىيە، مۇزىكىدىن زوقلىنىش، مودىغا ئەگ- شىش، زەھەرلىك چېكىملىككە بولغان خاھىش قاتارلىق تەرەپلەردە كونكرېت ۋە گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن ئىككى ئەۋلاد ئارىسىدىكى بۇ بوشلۇق نۇرغۇن جەمئىيەتشۇناس- لار ۋە مەدەنىيەتشۇناسلارنىڭ دىققەت ۋە مۇلاھىزە ئۈ- يىكتىغا ئايلانغان. بۇ ئاتالغۇ خەنزۇچىدا «代沟» دەپ ئېلىنغان بولۇپ، قارىماققا ناھايىتى ئوبرازلىق بىلىنىدۇ. «gap» دېگەن سۆزنىڭ بىۋاسىتە مەنىسى «يېرىق»،

زەھەرلىك چېكىملىكلەر ياشلار ئارىسىدا يامردى. نۇر-غۇن ياشلار ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە قارشى ئېقىملارغا ئەگەشتى. گەرچە بۇ پاكىتلار ھەممە ياشقا ماس كەلمەسە-مۇ، بۇلار جەمئىيەتتە غايەت زور سۈركىلىش پەيدا قىلىشقا يېتىپ ئاشاتتى.

تەرەققىي قىلغان غەرب دۆلەتلىرىدە كۆرۈلگەن يۇقىرىقى غايەت زور ئەۋلاد بوشلۇقىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىكى ۋارىيانتى ۋاقىت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. يۈقىرىدا ئېيتىلغان 2-دۇنيا ئۇرۇشىنى پاسىل قىلىش ئەھمىيەتتە ئاساسەن غەرب دۆلەتلىرىگە ماس كېلىشى مۇمكىن. مېنىڭچە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە نەچچە ئون يىلدىن كېيىن ئاندىن غەربتىكىدەك زور دەرىجىدىكى ئەۋلاد بوشلۇقى شەكىللىنىشكە باشلىدى، دېيىشكە بولىدۇ. 3-دۇنيا ئەللىرىنىڭ غەرب مۇستەملىكىچىلىكىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشىشى، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىپ، تېخنىكا جەھەتتە تېز يۈكسىلىشى نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ غەرب دۇنياسى نەچچە ئون يىلنىڭ ئالدىدا باشتىن كەچۈرگەنگە ئوخشاش ئەھۋاللار ئاندىن كۆرۈلدى. بۇمۇ ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھەرقانداق ۋارىيانتىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى. ئۇچۇر-ئالاقە تېخنىكىسى يېڭى ئەۋلادلارنىڭ دۇنيانى چۈشىنىشىگە يول ئاچقان بولسا، تىنچ-ئاسايىشلىق تۇرمۇش ئۇلارنى قېرىلارنىڭ جاپالىق، ئاپەتلىك ئۆتمۈشىدىن تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇۋەتتى. غەرب دۇنياسىدىمۇ دەل شۇنداق ھادىسە يۈز بەرگەن. مەسىلەن، ئامېرىكىدا 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن چوڭ بولغانلار بىكار ۋاقىتلىرىنى بازارلاردا، دېڭىز ياقلىرىدا ئۆتكۈزۈلەيدىغان بولدى، لېكىن ئۇلار ئاتا-ئانىلىرىنىڭ 2-دۇنيا ئۇرۇشى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي كرىزىسىنى قانداق باشتىن كەچۈرگەنلىرى ھەققىدە ھېچنېمىنى بىلمەيتتى. چوڭلارنىڭ كەچۈرمىشى-رى ياشلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايدىغان ئىشلار قاتارىدا يوق ئىدى. جۇڭگودىكى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئەھۋال مەدەنىيەت ئىنقىلابى ئاخىرلىشىپ، ئىسلاھات، ئەشكىنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن چوڭ بولغانلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرى ئارىسىدا كۆرۈلدى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئەھۋال 90-يىللارغا كەلگەندە تېخىمۇ روشەنلەشتى.

قارىشىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى. دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ يەر شارىنى نەچچە قېتىم تۈپتۈز قىلىۋېتىلەيدىغان يادرو قوراللارغا ئىگە بولۇشى ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيا تىنچلىقىغا بولغان گۇمانى ۋە ئىستەكلىرىنى نەچچە ھەسسە قاتلىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېتىپ كەلگەن ئۇچۇر تېخنىكىسىدىكى زور ئىنقىلابلار 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى پۈتكۈل دۇنيانى ئۆزئارا ئالاقە-ئىچىدىكى بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇردى. دېمەك، ئۇچۇر تېخنىكىسى ۋە دۇنيانى ئۇرۇش ئاپىتىدىن ساقلاش ئىستەكلىرى 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۆسۈپ چوڭ بولغان ئەۋلادلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىدىن پۈتۈنلەي ئايرىپ چىققان ئىدى. مارگارت مېد مۇخبىرنىڭ «بۇ-نىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق چوڭ دەۋر بوشلۇقى شەكىللەنەرمۇ؟» دېگەن سوئالىغا: «ناۋادا بىزنىڭ ياشلىرىمىز ئاي شارىدا ئولتۇراق زېمىن ئاچالسا، ئۇ يەردە تۇغۇلغان بالىلار يەر شارىنى كۆرۈپ باقمىسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلۇم بىر ئاپەت يەر شارىنى ۋەيران قىلىۋېتىپ، بۇ بالىلار يەر شارىنىڭ ئۆتمۈشتىكى مەنزىرىلىرىنى كۆرەلمەي قالسا، ئۇ چاغدا يەر شارىدا تۇغۇلغان بالىلار بىلەن ئاي شارىدا تۇغۇلغان بالىلار ئارىسىدا مۇشۇنچىلىك زور ئەۋلاد بوشلۇقى پەيدا بولىدۇ» ① دەپ جاۋاب بەردى. گەرچە ئۇنىڭ بۇ جاۋابى سەل مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن بولسىمۇ، بۇنىڭدىن ئۇچۇر تېخنىكىسى ۋە تىنچلىققا بولغان تارىختا كۆرۈلۈپ كەتكەن دەرىجىدىكى تەشەببۇسنىڭ غەربتە قانچىلىك زور بىر ئىجتىمائىي ھادىسىنى پەيدا قىلغانلىقىنى ھېس قىلىش تەس ئەمەس.

1960-يىللاردىكى ئامېرىكىدا ياشلار ئارىسىدا مودا بولغان روك ناخشىلىرىغا قېرىلار قاتتىق ئۆچ ئىدى. ئاتا-ئانىلار ئۇزۇن چاچ قويۇۋالغان ئوغۇللىرىنى جەمئەت يوسۇنلىرىغا قارشى چىققانلىق دەپ قاتتىق ئەيىبلەيتتى. ئالىي مەكتەپلەردە ۋېيتنام ئۇرۇشىغا قارشى نامايىشلار ئەۋج ئالدى. بۇ، 2-دۇنيا ئۇرۇشىنى سەل ئىلگىرى مەملىكەت مىقياسىدا ئومۇميۈزلۈك دېڭۈدەك قوللاش بىلەن روشەن قارشى سېلىشتۇرما بولۇپ قالدى. ئەنئەنىۋى جىنسىيەتكە ئائىت يوسۇنلار جىنسىيەت ئىنقىلابىنىڭ زەربىسى ئاستىدا سۇسلىشىشقا قاراپ يۈز تۇتتى.

سىياسەتنىڭ زور دەرىجىدە ئۆزگىرىشى، ئىلغار ئالاقە - ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ يېتىپ كىرىشى، ئارقىدىن ئۇلارنىڭ خەلق ئارىسىدا تېزدىن ئومۇملىشىشى بىلەن يېڭىلىققا ما- يىل ياشلار بىلەن قېرىلار ئارىسىدا ئىلگىرى ھېچبىر دەۋردە مەيدانغا كەلمىگەن زور زىددىيەت ئوتتۇرىغا چىقتى. مەسىلەن، ياشلارنىڭ كەڭ پۇچقاقلق شىمالارنى كىيىشى، يىگىتلەرنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇشى، قىزلارنىڭ چاچلىرىنى كېسىشى، بۇدرا قىلىشى، ئېگىز پاشىنىلىق ئا- ياغلارنى كىيىشى دەل غەربتىكى ياشلارنىڭ ئەينەن قە- لىقلىرىنى ئەسلىتەتتى. چوڭلار بولسا بۇلارنى ياقىتۇرمىدى. ياشلار چوڭلارنى قاتمال، مۇتەئەسسىپ، ۋاقتى ئۆتكەنلەر دەيدىغان بولدى. مەدەنىيەت ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ ئالدى- دىكى جاپالىق ۋە ئېچىنىشلىق تارىخقا ياشلار بارا- بارا قىزىقىمايدىغان، ئۇ ھەقتە كۈچلەپ سوراپمۇ يۈرمەيدىغان، ھەتتا چوڭلار بۇ ھەقتە گەپ ئاچسا خۇشاقمايدىغان بولدى. بۇنى جۇڭگو رېئاللىقىدىكى بىر ئېچىنىشلىق ئەھۋال دېيىشكە بولىدۇ.

مارگارېت مېد ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنى بۇرۇنقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت (Post- figurative Culture 前喻文化)، تەڭ تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت (Co- figurative Culture 并喻文化) ۋە كېيىنكىلەرگە تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت (Pre- figurative Culture 后喻文化) دەپ ئۈچكە ئايرىدۇ. بۇرۇنقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت، يەنى «قېرىلار مەدەنىيىتى» ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تا- رىخىدىن تارتىپ يېقىنقى دەۋرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن بو- لۇپ، ئۇ دەۋرلەردە ياشلار چوڭلاردىن ئۆگىنەتتى. تەڭ تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت دەۋرىدە ياشلار بىلەن چوڭلار ئۆزئارا بىر - بىرىدىن ئۆگەندى. كېيىنكىلەرگە تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەتتە بولسا، ئەكسىچە چوڭلار ياشلاردىن ئۆگىنىدىغان بولدى. قەدىمدە جەمئىيەت ياكى تېخنىكا تەرەققىياتى بەكمۇ ئاستا بولغاچقا، بۇرۇنقىلار توپلىغان ھايات تەجرىبىلىرى كېيىنكىلەرنىڭ قىبلىنامىسى ئىدى. دېمەك، بۇرۇنقىلار كېيىنكىلەرنىڭ ئۈلگىسى ياكى كەلگۈسىنىڭ ۋەكىللىرى، كېيىنكىلەرنىڭ تۇرمۇشى بولسا پەقەت بۇرۇنقىلار تۇرمۇشىنىڭ داۋامى ياكى تەقلىدى ئى.

دى. شۇڭا يېڭىلا تۇغۇلغان بىر بوۋاقتىڭ كەلگۈسى بىلەن ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ ئۆتمۈشى ئارىسىدا ئالاھىدە پەرق مەۋجۇت بولمايتتى. بالا ئاتىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا قىلىشقا نېسىپ بولمىغان ئىشلىرىنى قىلاتتى. ئاتا كەسپى بالغا قالاتتى. مانا بۇ ئاشۇ خىل مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاھىدىلىكىدۇر. تەڭ تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت دەۋرى بۇرۇنقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەتنىڭ خارابىسى ئۈستىگە قۇرۇلدى. پەن - تېخنىكا- نىڭنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى بىلەن چوڭلار ئۆز- زىنىڭ ھەممە ئىشتا ئۇستازلىق ئورنىدىن ئايرىلىشقا باش- لىدى. كۆچمەن تۇرمۇش يەنە بىر سەۋەب، بۇ جەرياندا چوڭلار كېيىنكىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى مېراس قالدۇرۇش ھوقۇقىدىنمۇ ئاستا - ئاستا قالدى. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان يەرلىكلەر باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيە- تىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولدى. دىنىي ئېتىقادلارنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ چوڭلارنىڭ غايەت زور دەرىجىدە ئىنكار قىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سىياسىي داھىيلارمۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ياشلارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇش ئارقىلىق ئۆز غەلبىسىگە ئاساس ياراتتى. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن بۇرۇنقىلارنىڭ مەدەنىيەتتىكى «ھاكىمىيەتلىكلىق» ئورنى ئاستا - ئاستا تەۋرىنىپ، چوڭلار ياشلارغا باقىدۇ- غان، ياشلارمۇ ھەم چوڭلارغا باقىدىغان ۋەزىيەت بارا- بارا ئاشكارىلاندى. مانا بۇ بۈگۈنكى يەرشارىلىشى ئې- قىمىدا پۈتكۈل دۇنيا ئاللىبۇرۇن يۈزلەنگەن خاھىش. كې- يىنكىلەرگە تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت، يەنى «ياشلار مەدەنىيىتى» ئىلگىرىكى بۇرۇنقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەتكە قارشى ئىدى. ئۇنىڭدا ياشلار يېڭى پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى چوڭلارغا ئۆگىتەتتى. شۇڭا زامانىۋىلىشىشنى بۇ باسقۇچنىڭ ئەڭ تۈپكى يىلتىزى دېيىش مۇمكىن. ئەگەر بۇرۇنقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت ئىچىدە ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ ئوبيېكتى ياشلار ئىدى دېسەك، ئۇ ھالدا كېيىنكىلەرگە تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت ئىچىدە بۇ «تەتۈر ئىجتىمائىيلىشىش» ھادى- سسى بولۇپ چىقتى. يەنى، بۇرۇنقى مەدەنىيەتتە قېرىلار كەلگۈسىگە ۋەكىللىك قىلغان بولسا، كېيىنكىسىدە ياشلار كەلگۈسىنىڭ ھەقىقىي «ئىگىلىرى»گە ئايلاندى. بولۇپمۇ،

تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ شاھىدى بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ بىرى كۆپ بالىلىق بولغۇچىلاردىن (Baby Boomers) كېيىن، يەنى 1960 - ۋە 1970 - يىللاردا تۇغۇلغانلار بو- لۇپ ئۇلار ئەۋلاد دەپ ئاتالدى. بۇ نام 1964 - يىلى ئەنگىلىيەلىك جېين دېۋېرسون تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قو- يۇلغان. نام بېرىش قىيىن كەلگەچكىلا x ئەۋلاد دەپ ئا- تالغان. بۇ دەۋردە خىيپلار ③ غەرب دۇنياسىنى قاپلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر ئەۋلاد y ئەۋلاد دەپ ئاتالدى. ئۇلار 1980 - ۋە 1990 - يىللىرى تۇغۇلغانلار بولۇپ، ئۇلار پۈتۈنلەي شەخسى كومپيۇتېر ۋە ئېلېكترونلۇق ئەسۋابىلار دەۋرىدە چوڭ بولغانلار ئىدى.

ناۋادا بىز بۇنى جۇڭگو، جۈملىدىن ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىلەن باغلاپ باقىدىغان بولساق، شۇنى بايقايمىزكى، بىزدىكى ئەڭ زور ئەۋلاد بوشلۇقى 1960 - يىللاردا ئە- مەس، بەلكى 1980 - يىللاردىن كېيىن، يەنى غەربنىڭ x ئەۋلاد دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. كونكرېت قىلىپ ئېيت- قاندا، بۇ 1970 - يىللاردىن كېيىن تۇغۇلغان بىر ئەۋلاد بىلەن ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئارىسىدىكى بوشلۇق ئە- دى. 70 - يىللاردا تۇغۇلغانلار ئەينى چاغدا تېخى گۆدەك بولغىنى ئۈچۈن مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ روھىي تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىمىغانىدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا چەكنى سەل ئالدىغا سۈرۈشكەمۇ بولىدۇ. بەلكى ئالىي مەكتەپكە كىرىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن تۇنجى تۈركۈم ياشلارغىچە سۇ- رۇشىمىز مۇمكىن. ئۇلار ئوقۇش يېشىغا ياكى دۇنيانى ئەمدى چۈشىنىش باسقۇچىغا كەلگەندە زامان ئۆزگەرگەن ئىدى. ئازادلىقنىڭ ئالدى - كەينىدىمۇ بۇنچىلىك چوڭ ئەۋلاد بوشلۇقى شەكىللەنمىگەن. ئەڭ مۇھىم بىر سەۋەب شۇكى، جۇڭگودا ئازادلىقتىن كېيىنلا غەربتىكىدەك پەن - تېخنىكا، جۈملىدىن ئۇچۇر - ئالاقە يۈكسىلىشى مەيدانغا كېلەلمىگەن. ھالبۇكى 80 - يىللاردىكى ئەھۋال بۇنىڭغا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئالدىدىكى جۇڭگو ئاساسەن سىياسىي جەمئىيەت ئىدى. سىياسىي ئاتموسفېرا تۈرمۈشنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلرىغا، ھەتتا كىش- لەرنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىغىچە سىڭىپ كىرگەن ئىدى. ھەم- مىگە سىياسىي نەزەردە قاراش، ھەممىنى سىياسىي بىلەن ئۆلچەش شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى

زامانىۋىلىشىش جەريانىدا جەمئەتنىڭ رولى خارابىلىشىشقا يۈزلەندى، يېڭى ئەۋلادلارنى جەمئىيەتكە لايىقلاشتۇرۇش يالغۇز ئائىلىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئائىلە، مائارىپ، خىزمەت مۇھىتى ۋە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇ- چۇر - ئالاقە قاتارلىق كۆپ خىل ۋاسىتىلەرنىڭ «كول- لېكتىپ ئەمگىكى»گە ئايلاندى. ئىسرائىلىيە جەمئىيەتشۇ- ناسى س. ن. ئېسپېنستاد بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ئورگانلارنىڭ مەخسۇسلىشىشىغا ئەگىشىپ (ياش بىر ئەۋلاد) دەۋرداشلار ئاسانلا بىر يەرگە يىغىلىپ ئىجتىمائىيلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ بۇ جەرياندىكى رولىمۇ زور بېشىغا باشلىدى. بۇ خىل ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ قاپلايد- دىغان دائىرىسىمۇ توختىماي كېڭىيىپ چوڭلارنىڭ ئىجتى- مائىي ساھەلىرى، يەنى خىزمەت، ئائىلىۋى تۇرمۇش، س- ياسىي پائالىيەتلەر، ئىستېمال قاتارلىقلار بىلەن بولغان چېتىشلىقى زور دەرىجىدە ئېشىپ باردى. ھالبۇكى، ياش- لارنىڭ چوڭلارغا بولغان تايىنىشچانلىقى زور دەرىجىدە كېمەيدى»؛ (2) مارگارىت كېيىنكىلەرگە تەقدىر قىلىدىغان بۇ مەدەنىيەت دەۋرىنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن غەربتە مەيدانغا كەلگەن شىددەتلىك ئىجتىمائىي ئۆزگە- رىشلەرنىڭ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئېسپېنس- تاد تىلغا ئالغان «زامانىۋىلىشىش» بۇلارنىڭ بىر قىسمى- دۇر. بۇ دەۋرنىڭ ئاتالمىش «ئۇچۇر دەۋرى» ياكى «ئاتوم دەۋرى» دەپ ئاتىلىشىدىلا شۇنداق بىر مەنا بار. سىياسىي ئاتموسفېرا بولسا مارگارىت تەڭ تىلغا ئالغان يەنە بىر مۇھىم ئامىل. باشتا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ پەسلىدىن كېيىن ئۆسۈپ چوڭ بولغانلار بىلەن ئۇلار- نىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئارىسىدىكى غايەت زور ئەۋلاد بوشلۇقى دەل مۇشۇنداق تارىختا كۆرۈلمىگەن غايەت زور پەن - تېخنىكا ئىنقىلابى ۋە ئىجتىمائىي داۋالغۇشلار داۋا- مىدا كۆرۈلگەن.

غەربتە 60 - يىللاردىن كېيىن يەنە ئىككى ئەۋلاد مەيدانغا كەلدى. بۇلار ئارىسىدىكى بوشلۇق مارگارىت مىد ئالدىن ھۆكۈم قىلغىنىدەك، دەرۋەقە 2 - دۇنيا ئۇ- رۇشىنىڭ ئالدى كەينىدىكىسىدىن ئېشىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلار غەرب دۇنياسىدىكى يەنە بىر قېتىملىق

M
I
R
A
S

ئىدى. چوڭلار، بولۇپمۇ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە بولغان چوڭقۇر تەشەببۇس ۋە مۇھەببىتىنى پەقەت قەلبلىرىدىلا ساقلاپ كېلەلدى. شۇ دەۋردىكى كىچىكلەر شۇڭا «ھەم-مىدىن» خەۋەرسىز قالدى. ھالبۇكى، شۇنىڭدىن كېيىنكى تۈپتىن پەرقلەندىغان ئىجتىمائىي ۋەزىيەت ياشلار بىلەن چوڭلارنى تېزلا ئايرىپ چىقتى. كەلكۈندەك بېسىپ كىرگەن پەن-تېخنىكا يېڭىلىقلىرى ۋە غەرب ئىدىيىلىرى كۆلەم ۋە تۈر جەھەتتە تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى رېكورتىنى ياراتتى. بۇلارنى قوبۇل قىلىش ھەم ئۆگىنىش ياشلارغا تەبىئىيلا ئاسانغا چۈشتى. يەنە كېلىپ، بۇ يېڭىلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى يېڭىلا ئەسلىگە كەلگەن ئالىي مەكتەپلەردىكى ياشلارنىڭ «خۇسۇسىي مۈلكى»گە ئايلانغانىدى. شۇڭا چوڭلار ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆزلىرىنىڭ بۇ جەھەتتە بارا-بارا جەمئىيەتنىڭ ئارقىدا قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشتى. ئېھتىمال ئەينى دەۋردە ئېغىز لاردا، مەتبۇئاتلاردا مودا بولغان «80-يىللار» دېگەن دەۋر بۆلگۈچ ئاتالغۇنىڭ ئۆزىلا بۇنى دەلىللەشكە يېتىپ ئاشار. دەۋرەقە، شۇ يىل-لاردىكى بىر تۈركۈم ياش ئەۋلاد گويا يەنە يېڭى دەۋر-نىڭ «يېڭى ئىنسانلىرى»غا ئايلاندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى 1980-يىللارنى پاسل قىلغان ئەۋلاد بوشلۇقىنىڭ ھەقىقەتەن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ يىللار-دىكى ياشلار ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىن يىراقلاشقۇچىلار بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەمدىلا مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە قايتا ئىخلاس قىلىشقا باشلىغان چوڭلار بىلەن كۆپ جەھەتلەردە ئوخشاشماي قالدى. بۇ خىل ئەۋلاد بوشلۇقى 80-يىللارنىڭ ئاخىرى، 90-يىللارنىڭ باشلىرى ئەۋجىگە چىقتى، دې-يىشكە بولىدۇ. بۇ دەۋردىكى بىر ئەۋلاد چوڭلارنىڭ قات-ماللىقلىرىدىن، قورقۇنچىلىرىدىن، ئارىسالدىلىقلىرىدىن خالىي ئىدى. گەرچە ئۇلار غەرب دۇنياسىدىكى خىپىلارغا يەتمەسەمۇ ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادەتلەرگە، قاراشلارغا تازا ئەگىشىپ كەتمەيتتى.

جەمئىيەتنىڭ بەزىبىر ئايرىم ساھەلىرىگە نەزەر سېلىپ باقايلى:

1. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا 90-يىللارنىڭ دەسلەپى مەيدانغا كەلگەن بىر تۈركۈم يېڭىلىق تەرەپدارلىرى ۋە ئۇ-

لارنىڭ پەيدا قىلغان دولقۇنلىرى بۇنىڭ بىر ئىسپاتى. ئۇلاردا بۇرۇنقىلارنى ئىنكار قىلىش، يېپيىڭى ئېقىم شەكىللەندۈرۈش، ھەممىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىش خاھىشى ئالاھىدە كۈچلۈك ئىدى. پېشقەدەملەر ئۇلارغا ھەيران قېلىشتى ھەم مۇئەييەن دەرىجىدە قايىلمۇ بولۇشتى. بۇ، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى تۈرتكىسىدە ياشلارنىڭ غەرب پەلسەپە ئىدىيىلىرىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشلىق، ئەلۋەتتە.

2. قاتناش-ترانسپورت ئەسلىھەلىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى ئەسلىدىكى ئايرىم-ئايرىم بوس-تانلىق سالاھىيىتىگە ئىگە كىشىلەرنى بىر-بىرىگە تېخىمۇ يېقىنلاشتۇردى. بولۇپمۇ، ھەرياقىتىن يىغىلغان، ياشلىق باھارنىڭ ئەڭ يېڭى چاغلاردا تۇرغان ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بىر شەھەر، بىر مەكتەپتە ئارىلىشىپ-يا-شاش داۋامىدا، ئۆزئارا تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشكە ئېرىشتى. ئۇلار مەكتەپ پۈتكۈزۈپ يۇرتلىرىغا قايتقاندىن كېيىن، ئۆز ئاتا-ئانىلىرى ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن زور پەرققە ئىگە يۇرت ۋە مىللەت قاراشلىرىنى ئاشكارىلىدى. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ نەزەردە چوقۇم بىر يۇرتلۇق بىلەن توي قىلىش ۋاقتى ئۆتكەن تىپىك «يۇرتتۇزلىق» خاھىشى بوپقالدى. باشقا يۇرتلۇقلارنى چەتكە قېقىش ناچار قىلمىش سانالدى. ئەسلىدىلا سودا ئېڭى كۈچلۈك ئۇيغۇرلار كۈنسېرى قولايلىشىۋاتقان قاتناش ۋاسىتىلىرىگە تايىنىپ يۇرتلار ئارا بېرىش-كېلىشتە ئىلگىرى ھەرقاندق دەۋردىكىدىن زور ئەركىنلىكلەرگە ئېرىشتى. دېمەك، سودا-ئالاقىنىڭ كۈچىشىمۇ بۇ يۈزلىنىشنى تېزلەتتى. گەرچە بۇ جەريان ئەدەبىيات ساھەسىدە يۈز بەرگەن ھا-دەسىدەك كەسكىن بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ يىلدىن يىلغا ئېشىپ بېرىۋاتقان تەسىر كۈچىنى ھېس قىلىش تەس ئەمەس. بەلكىم بۇ يىللاردا خېلى زور بىر قىسىم ياشلار ئوتتۇرا ياشلىقلارغا ئايلىنىپمۇ بولغاندۇ، لېكىن بىز بۈگۈن ئەمەيدىلا ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن بىر ئوقۇغۇچى بىلەن ئۇنىڭ بوۋىسى ياكى مومىسىنى سېلىشتۇرساق، بۇ تەرەپ تېخىمۇ روشەن بولىدۇ.

3. يۈرۈش-تۇرۇش جەھەتتىمۇ ئالاھىدە روشەن بوشلۇق كۆرۈلدى. ئالدى بىلەن يەنە غەرب دۇنياسىغا

قاراپ باقايلى، غەربتە 20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى ئو-
غۇللارنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇشى - قاتتىق تالاش - تار-
تىش ۋە مۇنازىرە تېمىلىرىنىڭ تۈگۈنىگە ئايلانغان، ئا-
مېرىكا ئالىي مەكتەپلىرى دەسلەپتە بۇنىڭغا قەتئىي قارشى
تۇرۇپ، ئۇزۇن چاچ قويۇشنى جاھىللىق بىلەن داۋام-
لاشتۇرغان بەزى ئوغۇللارنى ھەتتا مەكتەپتىن ھەيدىگەن.
ئەينى چاغدا مۇشۇ كىچىككەنە ئىش چوڭلار بىلەن ياشلار
ئارىسىدىكى زور توقۇنۇشنى ئاشكارىلاپ بېرىشكە يېتىپ
ئاشاتتى. ھالبۇكى، ياشلار ئاخىر ئۆتۈپ چىقتى، مەكتەپلەر
كېيىن بۇ چەكلىمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇ ھەقتە شۇ
دەۋردىكى بىر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى مۇنداق خاتىرە
يازغان: «مەكتەپلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئوقۇتۇش-
تۇر، ئوقۇغۇچىلارغا ئەخلاق مىزانى تۈزۈپ بېرىش ئە-
مەستۇر. لېكىن ھازىر ئۇلار ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش بە-
لەنلا قانائەت تاپمايدىغاندەك تۇرىدۇ... ئۇزۇن چاچ
قويغاننىڭ نېمە خەتىرى بار؟ قارىغاندا بەزىلەر باشقىلار
بەزى ئىشلارنى خاتا دېگەنچە، ئۆزى خالىغان ئىشلارنى
قىلالمايدىغان ئوخشايدۇ. نەتىجىدە ئەنە شۇ خاتا ئىش
قىلدى، دېيىلگەن كىشى قايمۇقۇش ئىچىدە قالدۇ. مانا
بۇنى ئەڭ خەتەرلىك دېسەك بولىدۇ. نۇرغۇن ئاتا - ئا-
نلار ئۇزۇن چاچ قويغان ئوغۇللىرىنى «قىز بالغا ئوخ-
شاپ قاپسەنەي...» دەپ كېتىشىدۇ. بالىلار ئاتا - ئانىلىرى
بىلەن كۆڭۈلدىكى گەپلىرىنى دېيىشىپ باقسا بولامدۇ -
يوق، بۇنى بىلىشمەيدۇ. بۇ ياخشى ئىش ئەمەس. نۇر-
غۇنلار بۇنى ئالاقىنىڭ كەم بولغىنىدىن كېلىپ چىققان
ئەۋلاد بوشلۇقى دېيىشىدۇ. مېنىڭچە چاچ ئىشىغا كەلگەندە
مەسىلە پەقەت ئالاقىنىڭ كەم بولغىنىدا ئەمەس، بەلكى
ئاساسلىقى چۈشىنىشنىڭ كەم بولغىنىدا ④. مانا بۇ
ئەينى چاغدىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تىپىك
ئىدىيىسى. دېمەك، ئۇلارچە بولغاندا ئەمدى مەكتەپلەر
ئەنئەنىۋى ئەخلاق تەربىيىسى بەرمەسلىكى كېرەك، بۇنىڭ
ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن. ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا
80 - يىللاردا كۆرۈلۈشكە باشلىغان ئوخشاش ئەھۋالنى
تىلغا ئېلىشنىڭ كۆپ ھاجىتى بولمىسا كېرەك. گەرچە شۇ
دەۋرنىڭ ئۇيغۇر يىگىتلىرى ئۇزۇن چاچ قويۇشتا غەرب-
لىكلەرگە يەتمىسىمۇ، يەنى بۇ كۆپىنچە ھاللاردا سەنئەت-

كارلار ئارىسىدىلا چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل
ھادىسىنى يەنىلا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى روشەن بىر ئەۋلاد
بوشلۇقىنىڭ ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئۇزۇن
چاچ قويۇشى مۇشۇ تۈپەيلى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخى
سەنئەتكارغا خاس بولغان بىر ئالاھىدىلىك سانىلىپ قال-
غان بولۇشى مۇمكىن. ياش قىزلارنىڭ چاچلىرىنى قىس-
قارتىپ بۇدرە قىلىشى، ھەتتا ئەرلەرگە خاس قىسقا چاچ
قويۇشىمۇ ئەلۋەتتە ئوخشاش بىر ھادىسىنىڭ يەنە بىر
تەرىپىدۇر. شۇ يىللاردا قانچىلىغان ئۇيغۇر خوتۇن -
قىزلىرىنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى كېسۋەتكەنلىكىنى ھېساب-
لاپ بولۇش تەس. بۇنىڭدىن باشقا، چوڭلار پەقەت ياق-
تۇرمايدىغان كاناي شىمالارنىڭ، ئېگىز پاشىنىلىق ئاياغ-
لارنىڭ، كېيىنچە يەنە قىسقا ھەم ئادەتتىن تاشقىرى ئىخچام
كىيىملەرنىڭ ياشلار ئارىسىدا مودا بولۇشىمۇ شۇنىڭ
جۈملىسىدىن. دەل مۇشۇ ياشلارنىڭ ئالدى ھازىر ئوتتۇرا
ياشلارغا كېلىپ قالدى، شۇڭا ھازىرقى كۈندە ئۇلار بىلەن
ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئارىسىدىكى ئەۋلاد بوشلۇقىنى
ئۇلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئارىسىدىكى بوش-
لۇققا ھەرگىز باراۋەر دېيىشكە بولمايدۇ. كېيىنكىسىنى
تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەۋر بوشلۇقى دېيىش مۇم-
كىن.

4. كۆڭۈل ئېچىش ئۇسۇللىرى جەھەتتىمۇ خېلى چوڭ
پەرقلەر كۆرۈلدى. مەسىلەن، گەرچە تانسا ياشقا چوڭ
زىيالىيلارغا يات بولمىسىمۇ، باشقا ساھەدىكى چوڭلارغا
پۈتۈنلەي دېگۈدەك ناتونۇش ئىدى. دېسكو ۋە باشقا
زامانىۋى ئۇسۇللار پەقەت ياشلارغا خاس ئۇسۇل تۇ-
رى بولۇپ قالدى. خەلق ناخشىلىرى ۋە مۇقاملار ياش-
لارغا ۋاقتىدا ھەم ئۈنۈملۈك يەتكۈزۈپ بېرىلمىدى. بۇ
مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن قاتتىق ئۈزۈلۈپ كەتكەن چوڭ-
لارنىڭ بىر سەۋەنلىكى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە
ياشلارنىڭ يېڭىلىقنى خالايدىغان پىسخىكىسى ئۇلارنى
زامانىۋى مۇزىكا دۇنياسىغا تېزلا ئېلىپ كىردى. شۇڭا
ياشلارنىڭ ئەڭ كۆپ ياقۇرىدىغىنى تەبىئىي زامانىۋى
چالغۇلاردا ئورۇندالغان ئىجادىي يېڭى ناخشا - مۇزىكىلار
بولۇپ قالدى. بىزدىكى ۷ ئەۋلادنى، يەنى پۈتۈنلەي ئې-
لىكترونلۇق ئەسۋابلار دەۋرىدە (80 - يىللاردىن كېيىن)

تۇغۇلۇپ، چوڭ بولغانلارنى ئۇلارنىڭ بوۋا - مومىلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق، بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنىڭ نەقەدەر چوڭلۇقىنى ئاسانلا بايقايمىز. بۇ دەۋردىكىلەر، بولۇپمۇ شەھەردە چوڭ بولغانلار بوۋا - مومىلىرىنىڭ چۆچەكلىرى ۋە پەندى - نەسەتلىرىنى ئاڭلاپ ئەمەس، زامانىۋى دۇنيانىڭ غەدىقلاشلىرىنى قوبۇل قىلىپ چوڭ بولدى. ئۇلار ھازىر بۇرۇنقىلاردەك ئوقۇغان كىتابلىرىنىڭ سانى ۋە نوپۇزى بىلەن ماختانمايدۇ. ئۇلار بىلىدىغان ھەم تا - لاش - تارتىش قىلىدىغان ئوبرازلارمۇ ئەمدى داڭلىق رومانلاردىن ئەمەس، تېلېۋىزىيە فىلىملىرى ياكى كىنولار - دىن چىقىدۇ. ئۇلار چوقۇنىدىغان نۇرغۇن چولپانلارنىمۇ چوڭلار ھەرگىز قوبۇل قىلالمايدۇ ھەم كاللىسىدىن ئۆت - كۆزەلمەيدۇ. روشەنكى، ئۇلارنىڭ ھۇزۇرلىنىشى، كۆڭۈل ئېچىش ئۇسۇللىرى ئۇلارنىڭ بوۋا - مومىلىرىنىڭكى بى - لەنلا ئەمەس، ئاتا - ئانىلىرىنىڭكى، يەنى 80 - يىللارنىڭ ياشلىرى بىلەنمۇ زور پەرقلەرگە ئىگە ئىدى.

5. قىممەت قارىشىمۇ يەنە بىر مۇھىم تەرەپ. مەلۇم بىر كىشى مۇھىم، ئەتىۋارلىق دەپ قارىغان نەرسىنى، يەنى بىر كىشى ئۈنچىلىك كۆرمەسلىكى ياكى پۈتۈنلەي قىممىتى يوق دەپ بىلىشى مۇمكىن. مانا بۇ قىممەت قارىشىنىڭ ئاددىي ئىزاھى. مەسىلەن، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن ئەمدىلا قۇتۇلغان چوڭلارنىڭ نەزەردىكى پۇل بىلەن ھازىرقى ياشلارنىڭ نەزەردىكى پۇلنىڭ مەنئى قىممىتىدە پەرق كىچىك بولمىسا كېرەك. گەرچە ھازىر ئازراق پۇل تاپقان نۇرغۇن ياشلار ساياھەت قىلىش ياكى كومپيۇتېر، ھەتتا ماشىنا سېتىۋېلىشنى ئويلاشمۇ، چوڭلارنىڭ نەزەردە بۇ يەنىلا بانكىغا قويۇش ياكى ئۆي سېتىۋېلىشتەك مۇھىم ئەمەس. ياشلارنىڭ كۆپ پۇل خەجلىپ سېتىۋالغان كى - يىملىرى ئۇلارغا يارىمايدۇ. بىرەر چولپاننىڭ ئىمزا سىغا ئېرىشىپ خۇش بولۇپ، ھاياجانلىنىپ كېتىشلىرىدىن ھەي - ران بولىدۇ. ئۇلارچە بولغاندا ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىك - لەشكە ئۇرۇنۇش ياكى شەخسىي شىركەتلەردە خىزمەت قىلىش يەنىلا ھەرگىزمۇ مۇقىم خىزمەت بولغانغا يەتمەيدۇ. 90 - يىللارنىڭ ئاخىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان خىزمەت ئىنقىلابى تېخىچە نۇرغۇن چوڭلارنىڭ كاللىسىنى ئۆزگەرتەلگىنى يوق. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەلۋەتتە يەنە نۇرغۇن 80 - يىللارنىڭ ياشلىرىمۇ بار. بالىلىق ۋە ياش -

لىق دەۋرىنى قىيىنچىلىق مەزگىللىرىدە ئۆتكۈزگەن چوڭلار تەبىئىيىكى بۈگۈنكى جاپالار ياخشىراق ئەتە ئە - چۈن دەپ قارايدۇ. ياشلار ئۈچۈن بولسا بۈگۈن ھەممە - دىن مۇھىم. شۇڭا جاپالىق تۇرمۇشنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ باقمىغان نۇرغۇن «بۇ زاماننىڭ ياشلىرى» چوڭلارنىڭ قاقشاشلىرىغا سەۋەبچى بولۇپ قالىدۇ. لېكىن ئۇلار شۇ ياشلارنىڭ بەزىدە چوڭ - چوڭ ئىشلارنى تەۋرىتىۋاتقان - لىقىنى كۆرگىنىدە ئىچىدە يەنە قايىل بولماي تۇرالايدۇ.

6. ئەڭ يېڭى ئۇچۇر ئالاقە ۋاسىتىلىرىنى قوللىنىش جەھەتتىمۇ خېلى زور پەرقلەر بار. توردا ئۇچۇر ئالماش - تۇرۇش تېخنىكىسى 90 - يىللاردىن كېيىن بۇ ئىككى ئەۋلادنى تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇۋەتتى. دېمەك، قېرىلارنىڭ ياشلاردىن ئۆگىنىدىغان پەيتى ئاخىر يېتىپ كەلدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ياشلارنىڭ «تورداش»، «چايخانا»، «مۇنبەر» دېگەن ئاتالغۇلار - رىنىڭ مەنىلىرىنى ياكى يېڭى مەزمۇنلىرىنى چۈشىنىشكە قۇربى يەتمەيدۇ. قۇربى يەتكەنلىرىنىڭمۇ كۆپىنچىسى بۇلارنى ئۆزىگە باغلىيالايدۇ. ئۇلارنىڭ توردىن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىۋاتقان ياشلار بىلەن بولغان ئارىلىقنى تىلغا ئالمايلا قويايلى، ئەلۋەتتە بۇ يەردە دېيىلىۋاتقىنى چوڭلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى.

ھالبۇكى، مارگارىت ئوتتۇرىغا قويغان مەدەنىيەتنىڭ ئۈچ باسقۇچقا ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى تەتبىقلاپ باقىدىغان بولسا، ئەھۋال كىشىنى سەل قايىمۇقتۇرىدۇ. مېنىڭچە ھازىر ئۇيغۇرلار 2 - باسقۇچتا تۇرماقتا. ياشلار تېخى چوڭلارنىڭ ئەنئەنىسىدىن بەكمۇ يىراقلاپ كەتمىدى ھەم ئۇلاردىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىشنى خالايدۇ. چوڭلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا يېتىشە - لەي قېلىۋاتقىنىغا ئىقرار. دېمەك، ئۇلارمۇ بۇ جەھەتتە ياشلارغا مۇراجىئەت قىلىشنى دۇرۇس دەپ بىلىدۇ. غەرب 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن 2 - باسقۇچقا قەدەم قويغان. ۋەھالەنكى، بۈگۈن غەرب دۇنياسىدىكى چوڭ - لارنىڭ غېرىبلىشىشى، ياشلار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىشى، ھەتتا خارلىنىشى 3 - باسقۇچنىڭ يەنى، بۇرۇنقىلار كېيىن - كىلەرگە تەقلىد قىلىدىغان مەدەنىيەت باسقۇچىنىڭ بىر يامان ئۆسۈمىدۇر. بۇ خىل يامان ئۆسۈمنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدەمۇ ئاز - تولا بىخ سۈرۈۋاتقانلىقىنى ئىنكار

007

قىلىشقا بولمايدۇ.

يۇقىرىقى مۇلاھىزىلەردىن ھېس قىلالايمىزكى، ئەۋلاد بوشلۇقىنى پەيدا قىلىدىغان ئامىللار ئەۋلادنىڭ ئىككى خىل خۇسۇسىيىتىگە چېتىلىدۇ. «بىرى، ئەۋلادلارنىڭ ياش پەرقى ياكى بىئولوگىيىلىك تەۋەلىكى، يەنە بىرى ئەۋلاد-لارنىڭ ئىجتىمائىي پەرقى ياكى ئىجتىمائىي تەۋەلىكى، مانا بۇ ئەۋلادلارنىڭ قوش تەۋەلىكىدۇر. ئەۋلاد بوشلۇقى دەل ئەۋلادلارنىڭ بىئولوگىيىلىك تەۋەلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەۋەلىكىنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى نە-تىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ» ⑤. ئىنسانىيەتنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆمرى ئۆتكەنكى ئەسىردە زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بۇ ئەۋلادلارنىڭ بىئولوگىيىلىك تەۋەلىكىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىلەيتتى، لېكىن 20 - ئەسىر يەنە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەر ئەڭ تېز بولغان بىر ئەسىر بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئەۋلاد بوشلۇقىنىڭ ياش پەرقى ياكى بىئولوگىيىلىك تەۋەلىكى داۋاملىق قىسقىراش ھالىتىنى باشتىن كەچۈردى. دېمەك، ھازىر جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تېزلىشىشى ئەۋلاد بوشلۇقى-لىرىنىڭ پەيدا بولۇش چاستوتىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈۋېتىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا ماركسپىن مەد ئوتتۇرىغا قويغان ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىنى پاسىل قىلغان غايەت چوڭ دەۋر بوشلۇقىدىن كېيىن كىشىلەر ئۇششاق ئەۋلاد بوشلۇقى-لىرىنى داۋاملىق سىزىپ تۇردى. ھازىر بەلكىم بىر ئائىلە-دىكى بەش ياش پەرقلىنىدىغان قېرىنداشلارمۇ بۇنى ھېس قىلالشى مۇمكىن. ھالبۇكى، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنى جۇڭگو جەمئىيىتىدە 80 - يىللاردىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان ئەۋلاد بوشلۇقى بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

ئەۋلاد بوشلۇقىنىڭ جەمئىيەتكە ھەم پايدىسى، ھەم زىيىنى باردۇر. بىز داۋاملىق چوڭلار بىلەن كىچىكلەر ئا-رىسىدا پەدىشەپ بولۇشى كېرەك دېگەننى تەكىتلەپ كەل-دۇق. مانا بۇ ئاشۇ خىل ھادىسىنىڭ بىز مۇھىم دەپ قاراپ كەلگەن بىر ئىپادىسى. ھالبۇكى بۈگۈنكى غەربلىكلەر ئە-چىدە بۈگۈن بىزدە ئەۋلاد بوشلۇقى قالمىدى، دەپ جا-كارلىغۇچىلار چىققاقتا. مەسىلەن، ئۇلاردا ھازىرقى پە-زەنتلەر بىلەن ئاتا - ئانىلار ئوخشاش مۇزىكا، مودا، سە-ياسەت، قىممەت ئېقىملىرىغا ئەگىشىدۇ. بالىلار ئاتا - ئا-نلىرىنىڭ ئىسمىنىلا چاقىرىدۇ. چۈنكى بۇ باراۋەرلىك،

دوستلۇقنىڭ ئىپادىسى. بالىلار ھەرگىزمۇ ئۆزلىرىنى ئا-تا - ئانىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشى كېرەك، دەپ قارد-مايدۇ. روشەنكى، بۇنىڭ نەتىجىسى بەكمۇ يامان بولۇۋا-تىدۇ. بۇ ھادىسىنىڭ داۋاملىق چېكىدىن ئېشىشى بىلەن ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ، ھەتتا بالىلارنىڭ تۇيۇق يوللارغا كىرىپ كېتىشى، چوڭلارنىڭ جەمئىيەتتە تېگىشلىك ئورنە-دىن ئايرىلىپ قېلىشى كۈنساين ئېغىرلاشماقتا. لېكىن ئەھۋال بۇنىڭ ئەكسىچە بولسىمۇ بولمايدۇ. ئىككى ئەۋلاد ئارىسىدا چوقۇم ساغلام چۈشىنىش ۋە پىكىر ئالماشتۇرۇش بولۇشى، مەۋجۇت ئەۋلاد بوشلۇقىنىڭ پاسسىپ تەسىر-لىرى شۇ ئارقىلىق ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈلۈشى كې-رەك. ئەۋلاد بوشلۇقى ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈك-سىز تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقى ۋە ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى. بۇلاردىن بىرىنى ئىنكار قىلغانلىق، يەنە بىرىنى ئىنكار قىلغانلىق بىلەن باراۋەر. بولۇپمۇ، بۈگۈنكىدەك زامانىۋىلىشىشنىڭ ئەڭ يۈكسەك دەۋرىدە چوڭلار ياش-لاردىن ساغلام يېڭىلىقلارنى كەڭ قورساقلىق ۋە قىزغىن-لىق بىلەن قوبۇل قىلالايدىغان بولۇشى، ياشلارمۇ چوڭ-لاردىن ئېسىل ئەنئەنىلەرنى، قىممەتلىك ھايات ساۋاقل-ىرىنى چوڭقۇر ئۆگىنەلىشى تولىمۇ زۆرۈر. شۇنداق بول-غاندا جەمئىيىتىمىز توغرا يولدا راۋاج تېپىۋاتقان بولىدۇ.

ئىزاھلار:

① ، ④ ماركسپىن مەد Margaret Mead (ئامېرىكا): «مەدەنىيەت ۋە مەجبۇرىيەت» نۇر گېزىتى نەشرىياتى، 1988 - يىل، 96 - ، 114 - ، 115 - بەتلەر.

② س. ن. ئىيسېنستاد shmuel N. Eisenstadt (ئىسرائىلىيە): «زامانىۋىلىشىش: قارشىلىق ۋە ئۆزگىرىش»، جۇڭگو خەلق ئۇنى-ۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 - يىل، خەنزۇچە نەشرى 32 - بەت.

③ Hippie - بۇ ئاتالغۇ قارا تىل بولۇپ، جەمئىيەتتىكى ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇن ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرگە قارشى چىققۇ-چىلار، بولۇپمۇ سىياسىي پوزىتسىيە جەھەتتە چېكىدىن ئاشقان ئەركىنلىكنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ دېڭ شىچۈەن، ۋۇ يۈچۈن: «زامانىۋىلىشىش داۋامىدىكى ئەۋلاد» ۋە «ئەۋلاد بوشلۇقى»: «جۇڭگو ياشلىرى تەتقىقاتى» 2002 - يىل 6 - سان.

ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنى-تتۇتى لېكتورى.

M I R A S

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋە دۇنيا

«غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئوغداش كەندىنامىسى»

ئابلېمىت مۇھەممەد يىلتىزلىق

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئادەتتە مىللەتلەرنىڭ تىلى، ئورۇنداش سەنئىتى، تۇرمۇش ئادەتلىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، خەلق مۇزىكىلىرى، مۇراسىملار، ئەنئەنىۋى بايراملار ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك ماھارىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى مىللىي ئەدەبىيات - سەنئەت، مىللىي روھ، بىر ئەلنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە مىللىي كىملىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسىدۇر. ئەگەر بىر مىللەتتە بۇ نەرسىلەر بولمىسا، دۇنيادا ئۇنىڭ ئورنى ۋە تەسىرى كۈچمۇ بولمايدۇ، ھەتتا ئۇ مىللىي تىل ھوقۇقىدىنمۇ مەھرۇم قالىدۇ.

ھازىرقى دۇنيا بارغانسېرى ماددىلاشماقتا، لېكىن ئىنساننىڭ ماھىيىتى غەيرىي ماددىي بولىدۇ. ماددىي تەرەققىيات سەۋىيىسى يۇقىرىلىغانسېرى، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت قاتلىمى شۇنچە چوڭقۇرلىشىدۇ. يەنى ماددىي تەرەققىيات مەدەنىيەت قاتلىمىغا تەۋە بولغان نەرسىلەرنى شۇنچە گەۋدىلەندۈرىدۇ.

1. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۇقۇمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئوتتۇرىغا چىققان يېڭى ئۇقۇم. دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر، مۇتەخەسسسلەر، ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشىدا مۇئەييەن پەرقلەر بولۇپ، تالاش - تارتىشلارمۇ نىسبەتەن كۆپ. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش قەدىمىي ھەممىدىن بۇرۇن باسقان ياپونىيىدە ئۇنى «شەكىلسىز مەدەنىيەت مىراسلىرى» دەپ ئاتىغان، ئېلىمىز مەدەنىيەت ئەمەلىيىتىدە «مىللىي خەلق مەدەنىيىتى» ئۇزاقتىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇقۇمغا ئايلانغان بولۇپ، ئۇ ئالاھىدە مەنىگە ئىگە بولغان مەخسۇس دائىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەن. ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى 2003 - يىل 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى» نى ماقۇللىغاندىن كېيىن «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئېلىمىزدە تەدرىجىي قوبۇل قىلىندى. 2004 - يىل 8 - ئايدا جۇڭگو «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى» غا قاتناشتى. نۆۋەتتە مەملىكىتىمىزدە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش جەھەتتىكى قانۇن - نىيەت ھۆججەتلەر «مىللىي خەلق مەدەنىيىتى»، «ئىنسانلارنىڭ ئاغزاكى مىراسلىرى»، «ئىنسانلارنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مىراسلىرى» دېگەندەك ئۇقۇم - ئاتاشلار ھەققىدىكى تالاش - تارتىشلار بۇ خىل مىراسلارنى قوغداشقا پايدىلىق، شۇڭا مۇنداق مۇنازىرىلەرنىڭ داۋاملاشقىنى ياخشى. «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى» دە «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى» ئۇقۇمىغا تەبىرى بېرىلگەن ھەمدە ئۇنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى چەك - چېگرىسى بېكىتىلگەن. شۇڭا، نۆۋەتتە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى دەپ ئاتاش بىر ياخشى تاللاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق قىلىش مەملىكىتىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىگە پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەردە خەلقئارا جەمئىيەت بىلەن بىردەكلىكنى ساقلىغىلى بولىدۇ.

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۇقۇمىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، بۇ، مىراسلارنىڭ قوغدىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ، بولۇپمۇ، ئېلىمىزنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھەر خىل بولغان رەڭگارەڭ مىللىي

2007

ئەلنىڭ قۇلقى ئەللىك

مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداشنى پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى 1989 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان «ئەنئەنىۋى خەلق مەدەنىيىتى»، 1993 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان «ئىنسانلارنىڭ جانلىق بايلىقى» دىن كېيىن ئوتتۇرىغا قويغان «ئاغزاكى مەراسىملار»، «ئىنسانلارنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەراسىملىرى» ۋە ئەڭ ئاخىرىدا بېكىتىلگەن «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرى» دېگەن ئۇقۇملارنى ئاددىي ھالدىكى ئاتالغۇ جەھەتتىكى ئۆزگىرىش دەپ قاراشقا بولمايدۇ، ئۇ مائارىپ پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ ئون نەچچە يىللىق قوغداش خىزمىتى جەريانىدىكى بىرقانچە مۇھىم تارىخىي باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نامنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مائارىپ پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى ئالدى بىلەن بۇ مەراسىملارنىڭ قوغدىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، ئاندىن قوغداش سالىمىنى ئاشۇرغان، ئاخىرىدا بۇ مەراسىملارنىڭ قىممىتىگە بولغان تونۇشنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرگەن. دېمەك، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت ئۇقۇمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىر تارىخىي مۇقەررەلىك.

2. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداش

دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىقتىسادنىڭ يەرشارىلىشى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، زامانىۋىلىشىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت مەراسىملىرىغا بولغان تونۇشى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتى، قوغداش دائىرىسى ۋە ئوبيېكتى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى. مەدەنىيەت مەراسىملىرى ماددىي مەراسىملار ۋە غەيرىي ماددىي مەراسىملار دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداش ئىلگىرى ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداشقا يەنى مۇئەييەن شەكىلگە ئىگە بولغان قەدىمىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىزلىرىنى قوغداشقا مەن - كەزلىشىپ قالغان بولۇپ، مۇزىيلاردا ساقلىنىۋاتقان مەدەنىي مەراسىملارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى قوغداش كېيىنچە شۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتنى قوغداشقا، ياكى پۈتكۈل تارىخىي بىناكارلىق توپى، ھەتتا پۈتكۈل قەدىمكى شەھەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى قوغداشقا كېڭەيتىلدى. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداش بولسا يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك دىققەت قىلىشى ۋە ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى.

ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى 1972 - يىلى ماقۇللىغان «دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تەبىئىي مەراسىملارنى قوغداش ئەھدىنامىسى» (جۇڭگو 1985 - يىلى قاتناشقاندا، ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولغان قەدىمكى ئىزلار، قەدىمكى جايلار (قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى)، مەدەنىيەت مەنزىرە جايلارى ۋە تەبىئىي مەراسىملار دۇنيا مەراسىملىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار پۈتكۈل ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت مەراسىمىغا ئايلاندى. لېكىن، بۇ ئەھدىنامىدە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرى تىزىملىكىگە ئېلىنمىغان. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشى ئېلىپ كەلگەن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇتلۇق مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ ئاجىز بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ تەبىئىي ياكى سۈنئىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش خەۋپىنىڭ تېخىمۇ زور بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. ئەگەر مۇناسىپ قوغداش تەدبىرى قوللىنىلمىسا زىيان تېخىمۇ ئېغىر بولاتتى.

1989 - يىلى 11 - ئايدا ماقۇللانغان «ئەنئەنىۋى ۋە خەلق مەدەنىيىتىنى قوغداش توغرىسىدا تەكلىپ» كە ئاساسەن «ئەنئەنىۋى خەلق مەدەنىيىتى» گە «ئەنئەنىۋى خەلق مەدەنىيىتى مەلۇم مەدەنىيەت رايونىدىكى بارلىق ئىجادىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ... ئۇنىڭ شەكلى، تىل، ئەدەبىيات، مۇزىكا، ئۇسسۇل، ئويۇن، ئەپسانە، مۇراسىم، ئادەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، بىناكارلىق سەنئىتى ۋە باشقا سەنئەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» ① دەپ تەبىر بېرىلگەن. 2003 - يىلى 10 - ئايدا ماقۇللانغان «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى» دا، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىغا: «شەخسلەر تەرىپىدىن مەدەنىيەت مەراسىملىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ قارالغان ھەر خىل ئىجتىمائىي ئەھمىيەت، ئېتىقاد قارىشىنى شەرھلەش، ئىپادىلەش شەكلى، بىلىم، ئىقتىدار ۋە مۇناسىۋەتلىك قورال - سايمانلار، ماددىي

M
I
R
A
S

ئەللىك قولىقى ئەللىك

نەرسىلەر، قول ھۈنەر بۇيۇملىرى ۋە مەدەنىيەت سورۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەدەنىيەت راسلىرىنىڭ دەۋردىن دەۋرگە تارقىلىشى ھەرقايسى رايونلار ۋە كوللېكتىپ گەۋدىلەرنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتقا ماسلىشىش ھەمدە تەبىئەت ۋە تارىخنىڭ ئۆزئارا تۈرتكىسى جەريانىدا ئۈزلۈكسىز قايتا ئىجاد قىلىنىپ، مۇشۇ رايونلار ۋە كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئىزچىل ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە ئىنسانلارنىڭ ئىجادىيەت ئىقتىدارىغا ھۆرمەت قىلىنىدۇ. بۇ ئەھدىنامىدە پەقەت ھازىرقى بار بولغان خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق ھۆججەتلىرى، ھەرقايسى رايونلار، كوللېكتىپ گەۋدىلەر ۋە شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش ئېھتىياجى ۋە ماس ئىزچىل تەرەققىي قىلىدىغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىغا ماس كېلىدۇ» ② دەپ تەبىر بېرىلگەن. «ئەھدىنامە» دەپ بۇ تەبىرگە كونكرېت چۈشەنچە بېرىلگەن: غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرى ئاغزاكى ئەنئەنە (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى) ۋە ئىپادىلەش شەكلى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنىڭ ۋاسىتىسى بولغان تىل؛ كۆرسىتىش سەنئىتى؛ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت، مۇراسىم، تەبىرىكلەش پائالىيەتلىرى؛ تەبىئەت ۋە ئالەم توغرىسىدىكى بىلىم ۋە ئەمەلىيەت؛ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، دەپ كۆرسىتىلگەن.

تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرى مۇئەييەن شەكىلگە ئىگە بولغان، يۆتكىملى بولمايدىغان مەنزىرە كۆرۈنۈشلىرىنى، مەسىلەن، پارىژدىكى مۇقەددەس بۇيۇمىرىيەم ئانا چېركاۋى، مىسىردىكى ئەلئېھ-راملار، جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلى، خان سارىيى، ھېيتگاھ جامەسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھى، مەھمۇد قەشقىرى مەقبەرىسى، سولايمان ۋاڭ مۇنارى، قىزىل مىڭ ئۆيى، بېزەكلىك مىڭ ئۆيى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مۇشۇ تۈرگە مەنسۇپ. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرى ئادەمنى ئاساس قىلغان جانلىق مەراسىملار بولۇپ، بۇنىڭدا ماھارەت، تېخنىكا، بىلىم تارقىتىش قاتارلىقلارغا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ؛ ئۇ، ئىنسانلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئەقىل - پاراسىتى ۋە ھېسسىياتىنىڭ ۋاسىتىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قۇتقۇزۇش، ساقلاش، قوغداش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى گۈللەندۈرۈش نۆۋەتتە پۈتۈن دۇنيا كۆڭۈل بۆلىدىغان سەزگۈر مەسىلىگە ئايلاندى. مەملىكىتىمىز مۇ دۇنيا بىلەن ماس قەدەمدە مېڭىپ، تۈرلۈك دۇنياۋى ئەھدىنامىلىرىگە قاتنىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداش ھەققىدە مۇناسىپ قائىدە - نىزام، بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىپ، غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قۇتقۇزۇش، قوغداش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلۈپ كەتتە. بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە جۇڭخەن ئۇنىۋېرسىتېتى «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرى تەتقىقات مەركىزى»، ئەنخۇي ئۇنىۋېرسىتېتى «ئەنخۇي شۇناسلىق تەتقىقات مەركىزى»، ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى «موڭغۇل شۇناسلىق تەتقىقات بازىسى»، شەندۇڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى «چىلۇ مەدەنىيەت تەتقىقات بازىسى»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى «بېزىق تەتقىقات بازىسى»، يۈننەن ئۇنىۋېرسىتېتى «چېگرا رايون ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقات بازىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى «مىللەتلەر فولكلور مۇزېيى» قاتارلىق ئورۇنلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. يۇقىرىقى تەتقىقات مەركەزلىرى ياكى بازىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مائارىپ مىنىستىرلىكى قاتارلىق مەركىزىي ئورگانلارنىڭ بىۋاسىتە يوليورۇقى، تەۋسىيىسى ياكى تەكلىپى بىلەن قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئورۇنلار تەتقىقات بىلەن بىر ۋاقىتتا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداشنى ئۆزلىرىنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم ۋەزىپىسى قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، 2004 - يىلى مەملىكىتىمىز مۇتەخەسسسلەرنىڭ باھالىشى ئارقىلىق مەملىكەت بويىچە يوللانغان 16 تۈر ئىچىدىن «شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى» نى ب د ت مائارىپ پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتىغا ئىلتىماس قىلدى ھەمدە «ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى» ب د ت مائارىپ پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت مەراسىملىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، مەملىكىتىمىزگە، جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارغا كاتتا شان - شەرەپ ئېلىپ كەلدى. «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى» نىڭ ماقۇللىنىشى ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت مەراسىملىرىنى قوغداشتا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرغۇسى.

3. دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەكىللىك ئەسەرلىرىنى ئىلتىماس قىلىش

«جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى» ب د ت مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن دۇنيا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، كىشىلەر بۇ ھەقتە مۇئەييەن تونۇش ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى مۇندەرىجىسىنى تۇرغۇزۇشنىڭ مەقسىتى، ئەھمىيىتى، ئىلتىماس قىلىش شەرتلىرى، قەدەم - باسقۇچلىرى ۋە تەلپىلىرى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئانچە ئېنىق بولماسلىقى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن «جۇڭگو فولكلورى» (神州民俗) ژۇرنىلى ئالاقىدار مۇتەخەسسسلەردىن ئەھۋال ئىگىلەپ، كونكرېت چۈشەنچىگە ئىگە بولغان. ئومۇملاشتۇرغاندا، بۇلارنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) دۆلەت دەرىجىلىك ۋەكىللىك ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۇرغۇزۇشتىن مەقسەت ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەكىللىك ئەسەرلىرىنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۇرغۇزۇش مەملىكىتىمىزنىڭ ب د ت مائارىپ پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىنامىسى» غا قاتنىشىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشتىكى مەجبۇرىيىتى بولۇپ، بۇ، ئۆلكە، شەھەر، ناھىيە دەرىجىلىك ۋەكىللىك ئەسەرلەرنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۇرغۇزۇپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۈزۈمىنى تەدرىجىي شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. دۆلەت دەرىجىلىك ئەسەرلەر مۇندەرىجىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى مەملىكىتىمىز غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قۇتقۇزۇپ، قوغداپ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، جۇڭگو غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ موللۇقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئېغى ۋە مەدەنىيەت تونۇشىنى كۈچەيتىپ، خەلقئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەت.

(2) دۆلەت دەرىجىلىك ۋەكىللىك ئەسەرلەر تۈرىگە ئىلتىماس قىلىشنىڭ كونكرېت شەرتلىرى

(1) دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەكىللىك ئەسەرلىرى تەبىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولغان خەلق ئارىسىدىكى مەشھۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىپادىلىرى ياكى مەدەنىيەت بوشلۇقى بولۇپ، ئۇنىڭ كونكرېت دائىرىسى:

ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت شەكىللىرى يەنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋاسىتىسى بولغان تىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، خەلق ئارىسىدا يارىتىلغان گۈزەل - سەنئەت ئەسەرلىرى، خەلق ئاھاڭلىرى، خەلق ئۇسسۇللىرى، ئەلنەغمە، خەلق تىياتىرلىرى (ئۇيغۇر خەلق مەشرەپ ئويۇنلىرى)، دارۋازلىق، قول ھۈنەر - سەنئىتى، ئىشلەپچىقىرىش، سودا ئادەتلىرى، ئىستېمال ئادەتلىرى، ھاياتلىق مۇراسىملىرى، پەسىل بايراملىرى، خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى بىلىملىرى (ما - قال - تەمسىللەر، تېپىشماقلار)، ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە، ماھارەت (خەلق ئويۇنلىرى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(2) «دۆلەت دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەكىللىك ئەسەرلىرىگە ئىلتىماس قىلىش باھالاش ۋاقىتلىق چارىسى» نىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن ئىلتىماس قىلىدىغان تۈرلەرنى تەۋسىيە قىلىشتا تۆۋەندىكى ئۆلچەملەرگە دىققەت قىلىش كېرەك:

بىرىنچى، گەۋدىلىك تارىخى، مەدەنىيەت ۋە ئىلىم - پەن قىممىتىگە ئىگە بولغان بولۇش؛
ئىككىنچى، مۇئەييەن كۆلەپلىكتىن ئىچىدە دەۋرلەردىن بۇيان ۋارىسلىق قىلىنىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان بولۇش؛
ئۈچىنچى، شۇ جايدا نىسبەتەن زور تەسىرگە ئىگە بولغان بولۇش؛
تۆتىنچى، يۇقىرىدىكى شەرتلەرگە ئۇيغۇن، ئەمما ھازىر خەۋپلىك ئەھۋالدا قالغان بولۇش.

(3) ئىلتىماس قىلىدىغان ماتېرىياللار

(1) ئىلتىماس دوكلاتى: ئۆلكە دەرىجىلىك مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرى ياكى مەركەزگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار «مىنىستىرلار بىرلەشمە يىغىنى» ئىشخانىسى (مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى) گە ئۆلكە ياكى ئۆز ئورنىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك

M
I
R
A
S

تەلىك قۇلقى تەلىك

غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئىلتىماس قىلىدىغان ۋەكىللىك ئەسەرنىڭ تۈر تىزىملىكىنى تاپشۇرىدۇ ھەمدە ئىلتىماس قىلىدىغان تۈرنىڭ نامى، ئىلتىماس قىلغۇچى، ئىلتىماس قىلىش مەقسىتى ۋە ئەھمىيىتى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆلكە دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ياكى ئاساسلىق مەسئۇل ئورۇنلارنىڭ پىكرىنى يوللايدۇ. (2) تۈر ئىلتىماسى: بۇ، ئاساسىي ئۇچۇر، شۇ تۈرنى چۈشەندۈرۈش، دەلىللەش، تۈرنى باشقۇرۇش، قوغداش پىلانى، ئۆلكە دەرىجىلىك مۇتەخەسسسلەرنىڭ باھالاپ بېكىتىش پىكرى، ئۆلكە دەرىجىلىك مەدەنىيەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ تەكشۈرۈش پىكرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(3) قوشۇمچە ماتېرىياللار: بۇ، سىنئالغۇ ماتېرىياللىرى، ئىسپاتلاش ماتېرىياللىرى، ھوقۇق بېرىلگەنلىك گۇۋاھنامىسى ۋە باشقا ئالاقىدار ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(4) ئىلتىماس قىلىدىغان تۈرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش: بۇ، تۈرنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى، جۇغراپىيىلىك ئورنى، تارىختىن بۇيانقى ئۆزگىرىش ئەھۋالى، مۇھىم قىممىتى ۋە تەسىرى قاتارلىق ماتېرىياللار بولۇپ، بەش - ئالتە يۈز سۆز ئەتراپىدا يېزىلىدۇ.

(5) ئىلتىماس 4A قەغەزىگە بېسىلىدۇ، ئون نۇسخا بولىدۇ، ئېلېكترونلۇق ھۆججەت (WORD شەكلىدىكى) ئىككى نۇسخا بولىدۇ.

(6) بارلىق ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى «مىنىستىرلار بىرلەشمە يىغىنى» ئىشخانىسى (مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى) گە تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن ماتېرىياللار ئارخىپلاشتۇرۇلىدۇ، قايتۇرۇلمايدۇ.

(4) ئىلتىماس قىلىش تەرتىپى:

(1) پۇقرالار، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇنلار ئۆزى تۈر رۇشۇلۇق جايلاردىكى مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك ۋەكىللىك ئەسەرنى ئىلتىماس قىلسا بولىدۇ؛ ئۆزى تۇرۇشلۇق مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىدىن ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۆلكە دەرىجىلىك مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرىغا ئىلتىماس قىلىدۇ.

(2) ئۆلكە، ئاپتونوم رايون، بىۋاسىتە قاراشلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى قارمىقىدىكى ئورۇنلار ئۆلكە دەرىجىلىك مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك ۋەكىللىك ئەسەرنى ئىلتىماس قىلسا بولىدۇ؛ ئۆلكە دەرىجىلىك مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرى مەخسۇس مۇتەخەسسسلەرنى تەشكىللەپ، شۇ رايوننىڭ ئىلتىماس قىلىش تۈرلىرىنى بىۋاسىتە تاللايدۇ.

(3) ئۆلكە دەرىجىلىك مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرى ئۆزىگە قاراشلىق جايلار ئىلتىماس قىلغان بارلىق تۈرلەرنى تەكشۈرۈپ، تاللاپ دەلىللىگەندىن كېيىن، ئۆلكە دائىرىسىدىكى ئوخشىمىغان تۈرلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ دوكلات قىلىدۇ.

(4) ئۆلكە دەرىجىلىك مەدەنىيەت مەمۇرىي ئورۇنلىرى تاللاپ دەلىللىگەندىن كېيىنكى تۈرلەرنى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە يوللاپ تەستىقنى ئالغاندىن كېيىن «مىنىستىرلار بىرلەشمە يىغىنى» ئىشخانىسى (مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى) گە يوللايدۇ.

(5) كونكرېت تەلەپلەر:

(1) تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، ئەستايىدىل تەشكىللەپ، ئىلتىماس قىلىش خىزمىتىنى ۋاقىتدا ياخشى ئىشلەش لازىم.

(2) مۇتەخەسسسلەر تەۋسىيە قىلىش بىلەن يەرلىكنىڭ ئىلتىماسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىلتىماس قىلىدىغان تۈرلەرنى ئەستايىدىل تاللاپ، ئىلمىي بېكىتىپ، ئىلتىماس قىلغان تۈرلەرنىڭ سۈپىتىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىلتىماس قىلىدىغان ۋاقىتنى توغرا ئىگىلەش، پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق لازىم. ئىزاھات:

① ② «جۇڭگو غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى» 9 - توبلام، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى نەشرىياتى 2005 - يىلى 12 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، گۇاڭدۇڭ.

ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى فىلولوگىيە فاكۇلتېتى پروفېسسورى، ئاسپىرانت يېتەكچىسى.

كۈلكە داۋانلىرى

ماخمۇت مۇھەممەت

12 - باب. قەدىناسلىقتا

ھېسام بىلەن تېيىچان ئېلىيوف ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70 - يىلى لىرىنىڭ بېشىدا تونۇشقان. شۇ يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇ - چىلار جەمئىيىتى «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلىنى قايتا نەشر قىلىشنىڭ تەييارلىقى سۈپىتىدە، غۇلجا شەھىرىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن مېھمانلار ئارىسىدا تېيىچان ئېلىيوفمۇ بار ئىدى.

غۇلجىلىق ئاپتورلار بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، گەپ ئارد - سىدا تېيىچان توساتتىن:

— راستلا، ھېسام بارمۇ، ھېسام؟ دەپ سورىدى كۈلۈمس - رەپ. ئوزايدىن ئۇنىڭ ھېسام بىلەن بىر چاقچاقلاشقىسى باردەك قىلاتتى.

— ھېسامكام بار، بىز خەۋەر قىلىپ قويايلى، سىزنى سورىدى دەپ، — دېدى بىرەيلەن.

— ئۇ بۇرادەر بىلەن تېخى كۆرۈشمىدۇق، بىراق چاقچاقلىرى قۇلقىمىزغا يەتتى، — دەپ قويدى تېيىچان. گەپ شۇنچىلىك بول - دى، سۆھبەت تېمىسى ئۆزگەردى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، دېگەندەك، ھېسام يەنە بىر - ئىككى كى قەلەمكەش بىلەن بىرگە، يىغىن ئېچىلىۋاتقان جاي - 4 - دد - ۋىزىيە كادىرلار مېھمانخانىسىغا كىرىپ كەلدى.

— تېيىچان قەيەردە؟ — سوراپ ماڭدى ئۇ ئۇچرىغانلاردىن. كىملىرىدۇر ئۇنى تېيىچان ئېلىيوفنىڭ ياتىقىغا باشلاپ كىردى. بۇ چۈشلۈك ئارام ۋاقتى ئىدى.

— مانا تېيىچىنىڭ، سىز سورىغان ھېسام دېگەن چاقچاقچى ئاكامىز شۇ!

— ئىسمىنى دېمىگەن بولسىڭىزمۇ تونۇۋالاتتىمكەن.

تېيىچان ھېسام بىلەن كونا تونۇشلاردەك كۆرۈشتى. بايا ئېيتقىنىمىزدەك چۈشلۈك ئارام ۋاقتى بولغاچقا، تېيىچان ئۇخلاش كىيىمى بىلەنلا ئىدى. ھېسام ئولتۇرا - ئولتۇرمايلا چاقچاق قىلدى:

— كىيىمىڭىز يارىشىپتۇ، شائىرلارغا تارقاقانما؟

تېيىچان ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتى.

— راستكەن، راست ھېسامكەن!

ئىككىيلەن قايتا ئەھۋال سوراشتى. ھېسامنىڭ ئۈستۈشى سەل ئاۋارە ئىدى. تېيىچاننىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرىدە سەل خىيالچانلىق

زۈلمەي داۋاملىشىپ كەلدى. «تېيىچان» دېسە ھېسامنىڭ ئاۋازى زوق بىلەن تولۇق چىقاتتى. نۆۋىتىدە تېيىچانمۇ ھېسام ھەققىدە ئىجابىي گەپلەرنى قىلاتتى.

مەرھۇم تۇرسۇن زېردىنىڭ ئۆيىدىكى مېھماندارچىلىقتا تېيىچان جان ئولتۇرۇشقا سەل كېچىكىپ كەلگەن ھېسامغا چاقچاق ئارىلاش سوئال قويدى:

— ھېسام ئاتلار ھېرىپ قالدىمۇ نېمە؟

ھېسام ئۆرە پېتى چاقچاق كەلتۈردى:

— ئات بولسا مەيلىدىغۇ تېيىچان، تازا پىسىر كالىسىغا مىنە.

ۋاپىتىكەنمەن...

كۈلۈشمەك ئارىسىدا تېيىچان:

— مەنمۇ شۇنداقمىكىن دېدىم، دېدى قايىللىق بىلەن. كېيىن يېنىدا ئولتۇرغان مۇھەممەد توخسۇنۇپقا قاراپ دېدى، — ئېتىمىز ئولتۇقۇمۇ بىزنىڭ!

شۇ كۈنلەردە ھېسام غۇلجا شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىگە قاتنىشىۋاتقان بولۇپ، بۇ ئۆمەك تېيىچان ئېلىيوفنىڭ «شىنجاڭ ئاممىۋى مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «ئاچا» ناملىق كومېدىيىسىنى تەييارلاپ، غۇلجا شەھىرىدە ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ناھىيىلەردە ئوينىماقتا ئىدى. ھېسامنىڭ بۈگۈنكى كېچىكىشىمۇ شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ھېسام ئولتۇرۇپ تاماق يەپ بىرەر روھمىنى ئىچۈۋالغاندىن كېيىن، تېيىچان ئۇنىڭغا قارىدى.

— ھە، ھېسام، ئاڭلىسام سەنئەتچى بوپكېتىپتۇ دەيدا سېنى!

— شۇ، كونا ھۈنەرنى يەنە تېيىۋالدىق دەڭا تېيىچان، قېردە غاندا.

— تېخى ياشقۇسەن، نېمە دەيمىز توخسۇنۇپ، بوز بالا دەيتە تۇقما؟

— بوز يىگىت!

— ھە، بوز يىگىت، تېيىچان بېشىنى لىڭشىتىپ كۈلدى، كې.

مىن:

— ھە، نېمە ئىشلارنى قىلىۋاتىسىلەر ئۆمەكتە، ھېسام؟ — دەپ سورىدى.

ھېسام شۇنچىلىك ئىتتىك ۋە تەبىئىي ھالدا جاۋاب قايتۇردى: — شۇ، تېيىچان، ئاچىڭىزنى ئوينىۋاتىمىز!

ئالدى بىلەن تېيىچان ئۆزى تىزىغا ئۇرۇپ قىياس سېلىپ كۈلۈپ كەتتى. ئاچايىپ قاملىشىپ كەلگەن بۇ ئۇشتۇمتۇت چاقچاققا ئولتۇرۇشتىكىلەر تازىمۇ قاتتىق ۋە ئۇزاق كۈلۈشتى.

— ۋاي ھېسام، مەشەللىرىڭ نوحىدە! — تېيىچان ئېلىيوف چىن

ئەكس ئەتتى. ئۇ دەرىۋ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرۈتۈپ سورىدى:

— ھېسام دەۋىرىمىزمۇ، ھېسامتاي دەيمىزمۇ؟ قارىسام ئۇ. رۇمچىدىكى ياش بالىلار ھېسام بىلەن بىز ئىل - ئاغىنە دەپلا يۈرىدىچۇ!

ھېسام جانلاندى.

— ھوي تېيىچان، تاي دېسىڭىز ماۋۇ ئابلىزلار مىنىمىز دەپ ئادەمنى ئاۋارە قىلىدۇ جۇمۇ!

ياتاقتا كۈلكە كۆتۈرۈلدى. تېيىچان يەنە سورىدى:

— ھە، ھېسام، نېمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرىمىز؟

— نېمە قىلاتتۇق دەيسىز تېيىچان، شەھەر ئىچى مەلىسى بىلەن خەنزۇ بازىرىنىڭ ئارىلىقىنى چىڭداپ يۈردۈق. يېشىمىز ھاۋا، تاماشا كاتتا!

تېيىچان ھېسامنىڭ سۆز داۋامىدىكى ھەرىكەت، قىياپەتلىرىگە ئىنچىكىلەپ نەزەر سالماقتىدى. ئىككىيلەن چاقچاق، سوئال - جاۋابتا تازا دەل تېپىشقانىدى.

— ياخشىكەن، دېدى تېيىچان بېشىنى لىڭشىتىپ، — ئون بىرىنچى نومۇرلۇق يالۇجى مەن دەك. بۇمۇ ئاسان ئىش ئەمەس، پاچىقىنىڭ كۈچى بار ئادەم قىلالايدۇ.

ھېسامنىڭ چىرايىغا ھەييار كۈلكە يۈگۈردى.

— ئاڭلىساق، سىزنىڭ پاچاقىنىمۇ نوچى دەيدىغۇ، تېيىچان؟

تېيىچان قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، كۈلكە ئارىسىدا بېشىنى ئىرغاتتى.

— خەۋەر كېلىپ بوپتۇ - دە! — مەخپىيەتلىك قالماپتۇ، ھە، پەتتارجان؟

— ئەمما، بۇ گەپنى مەن دېمىدىم! — پەتتارجاننىڭ كۆزەينەك ئارىسىدىكى كۆزلىرى چوڭىيىپ كەتتى. ئۇنىڭ ساددىلىقىدىن يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

شۇنىڭدىن تارتىپ، ھېسام بىلەن تېيىچاننىڭ دوستلۇقى ئۇ.

2007

— ھېسامكام ھېرىپ قالدى.

— ئەمەس ئەشكىنى ياپىدىغىنىدىنلا ئىپتىيالىمۇ؟ — تېپىپجان ئېلىيۇف ۋە زەمىن پارىگىنى باشلاشقا تەرەددۇتلىنەتتى، كەمدۇر ئىشكىنى يېپىپ كېلەتتى. بۇنداق چاغلاردا تېپىپجان ئېلىيۇف ئۆتكۈر ۋە يېغى لەتىپە، چاقچاقلارنى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن سۆزلەپ ھېسامنى ۋە باشقىلارنى قانغىچە كۈلدۈرەتتى. كەچلىكلىرى تولىراق ۋەكىللەر ئەل - ئاغىنە، ئۇرۇق - تۇغقان - لىرىنىڭ ئۆيلىرىگە مېھماندار چىلىققا مېڭىشاتتى. ھېسام تولىراق تېپىپجان باشلىغان يەرلەرگە باراتتى.

— ھېسامكا، بىز بىلەن بىر يەرگە بارسىڭىز قانداق، ساھىبخان تاپلاپ كېتىۋېدى، — دەيتتى بەزىلەر ھېسامنىڭ ئالدىنى توسۇپ. ھېسام ئائىلاچ قىياپەتتە مۇرىسىنى ئېتىپ قويۇپ چاقچاق قەلاتتى:

— خاپا بولمايسىلەر، تېپىپجانغا ئەسرگە چۈشۈپ قالدۇم.

— ھە، تېپىپجانغا نېمە؟ ئەمەس مەيلى! — تەكلىپ قىلغۇچىلار دەررۇ قايىل بولاتتى.

بىر كۈنى ھېسام تېپىپجان قاتارلىق بىر نەچچە چوڭلار بىلەن ماڭدى. «تېپىپجان داشا» نىڭ ئىشىكىدىن چىقىپ، ھەممەيەلەن ما- شىنلار ئۈزۈلەي چىپىپ تۇرغان توغرا يولدىن نېرىقى چەتكە بىردىن - ئىككىدىن بىر ئاماللار بىلەن ئۆتۈشتى. كۆپچىلىك قارد - ۋېدى، ھېسام تېخىچە يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماشىنلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئاجايىپ قىزىق بىر ھەرىكەت بىلەن نېرى - بېرى يۈ- گۈرۈپ يۈرۈپتۇ.

— ھوي، ھېسامكام نېمە قىلىپ يۈرىدىغاندۇ؟ — دېدى بىرى ئەنسىرەپ.

ئىخلاسى بىلەن كۈلكىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، يېشىنى سۈرتكىنىچە خىتاب قىلدى، — يارايىدىن! ئەتىسلا بۇ چاقچاق غۇلجىغا، تېز ئارىدا ئۇرۇمچى ۋە باشقا جايلارغا تارالدى.

رەھمەتلىك تېپىپجان ئېلىيۇف تاكى ۋاپات بولغىچە سورۇنلاردا، ھېسامنىڭ پارىگى بولغان يەرلەردە بۇ چاقچاقنى ئۆزى زوقلىنىپ تۇرۇپ، بايانى بىلەن قوشۇپ سۆزلەپ بېرىدىغان.

1980 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىنكى تۇنجى قېتىملىق ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيى ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. ھېسام ئىلى ۋەكىللىرى تەركىبىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتچىلىرى ۋەكىلى بولۇپ يىغىنغا كەلدى.

— مانا قارا ھېسام، ئاخىر چاقچاقلارنىڭ راھىتىنى كۆرۈپ - سەندە، ھېلىقى سېنىڭ گەپلىرىڭنى يىغىپ، قاش - كىرىپك چىقىرىپ يۈرگەن بالىنى ئۇنتۇما جۇمۇ!

— ياقەي تېپىپجان، ئۇنتامدىغان، — دېدى ھېسام. قۇرۇلتاي ۋەكىللىرىنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇمچى خەلق مەيدانىدىكى «تېپىپجان داشا» دا ياتقانىدى. ئەتىگەندىن تارتىپ كەچكىچە بوش ۋاقىتلاردا، ھەتتا يېرىم كېچىگىچە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ھېسام بار ياتاقنى ئاۋات قىلاتتى. ھەممەيەلەن ئۇنىڭ قىزىق پاراڭلىرىنى ئاڭلاشقا تەشنىلىدى.

ئارىلاپ تېپىپجان ئېلىيۇف يېقىملىق كۈلۈمسىرىشى بىلەن ھې- سامنىڭ ياتىقىغا كىرىپ كېلەتتى.

— ۋاھ، جامائەت جەمكەندە، ھە ھېسام، قىزىق گەپلىرىڭنى بىزمۇ ئاڭلايلى، قېنى!

مېھمانلار جەنۇبلۇق بۇرادەرلەر ئالغاچ كەلگەن قاق، ياڭاق - لارنى زاكۇسكا قىلىپ، ئىلىلىق ۋەكىللەر ئالغاچ كەلگەن «ئىلى داچۇ» نى ئىچكەچ ھېسامنىڭ چاقچاقلاردىن ھۇزۇرلىناتتى.

— تېپىپجان سىزمۇ پاراڭ قىلغا، ئاڭلاپ قاللى، — دەيتتى ھېسام بۇنداق چاغلاردا بەزەن گېپىنى توختىتىپ.

تېپىپجان كۈلۈمسىرەپ، كۆپچىلىككە قارايتتى. — ھە، قېنى ھېسام، ئۆزلەدىن كېلىۋەرسۇنا، تۇرپانلىقلارنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا «تۇرغانلار تۇرۇپ تۇرسۇن، ماڭغانلارنى يەيلى»، قانداق دېدىم - ھە؟

بەزىدە تېپىپجان ھېسامنىڭ تەكلىپىگە ياق دېيەلمەي، كۆپچە - لىككە مۇراجىئەت قىلاتتى:

— دەيمىزمۇ ئەمەسە؟ ۋەكىللەر تۇشمۇتۇشتىن ئاۋاز قوشاتتى. — ھە، تېپىپجانغا، سىزدىنمۇ كەلسۇن!

M
I
R
A
S

ھېسامنىڭ ھەرىكىتىگە ئەنسىز قاراپ تۇرغان بولسىمۇ، تېيىپ-جاننىڭ ئاغزىدىن ئىختىيارسىز يۇمۇرلۇق جاۋاب چىقىپ كەتتى: ھېسام ئۇرۇمچىگە كېلىپ مېڭىشنى تۈزەۋاتىدۇ. ھېسام ئاخىر سالامەت يولدىن ئۆتتى. بايقى ئوخشىتىشنى چۆرىدەپ بىر پەس چاقچاقلار بولدى. ھېساممۇ بوش كەلمىدى. مەنفۇ خېلى چاققان ئۆتۈم. تېيىپجان ئۆتكەن بولسا قاتناش ۋەقەسى چىقاتتى.

تېيىپچىنىڭ سىزدىن بالدۇر ئۆتۈپ كەتتىغۇ ئەنە! - بايقى ئەنسىرىگەن شائىر دەيدەيگە سالدى. شۇ، تېيىپجان يولنىڭ ئوتتۇرىدا تۇرۇۋېلىپ قىستاغچىلىق بۈپكەتكەن گەپ، بولمىسا بۇنداق يوللاردىن يۇڭۇرۇپ ئۆتمىز بىز! - ھېسام گېپىدە چىڭ تۇرۇۋالدى.

ئۇلار يولبويى پاراك، چاقچاق بىلەن ئالدىرىماي مېڭىشتى، بۈگۈنكى مېھماندارچىلىق دۆڭكۆۋرۈك تەرەپتە ئىدى. يولدا ئۇچرىغان تونۇشلار چوڭلار بىلەن ئۈزەي سالاملىشاتتى. بىر چاغدا ئۇلارنىڭ ئالدىنى ئۈچ يىگىت سالام بىلەن توستى.

تېيىپچىنىڭ، بۇ ئادەم كىمۇ؟ - يىگىتلەرنىڭ ئىچىدىكى غۇلجىلىق بىرى گەرچە ھېسامنى تونۇسىمۇ، چاقچاق چىقىرىش مەقسىتىدە ئەتەي سورىدى.

تونۇمامسىلەر؟ - دېدى تېيىپجان ئېلىيوف، - بۇ كىشى سىلەر چاقچاقلارنى دەپ يۈرگەن ھېسام شۇ ئەمەسمۇ! - يەردە تىك تۇرالمىدىغان ئادەمكەنغۇ! - يىگىت ھەييارلىق قىلدى.

نېمە دەيدىغانسىز تېيىپچىنىڭ، ھېسام، ھېسام دېسە قانداق.

راق ئادەمكىن دېسەك، يەردە تىك تۇرالمىدىغان ئادەمكەنغۇ! - يەردە تىك تۇرالمىغان بىلەن، بىر تىيىننىڭ ئۈستىدە تىك تۇرىدۇ بۇ! - دېدى تېيىپجان تەخىرىسزلا. يىگىتلەر كۈلە - كۈلە، ھېسام بىلەن بۆلەكتىن ئامانلىشىپ، بىر مۇنچە چاقچاقلىشىپ يولغا راۋان بولدى. ئارىدىن خېلى يىللار ئۆتۈپ، تېيىپجان غۇلجىغا يەنە بىر كەلگەندە كەمسە ئۇنىڭ بىلەن بىر سورۇندا كۆرۈشۈپ قالدى. ھېسام بارمۇ، يۈرەمدۇ؟ - دەپ سورىدى تېيىپجان سالام-لىشىشتىن كېيىنلا. - بار.

تېيىپجان مېنى چاقچاقتا چوقۇۋالدى، دەپ بەردىمۇ، دې-مەيدۇ ئۇ - ھە؟ - تېيىپجان راھەتلىنىپ كۈلدى. - دېمەيدۇ - كەمسە قىزىقىپ ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىدى. - ئۇنى بۇدا كۆرگەندە، - دېدى تېيىپجان قىزىقچىلىق بىلەن، - «ھېلىقى بىر يىلى ئۇرۇمچىگە بارغاندا <تىك تۇرىدۇ> دېگەن چاقچاقنى ئاڭلىغانىدىڭ ھېسامكا؟» دەپلا قويۇڭ، نېمە دەيدىكىن؟

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن كەمسە ھېسامنى شەھەرلىك رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ئالدىدا كۆرۈپ قالدى. - تېيىپجاننى كەپتۇ دەيدىغۇ؟ - سورىدى ھېسام دەررۇلا، - كۆرۈشتىڭىزمۇ؟ كەمسە باشقا گەپ قىلمايلا، ھېسامنىڭ كۆزىگە كۈلۈپ قارىدى ۋە: - تىك تۇرىدۇ! - دېدى.

تېيىپجان دەپ بېرىپتۇ! - ھېسام قاقچاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، - شۇ قېتىم تېيىپجان مېنى بىر باپلىۋالدى جۇمۇ، چاقچاققا يامان ئادەم ئۇ!

ئالدىنقى بايىمىزدا سۆزلەپ ئۆتكەن ھېسامنىڭ بېيجىڭ سەپى-رىدىن يېنىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە تېيىپ-جان يەنە ھېسام بىلەن نەچچە كۈنلەر ھەمراھ بولدى. ئۇنى ئول-تۇرۇش، توي - تۆكۈنلەرگە بىرگە ئېلىپ باردى، تەڭ چاقچاق-لاشتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى قىممەتلىك خاتىرە بوپقالدى.

شۇ قېتىم تېيىپجان ھېسامنى ھۆكۈمەت ھېسابىدا ياتاققا ئول-رۇنلاشتۇرۇپ قويغانىدى. ھېسام ياتاققا خېلى كۈنلەر تۇرۇپ قال-دى. تېيىپجان دائىم ياتاققا كېلىپ، ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى ھەمدە تازىلىق، ۋاقتىدا غىزلىنىش ۋە سالامەتلىكىگە دىققەت قىلىشنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇشنى ئۈنتۈمايتتى، يەنە كې-لىپ تېيىپجان بۇ گەپلەرنى چاقچاق تەلەپپۇزىدا ماھىرلىق بىلەن قىلاتتى، ئۇ ھەرقاچان خەقنىڭ كۆڭلىگە، غۇرۇرىغا تېگىدىغان

سۆزلەرنى دېيىشتىن ئېھتىيات قىلاتتى.

— ھېسام، دىققەت قىل - ھە، ماۋۇ ياتاقنىڭ يوتقان - كۆرپە - لىرى ئۆزى مېڭىپ تالغا چىقىپ كېتىپ قالمىسۇن!
ھېسام تېپىپچاننىڭ تەئەددىسىنى دەرھال چۈشەندى ۋە ئۇنىڭ دېگىنىدەك قىلدى.

— تېپىپچان ئېسىل ئادەم ئىدى، - دەيدۇ ھېسام ھازىرمۇ مەرھۇمنىڭ پارىڭى بولسىلا، - ئۇنىڭدەك ئادەملەر ئاسانلىقچە چىقمايدۇ جۇمۇ. رەھمەتلىك تېخى تالاي ياشايدىغان ئادەم ئىدى!

13 - باب. يانا سورۇندا

بۇ ئىلى دەرياسىنىڭ شاۋقۇنى ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان كەڭ ئال - مېزار باغ. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سەل كونسراپ قالغان نەقىشلىك راۋاق، ئارامبەخش سۇيا، سالقىن، ساپ ھاۋا بۇ يەرنى غۇلجىلىق - لارنىڭ ئەڭ ياقۇرىدىغان مەشرەپ سورۇنلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇرغان.

— ئەمەسە مۇشۇ تاپتا ھېسام مەشرەپ سورۇنىدا بارمۇ؟ - سورىدى يېڭى كەلگەن مېھمانلاردىن بىرى.

— بولمىغاندا، - دېدى باغۋەن يىگىت زوقى بىلەن، - ھېسام - كام بولمىغان سورۇندا كۈلكە مۇنداق ئۇلانمايدۇ، ئاڭلاڭ!

مېھمانلار قۇلاق سالدى. دېگەندەك قويۇق ئالما تېرەكلىرى بىلەن چۆمكەلگەن شىپاك ياقىتىن مېنۇتقا بىر قېتىم دېگۈدەك دۈرۈلدىگەن كۈلكە ياڭراپ، ئۈزۈلۈپ، داۋام قىلاتتى.

— ھېسامكام نېمە دەۋاتىدۇ؟ - سورىدى ئايپارات كۆتۈرۈۋالغان بۇدەرە چاچ بىر مېھمان. ئۇ مۇخىر ئىدى، - ئەجەب بۇ كۈلكە ھەم تېز، ھەم قىسقا تەكرارلىنىۋاتىدۇ - يا؟
باغۋەن يىگىت خاتىرجەم جاۋاب بەردى:

— ئولتۇرۇش يېڭىلا باشلاندى. ساھىبخان مېھمانلارنى سىلەر كېلىشتىن سەللا ئاۋۋال ئۆزئارا تونۇشۇرۇپ بولغان. مانا ئەمدى ھېسامكام شىپاكدىكى قىرىققا يېقىن مېھماننى بىر - بىردىن ئوخ - شىتىپ چىقۇۋاتىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئادىتى. ھوي راستلا، ئۇنۇغىنىمنى قارا، قېنى مېھمانلار، شىپاڭغا مەرھەمەت!

مۇبادا بۇ گەپ سەل ئىلگىرى دېيىلگەن بولسا، يىراقتىن كەلگەن بۇ تۆت مېھمان جان دەپ شىپاڭغا، سورۇنغا كىرىپ بارغان بولاتتى. بىراق ھازىر ئۇلار بىر نەرسىدىن تەڭلا ئەنسىرىشىپ، تەكلىپتىن باش تارتىشتى. گەرچە ھېسامنى شۇنچىلىك كۆرگۈسى، چاقچاقلىرىنى ئاڭلىغۇسى بولسىمۇ.

چېچەن باغۋەن، يەنى داربەگ ياقا يۇرتلۇق مېھمانلارنىڭ كۆڭلىدىكىنى دەرھال چۈشەندى.

— كەچۈرۈڭلار، - دېدى ئۇ كۈلۈپ، - ھېسامكام ئەزەلدىن باشقىلارنى قوپال ئوخشاتمايدۇ، سىلەردەك مېھمانلارغا بولسا

چاقچاقمۇ قىلمايدۇ.

— راستمۇ؟ - دېدى مۇخىر ئىشەنمەي.

— راست. بولدى، مەن ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇنچىلا قوياي، سە - لەرگە چاقچاق قىلمىسۇن. قېنى يۈرۈڭلار، غۇلجىغا كېلىپ تاش - كۆۋرۈك شىپاڭدا ئولتۇرماي، ھېسامكامنىڭ چاقچىقىنى ئاڭلىماي كەتسەڭلار، كېيىن پۇشايمان قىلسىلەر.

مېھمانلارنى قىزىقىش يەڭدى. داربەگ ئۇلارنى سورۇنغا باشلىدى - دە، دېگەندەك ئايلىنىپ بېرىپ ھېسامنىڭ قۇلىقىغا ش - ۋىرلىدى.

ھېسام كۈلۈپ كەتتى.

— ھوي مېھمانلار، سېپىت ئوچىنىڭ يۇرتىدىن كېلىپ، مەندىن قورقۇۋاتامسىلەر، ئازادە ئولتۇرۇڭلار!

سورۇندىكىلەردىن بىرى، ئوزايدىن چاقچاقچىلىقى چىقىپ تۇرغان ئوتتۇز ياشلاردىكى مانچىستىر دوپپىلىق، قارلاق يىگىت ئورنىدا لىك ئېتىپ قوزغىلىپ قويۇپ ھېسامغا چاقچاق قىلدى:

— ھېسامكا، سەن يامان چىرايلىق ئەمەسمۇ، شۇڭا ئەيىمەنگەن پاراڭ!

ھېساممۇ جايدا تىكلەندى، ئىككى قولىنى بىلىگە تىردى، بەئەينى ھۆرىدەگەن خورازغا ئوخشىدى.

— ھەي ئاۋاكرى، يەر تېپىلماي ئەمدى شىپاڭدا ھاڭراي دەۋا - تامسەن. ھاڭرىساڭمۇ ھاڭرا، ئەمما داستىخان ئۈستىدە قۇيرۇقنى كۆتۈرۈپ يۈرمە جۇمۇ!

كۈلكە ئەۋجلىرى ئارىسىدا ئاۋاكرى دېگەن چاقچاقچى پال كۆزلىرىنى تېخىمۇ يوغان ئېچىپ، كۈلگىنىچە ئەتراپقا بىر قۇر قاراپ چىقتى، كېيىن ھېسامغا ھۇجۇمغا ئۆتتى.

— ھەي ھېسامكا، سېنى چاقچاققا ئۇستا دەپ قويسا ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ چۈشۈرگىنىڭ راستمۇ؟

سورۇن ئەھلى بىر كۈلۈپ توختىدى - دە، «ھېسامكام نېمە دەيدىكەن؟» دېيىشكەندەك جىم بولۇشتى.

M
I
R
A
S

دەپ بېشىغا ھەسەل سۈرگىنىنىڭ راستمۇ؟
كۈلكىلەر يەنە باشلاندى.

— گەپ قىلە ھېسامكا، ئاۋاكرىنى كۈلدۈرىمەن دەپ غىدىقلىدە.
غىنىنىڭ راستمۇ؟

— راست دەيسەن، مەست ۋاقتىڭدا ھەرقانداق چاقچاقىتىن
قورقمايمەن دەپ ۋارقىراپ، ساقچى كەلسە ئاپام قارا چايغا ئە.
ۋەتەكەنتى دېگىنىنىڭ راستمۇ؟
— ماۋۋ يېڭى ئىكەن - ھە؟ - ئاۋاكرى يېنىدىكىلەرگە بوش ئا.
ۋازدا شۇنداق دېۋىدى، بۇنى ھېسام ئاڭلاپ قالدى.

— يېڭى بولماي، نى يېڭىلىرى بار ھەي ئاۋاكرى، ئاڭلاپ
تۇر - ھە، ساناپ ئۆتكۈزۈۋالامسەن - يە؟ ماتروس بولمەن دەپ
شەپكەننىڭ ئىدىراسكىسىنى يۇلۇۋەتكىنىنىڭ راستمۇ؟ گەپ قىلە
دەيمەن، ھۆپۈنى يۇڭدېماي يەپ، كۆمۈرنى يۇيۇپ قالغىنىنىڭ
راستمۇ؟ ھاڭرىمايسەنغۇ، ھەرقانداق نوچىنى سىيرىمەن دەپ
سىمتاناپ تۇۋرۇكىگە مۇشت ئاتقىنىنىڭ راستمۇ؟ ئولتۇرسەنغۇ
قاسقاندىن ئالمىغان دوبازىدەك؟ كېچىچە تانسىغا پىرقىراپ، ئە.
تسى ۋاي يۈرىكىم دەپ خىزمەتكە بارمىغىنىنىڭ راستمۇ؟ تىنىقتىن
قالدىڭمۇ نېمە؟ بۇرۇلكامنىڭ قىرى بۇزۇلمىسۇن دەپ، ئۆرە تۇ.
رۇپ لەغمەن يېگىنىنىڭ راستمۇ؟

— بولارمىكىن ھېسامكا، - دېدى ئاخىر ئاۋاكرى بىر ئۆرەدد.
نىپ، - ماۋۋ يېڭى كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئالدىدا يۈزۈڭنى قىلىپ
جىم تۇرسام تۇل خوتۇندەك كوتۇلدايلا كەتتىڭا، ھەي ئاغىنىلەر،
گەپ قىلىڭلار، نېمە ئانچە تولا كوتۇلدايدۇ ماۋۋ ئەخمەق، ئاغزىڭ
قىنى دېسە، گەجگىسىنى كۆرسىتىدىغان ئەخمەق، چاقماق چېقىلسا
ئاسانغا ئوت كەتتى دەيدىغان ئەخمەق. بولدىمۇ ھېسامكا، يەنە
دەيمۇ؟

ئاۋاكرى باياتىن جىم بولۇۋېلىپ، ئىچىدە تەييارلىق قىلىۋالغان
چېغۇ، «راستمۇ؟» نى «ئەخمەق» قا ئۆزگەرتىپ، بىر نەچچىنى
كەينى - كەينىدىن كەلتۈردى. سورۇن بۆلەكتىن جانلىنىپ، كۈلكىلەر
يەنە ياڭرىدى. ھېسام خاتىرجەم موخۇركىسىنى چەكمەكتىدى. ئا.
ۋاكرىنىڭ سوئالدىن كېيىنمۇ ئۇ خېلىغىچە ئۈندىمىدى.

— ئەمدى ھېسامكام دېسۇن ھېسامكام! - بىرى توۋلىدى.
— ھە، شۇنداق، ھېسامكام!
— گەپ قىلە ھېسامكا؟
ھېسام ئورنىدا بىر قەمدالدى.

— ئوقۇڭ تۈگىمىدىئا ئاۋاكرى؟ ئەمدى مەيدەڭنى تۇت، ئې.
شەك ھاڭرىسا دادام ئۆلۈپتۇ دەيدىغان ئەخمەق.
ھە دېگەندىلا قىقاس كۆتۈرۈلدى، بىرىنچى «ئەخمەق» لەر
ئاۋاكرىغا ئالامەت ئۇدۇل كەلگەندى.

— ھە، ئەسلى ساتراشكەنەندە؟، ھې... ھېسام ئاغزىنى
قورۇپ كۆلدى، كېيىن رەسمىي قايتۇرما چاقچىقىنى باشلىدى:
— ھەي ئاۋاكرى، چاقچاقتا يېڭىلىپ قالساڭ مۇشت ئاتقىنىنىڭ
راستمۇ؟

— ھېسامكا، ئىككى سەر ئىچىپ، تۆت سەر مەست بولغىنىنىڭ
راستمۇ؟ - ئاۋاكرى جايدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ جاۋاب قايتۇردى.
— ئاران شۇما؟ - دېدى ھېسام، - ھاراقى بىكارغا ئىچىپ،
چاينىڭنى يېيىنچاقلاپ ماڭغىنىنىڭ راستمۇ؟
— چاغلىقكەنەن ھېسامكا، لىباكو كىيىۋېلىپ، نەشكەشكە
ئۆلپەت بولغىنىنىڭ راستمۇ؟

— ئۆزۈڭ چاغلىقكەنەن ئاۋاكرى، بىزنىڭ ماڭغۇ بۇ؟ نو.
جى بولساڭ يانچۇقۇڭدىن چىقىرىپ باقە!
— بىز چىقارساق يامان چىقىرىۋېتىمىز جۇمۇ ھېسامكا!
— ئۇنغۇ بىلىمەن، داڭلىق ھاياسىز نېمە ئەمەسمۇسەن.

مەنلىك چاقچاقتىن سورۇندىكىلەر كۈلۈپ ئېغىناپ كەتتى.
يېڭى كەلگەن ھېلىقى مېھمانلار ھېسامنىڭ چىرايى، قىياپىتىگە قاراپ
كۈلۈشمەكتە، بۇدەرە چاچ مۇخىر ئاپپاراتنى ئىشقا سېلىپ، ھېسام.
نىڭ ئوبرازلىرىدىن خاتىرە قالدۇرماقتىدى.

ھېسامنىڭ چاقچاقچىلىقتىكى بىر ئادىتى، تۇنۇۋالغان ئادىمى ۋە
تېمىسىنى ئاسانلىقچە بوش قويۇۋەتمەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ بىر نۆۋد.
تىنى ئىچىۋېتىپ، تىترىگەن قوللىرى بىلەن رومكىنى ساقىغا قايد.
تۇردى - دە، يېنىدا ئولتۇرغان بىرىنىڭ چېكىۋاتقان تاماكىسىنى
ئېلىپ ئىككى شورىدى ۋە يەنە ئاۋاكرىغا يۈزلەندى.
— جىمىپ كەتتىڭمۇ ھەي، ئوقۇرغا تۇمشۇقىڭنى ترەپ قاپ.
سەن دەيمىنا!

— ھە، گەپ قىلە ھېسامكا!
— گەپ قىلىمىز، ۋاھ، ساڭا گەپ قىلىمىز دەپ كەلدۇققۇ بۇ
شىپاڭغا، ھە، راستلا، ئۆتكەندە ئومارتىغا چىققاندا ھەرە تۇتمەن

كەخمەق!

— يىغناغۇچقا مەنئۇبلىپ، ئايغا چىقىمەن دەيدىغان كەخمەق!
— ئىككى پىتىكىنى مۇرىسىگە قويۇۋېلىپ، گېنېرال بولىدۇم دەيدىغان كەخمەق!

— بالالارنىڭ سالىياڭ قۇلاقچىسىنى كىيىۋېلىپ، ليۇتچىك بول-
دۇم دەيدىغان كەخمەق!

— مەست ۋاقتىدا خوتۇنىنى قويۇۋېتىپ، ساقايغاندا يارشىۋا-
لىدىغان كەخمەق! ھوي، ھاۋا... ۋا!

— ساق ۋاقتىدا بىر سوم خەجلىگىلى ئۇنىماي، مەست بولسا
ئون سوم خەجلىۋېتىدىغان كەخمەق!

— ئالدىدىن قىزى ياراتمىسا، دادىسىغا قىيىدايدىغان كەخمەق!
— كۈلكە پايدىلىق دېسە، ئاغرىق ياتقان چوڭ دادىسىنى غە-

دىقلايدىغان كەخمەق!
— ئالدىغا بىرچىلەك سۇنى قويۇپ، ئىسقىرتىپ بەرسە، قور-

سىقى يېرىلغۇدەك ئىچىدىغان كەخمەق!
ئادەمنىڭ خىيالىغا كەلەيدىغان رەڭگارەڭ ئوخشىتىشلار ھې-

سامنىڭ ئاغزىدىن پىلموت ئوقىدەك ئۇزۇلەي چىقتى. سورۇندا
كۈلكە ئۇزۇلەيدى. ئاخىرقى «كەخمەق» كۈلكىلەرنى ئەۋجىگە
چىقاردى. سەۋەبى ئۇ ئاۋاكرىغا دەل تەڭگەن ئوق ئىدى. ئاۋاكرى
ئورنىدىن ئىرغىپ تۇرۇپ، ئايلىنىپ كېلىپ، ھېسامغا قولىنى ئۇ-
زاتتى.

— رەھمەت ئاكا، رەھمەت!

— تېخى تالاي رەھمەت دەيسەن بىزگە! — ھېسام قولىدىكى
ھاراقنىڭ يېرىمىنى ئىچىپ ئاۋاكرىغا ئۇزاتتى.

— ساڭمۇ رەھمەت ئۇكا!

مۇخبىر يىگىت قاتارلىق مېھمانلار شۇ تاپتا ئۆز قايىللىقلىرى
بىلەن ئورتاقلاشماقتىدى.

باغۋەن يىگىت، يەنى داربەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ھېسامغا قا-

— ھە، گەپ قىلە، ساھىبخاندىن ئازراق پۇل ئېلىپ قالسا، يې-
رىم كېچىدە خۇبى تۇتىدىغان كەخمەق، — دېدى ئاۋاكرى ۋارقىراپ.
— ئوغۇل بالىكەنسەنغۇ، ئۆزۈڭمۇ چاغلىق، ساھىبخان ئازراق
پۇل بېرىپ قالسا، يېرىم كېچىدە ئالدىنى توسىدىغان كەخمەق،
قارايسەنغۇ، ساتراشخانغا كىرىپ، لەڭگۈك سېلىۋېتىشقا دېگەن
كەخمەق، تىكرەك ئولتۇرە، ھاجەتخانغا سالام قىلىپ كىرىدىغان
كەخمەق، ماگىزىنغا كىرىپ پاختىلىق كۇسار بارمۇ دېگەن كەخمەق،
تولا ئالىيەۋەرە، ھەي خەقلەر ناسۇس سورىسا، يېلى تۈگەپ كې-
تىدۇ دېگەن كەخمەق، يەنە گېپىڭ بارمۇ، ھەي تۈگەنگە زىغىر
ئاپارغان كەخمەق!

— سەنلا گەپ قىلامىدىن ھېسامكا، بىزمۇ تىزىپ قويدۇق.

— ئەپچىقە، يەسلى بالىلىرىڭنى!

ئاۋاكرى ھەدبەيلا قوقاسقا دەسسۋالغانىدى، شۇنداق بول-
سىمۇ ئائىلاچ كۈلۈپ تۇرۇپ ھېسامغا قايتۇرما ھۇجۇمنى باشلى-
دى.

— سەنمۇ گەپ قىلە، تېرە پۈلكەن دېسە كونا جۇۋىسىنى سۆ-
كىدىغان كەخمەق!

— گەپ قىلە! — دېدى ھېسام.

— قىلساق قىلدۇق، باشقىلار چاقچىقىنى توپلاپ ئەۋەتسە،
پۇلىنى مەن ئالمەن دەيدىغان كەخمەق!

— ھەي ماخمۇت ئۇكا، ئاڭلاڭ ماۋۇ زۇغۇيلۇقنى! قەلەم ھەق-
قىنى نېمە بىلىسەن ئاۋاكرى ناۋاي، دۈمبىسىدىن تۇڭلۇك ئاچسا،
ئاشقازىنىغا يورۇق چۈشمەيدىغان ئاخماق!

— مەن بىرنى دەيمەن! — ئاۋاكرى ئورنىدىن تۇردى، — ئۆگ-
زىگە ئىككى ھارۋا شاخ بېسىۋېلىپ، كارخانىچى بولىدۇم دەيدىغان
كەخمەق!

— ماۋۇ كىچىككەنە يېڭىكەن، يەنە گەپ بارمۇ، چاقچاقتا يې-
ئىلىپ قالسا، ئۆيىگە بېرىپ خوتۇنىنى ئۇرىدىغان كەخمەق؟

ئاۋاكرى «ھاۋا... ۋا!» دەپ ئاغزىنى ئالقىنىغا ئاپاردى.
— ئۆيدىكىلەرنى چىشلەپ تارتمايمىز ھېسامكا، چىدىماسلىق
قىلما!

— ئەمەسە كەلتۈرە قېنى! — ھېسام جاۋاب قايتۇردى.

— سەن دېگەن بىزنىڭ ئۇستازىمىز دېگەنە ھېسامكا، سەندىن
كۆپرەك تەلەم ئېيىقلايلى. قېنى نوچى بولساڭ، ئاشۇ «كەخمەق»
تىن توختىماي يەتتىنى كەلتۈرە!

— كەلتۈرەمدىم؟ — دېدى ھېسام ۋە يەككىزگە ئۆزگەردى، —
ئاڭلا جۇمۇ!

كېيىن ھېسام تىن ئالماي تۇرۇپ بىر يولى كەلتۈرگىلى تۇردى:
— چېچىنى گەدىنىگە ئۆستۈرۈۋېلىپ، ئالم بولىدۇم دەيدىغان

M
I
R
A
S

ردى.

— ھېسامكا، چاقچىقىمىز ئاجايىپ قىزدى، ئەمدى بىرەر قە-
پەس ناخشا - ساز بولسا قانداق دەيسىز؟
— تازا ياخشى گەپ، ئاڭلايلى، - دېدى ھېسام رازىمەنلىك
بىلەن.

تاشكۆۋرۈك شىپاڭدا ئارامبەخش ئىلى ناخشىلىرى ياڭردى.
ناخشا - سازمۇ بولۇۋەرسۇن، بىز بۇ يەردە ھېسام چاقچاقچى-
لىقىنىڭ يەنە بىر ۋارىسى ئۈستىدە پاراڭ قىلغاچ تۇرايلى:
ھېسامنىڭ چاقچاق ۋارىسلىرى ھەققىدە توختىلىدىكەنمىز،
ئالدى بىلەن ئۇنىڭ دۇنيالىقتىكى بىردىنبىر پەرزەنتى، ماخمۇت
ھېسام تىلغا ئېلىنىشى لازىم.

ھېسام ئۆز ئۆمرىدە ئۈچ قېتىم ئۆيلەندى. تۇنجى ئايالى سائا-
دەتتىن تۇغۇلغان، ھازىرقى 3 - ئايالى زېمىنخان ئۆز پەرزەنتىدىن
چارە كۆرۈپ قاتارغا قوشقان ماخمۇتنىڭ ۋۇجۇدغا ئاتىسىنىڭ خۇ-
سۇسىيىتى، ئالاھىدىلىكلىرى قونغان. ھېسام بىلەن زامانداش كىشىلەر
بۇنىڭغا قايىل.

ھېسام ئىختىيارسىز ھالدا پىلانلىق پەرزەنت كۆرۈش سىياسى-
تىگە ئەمەل قىلغان، يالغۇز پەرزەنت كۆرگەن ئاتا. بۇ توغرىلۇق ئۇ
ئۆزىنىڭ چاقچاقلىرىدىمۇ توختالغان.

بىر كىشى ھېسامغا دېدى:

— ھېسامدىن، بالىنى ئاز تېپىشنىڭ پايدا - زىيىنى ھەققىدە
سىزدىن سوئال سورىماقچىدىم.

— سوراڭ، - دېدى ھېسام. ھېلىقى كىشى سوراشقا باشلىدى.

— بالا بولسا بىر؟

— ئوينايسىز بىر - بىر.

— بالا بولسا ئۈچ؟

— كېتىدۇ كۆپ كۈچ.

— بالا بولسا بەش؟

— كۈنىڭىز بولار تەس.

— بالا بولسا ئالتە؟

— قانات - قۇيرۇقىڭىز كالتە.

— بالا بولسا سەككىز؟

— غەم - غۇسغىز چەكسىز...

ھېلىقى كىشى قايىل بولۇپ بېشىنى لىڭشىتى.

ھېسامنىڭ بۇنداق چاقچاقلىرىدىكى پېرسوناژ بەزىدە ئۇنىڭ
ئوغلى ماخمۇت.

— بىر كۈنى ماخمۇت مەندىن سورىدى، - دەپ چاقچىقىنى
ھېكايىلىق باشلايدۇ ھېسام، - دادا، پىلانلىق پەرزەنت كۆرۈشنىڭ
پايدىسى بىلەن زىيىنىنى سۆزلەپ بەرگىنە!

— بولىدۇ بالام، - دېدىم مەن، - پىلانلىق پەرزەنت كۆرسە
بالا ساڭا ئوخشاش چىرايلىق تۇغۇلىدۇ، پىلانسىز پەرزەنت كۆرسە
ماڭا ئوخشاش سەت تۇغۇلىدۇ.

بۇ بىر چاقچاق بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ھەقىقەت ئۇچقۇنداپ تۇ-
رىدۇ. ماخمۇت ھېسام ھەم چىرايلىق، ھەم ئەقىللىق بالا. ئۇنىڭ
ھازىر جاۋابلىقىغا كىشىلەر قايىل. نۆۋىتىدە ماخمۇتنىڭمۇ جەمئىيەتتە
ئۆزىگە خاس تىڭشارمەنلىرى بار.

ماخمۇتنىڭ كىچىك ۋاقتلىرى دەل ھېسامنىڭ جەمئىيەتتىكى
چاقچاقچىلىق ئورنى تىكلىنىۋاتقان چاغلارغا توغرا كەلدى. چاق-
چاقچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ ھەر كۈنى سورۇنلاردا بولاتتى.
ھالبۇكى، ماخمۇتنى بېقىش، تەربىيەلەش شۇ يىللاردا ئۇنىڭ ئۆزىگە
قالغانىدى. شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ھېسامنىڭ چاقچاقچىلىقتىكى
ئۈستازلىرىدىن بىرى، مەرھۇم سەنئەتكار زوردۇن شۇەننىڭ ئايالى
ماخمۇتنى بىر نەچچە يىل ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى.

ماخمۇت مۇشۇمۇدەك چېغىدىن تارتىپلا جانلىق، ئىنكاسى تېز،
تىلى چۈچۈك بالا بولدى. ئۇنىڭ گەپلىرىگە تەربىيىچى ئانىسى
كۈندە نەچچە قېتىم ياقىسىنى تۇتۇپ قالاتتى.

— توۋا قىلدىم، بۇ بالا ھېسامنى كىيىپلا چىقامدۇ نېمە؟

— ئادراسىمان بارمۇي، ئىسرىق سېلىۋېتەي!

ماخمۇت سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن ھېسامنىڭ يېنىدا تۇردى.
ھېسام ئۇنى يېتىلەپ سورۇنلارغا ئېلىپ باراتتى، كىشىلەرنىڭ بۇ
ھەقتىكى ئىنكاسى ئوخشاش ئەمەس ئىدى.

— ھەي، ھېسام بالىنى سورۇنغا ئەگەشتۈرمىسە بولاتتى، بالىنى
بۇزۇۋالارمىكەن دەيمەن!

— ئۇغۇ شۇنداق، بىراق ھېسامغىمۇ ئامال يوقتە. كىچىككەنە
بالىنى ئۆيىدە يالغۇز تاشلاپ قويسا تېخى!

— بۇ بالا دادىسىنى ئەگىشىپ يۈرۈپ، ھېسامنىڭ ئۇدۇمىنى

ئالامدۇ تېخى، نەدىن بىلسىلەر؟

ئاخىرقى گەپنى قىلغۇچىلار توغرا بايقاشقانىدى. ماخمۇت

ماخمۇت ئەدەي جىم تۇرۇۋالدى، تاقەتسىزلىككەن بالىلار
چۇرقراشتى:

— ھە، داداڭ نېمە دېدى؟

— گەپ قىلە ھەي ھېسام!

— دادامما؟— چىرايلىق كۆزلىرىنى ئويناتتى ماخمۇت،— ئاۋا.

زى ئەتە ساقچىغا بارغاندا چىقىدۇ،— دېدى.

— ھا، ھا، ھا...— چاڭلىداق كۆلكىلەر سىنىپتا ئەكس سادا

ياغراتتى.

بىر قېتىم كەمىنە كوچىدا ھېسامنى ماخمۇت بىلەن بىرگە

ئۇچراتتى. تېتىك، شوخ ماخمۇت ھەدەپ دادىسىنىڭ قولىدىن يۇل.

قۇنۇپ سەكرەيتتى.

— مانا قارا ماخمۇت، مەن ساڭا گېپىنى تولا قىلىپ بەرگەن

مېنىڭ چاقچاقلىرىمنى يازغان ئاكاڭ مۇشۇ!

كىچىك ماخمۇت توساتتىن جىددى قىياپەت ئېلىپ، بوغۇق

ئاۋاز بىلەن «بىر كۈنى...» دېۋىدى، ھېسامنىڭ ئاۋازىغا قۇتۇمۇ.

قۇت ئوخشىدى. كەمىنە ئىختىيارسىز، تەئەججۇپتە كۈلۈۋەتتى.

ئارقىدىنلا ماخمۇت يەنە شۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن دادىسىنى دوراپ

«كەلگۈسىدە قۇياشقا چىقىمىز، قۇياشقا!» دېۋىدى، ھېسام ئۆزىمۇ

كۈلۈپ كەتتى.

— ئەمەسە ئۇزۇك توقۇغان چاقچاقتىن بىرنى دەپ باقە،—

دېدى كەمىنە زوقلىنىپ،— دەمدا، ھېسامكا؟

— ۋاي، دەيدۇ يامان بۇ!— ھېسام پەخىرلەنگەندەك ئوغلنىڭ

بېشىنى سىلدى،— قېنى دەپ بەرمەسەن؟

— بىر كۈنى،— ماخمۇت گېپىنى شۇنداق دەپ باشلىدى— دە،

تۇرۇپلا كۈلۈۋەتتى. يادىغا ئۆزىنىڭ دادىسىنى دورىغىنى كەلسە كې-

رەك، ئاندىن ئۇ گەپنى ئۆز ئاۋازى بويىچە داۋام ئەتتى— بىر كۈنى

قوشىمىزنىڭ مەن كىچىك چىقىمىدىن تارتىپ بىللە ئوينىدىغان

تۆت— بەش ياش ۋاقتلىرىدىلا زېرەكلىكىنى نامايان قىلدى.

— ھەي، سەن كىمىنىڭ بالىسى؟

— ھېسام چاقچاقنىڭ.

— چوڭ بولغاندا سەنمۇ چاقچاقچى بولامسنا؟

— دادامنى ئېلىۋېتىمەن، تازا!

سەبىپىنىڭ گەپلىرى ئادەمنى ھىيران قالدۇراتتى.

باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 1- يىللىقىدىن تارتىپ ماخمۇت ئۆزىنىڭ

زېرەكلىكىنى يەنمۇ نامايان قىلىشقا باشلىدى. ئۇ شوخ بولغىنىغا

قارىماي، دەرىستە ياخشى ئىدى. مۇئەللىم ئۇنىڭ تىنىم تاپماسلىقىمۇ.

دىن قاقشايتتى. بىراق «جازالاش» ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ،

دەرىسنىڭ كەلگەن يېرىدىن سوئال سورىسا، ماخمۇت تىنىمىدى جا-

ۋاب بېرەتتى.

— بۇ بالا بېشىمىزنى قاتۇرۇۋەتتى،— دېگەندى ئۇنىڭ سە-

نىپ تەربىيىچىسى،— قاتتىق تۇتايلى دېسەك، دەرىستە ئۆتكۈر،

تۇتمايلى دېسەك سىنىپ تەرتىپىنى بۇزغىنى بۇزغان.

ماخمۇت ئوقۇيدىغان سىنىپ دائىم ئاۋات ئىدى. تەنەپپۇس

ئارىلىقلىرىدا باشقا سىنىپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بۇ ياققا يۈگۈرۈپتتى.

— يۈرۈڭلار ھەي، ماخمۇتنىڭ گېپىنى ئاڭلايمىز.

— ھەي كىچىك ھېسام، ئاخشام داداڭ بىلەن نەگە باردىڭ،

بىزگە چاقچاق سۆزلەپ بېرە!

— ئاخشام دادام بىلەن تونۇرچى مەھەللىسىگە بىر ئولتۇرۇشقا

بارغانىم،— دەپ چاڭلىداپ سۆزلەيتتى ماخمۇت،— يامان كەچ

قايتتۇق.

— بالدۇر كېتىمىز، ئەتە مەكتەپكە بارىمەن دېسەڭ بولمامدۇ

داداڭغا؟

— نەچچە قېتىم دېدىم، مەستلەر قويۇپ بەرمەسە...

— ھە، شۇنىڭ بىلەن؟

— شۇنىڭ بىلەن يېرىم كېچىدە تۆت كوچىدىن ئۆتۈپ كېت-

ۋاتساق ئىككى ئادەم بىر دۇكاننىڭ ئالدىدا بىر نېمىنى ئىكەكداۋا-

تىدۇ.

— نېمىنى؟

— كالۋا، قۇلۇپنى بولمامدۇ، مەن دادامدىن «دادا، ئاۋۇ ئا-

دەملەر نېمە قىلىۋاتىدۇ؟» دەپ سورىدىم.

— داداڭ نېمە دېدى؟

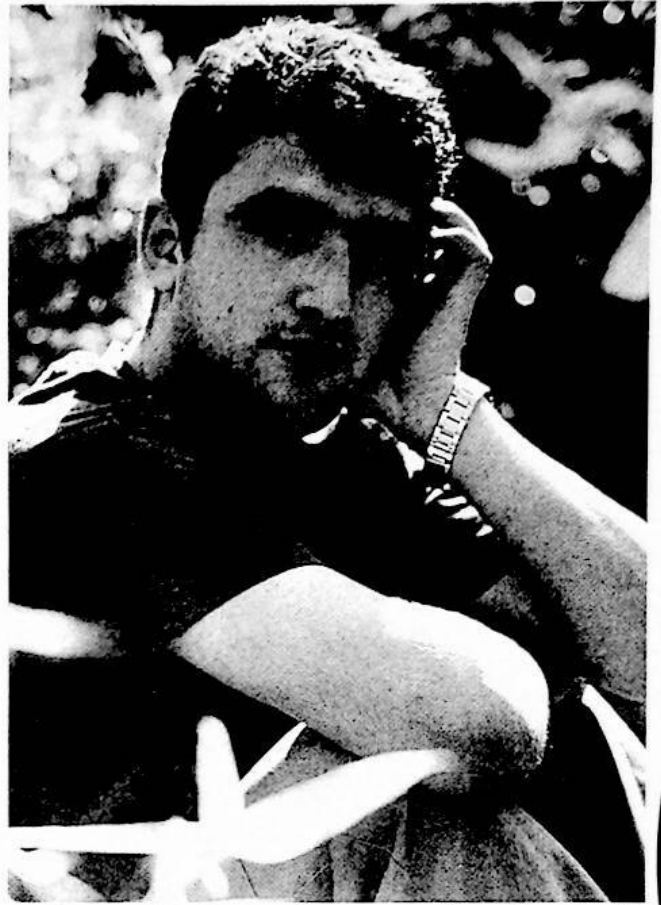
— دادام «تىنچ تۇر بالام، ئۇلار ئىسكىرىپكا چىلىۋاتىدۇ»

دېدى. مەن يەنە ئەمەسە نېمىشقا ئىسكىرىپكىنىڭ ئاۋازى چىقمايد-

دۇ؟— دەپ سورىغانىدىم...

M
I
R
A
S

007

مۇمكىن، ئۇنىڭ ئىچمەيدىغان كۈنى يوق دېيەرلىك. ئادەتتە تامىقى ئىنتايىن ئاز، پەقەت تاماكا دائىملىق زاكوسكىسى. بۇنداق ئادەت- لەنمەك ھەقىقەتەن ئاسان ئەمەس. شۇنداق قىلىپ ھېلىقى كۈنى ھېسام بالدۇرلا مەست بولۇپ قالدى. كىچىككىنە ماخمۇت دادە- سىنى سورۇننىڭ چېتىگە، دالدىراق يەرگە ياتقۇزۇپ يېنىدا ئول- تۇردى. ئولتۇرۇش داۋاملاشقانسىرى سورۇندىكىلەر چاقچاقنىڭ جېدىلىنى قىلغىلى تۇردى.

—ئەستا، ماۋۇ ھېسامكام تۈزۈك تۆت ئېغىز گەپ قىلىپ بەر- مەيلا ئۇخلىۋالدا!

—بۇنىڭغىمۇ قول قويمىساق بولمايدۇ جۈمۇ، دېدى ناخشىچى ساتتار داۋۇت،— بۇنچىلىك ياشقا كەلگەندە بىزەر ھاراق تۇرماق خېلى - خېلى نەرسىلەردىن قېلىپ كېتىمىز.

—ئۇغۇ شۇنداق.

—ھەي، ماخمۇت، داداڭنى ئويغىتە!

—دادامنى ئويغىتىپ نېمە قىلىسىلەر؟— دېدى كىچىككىنە ماخمۇت،— چاقچاق قىلىپ بېرەر شۇ؟

— شۇدە!— دېدى ساھىبخان،— ئالايتەن ئەكەلگەنگە تۇش- لۇق...

—دادام ئۇخلاۋەرسۇن،— ماخمۇت ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، كىيىملىرىنى تۈزدى،— دادامنىڭ ئورنىدا مەن سىلەرگە چاق- چاق سۆزلەپ بەرسەم قانداق؟

سورۇننى غاۋۇر - غاۋۇر قاپلىدى.

—سەنما،— دېدى ساھىبخان ئىشەنمىگەندەك،— ما بالىنى قارا!

—لەتپە سۆزلەمسەن، سۇۋارى كەلتۈرەمسەن؟— بىرەيلىن بىلەر مەنلىك بىلەن سورىدى.

كىچىككىنە ماخمۇت دادىسى بايا ئولتۇرغان يەرگە، تۆرگە ئۆتتى - دە، ئەپلىككىنە تىزلىنىپ ئولتۇردى.

—ئالدىرىما ھۈسەنكا،— دېدى، ئاندىن ئاخىرقى سوئالنى سورىغۇچىغا قاراپ،— چاقچاق، لەتپىمۇ سۆزلەيمەن، سۇۋارىمۇ كەلتۈرىمەن، ھەرقايسىڭنىڭ ئاغزىنى سۇۋار كىلاۋېتىمەن!

سورۇندا كۈلكىلەر، قايىللىق خىتابلار ياغرىدى. 12 ياشلىق بالە- نىڭ جۇرئىتىگە ھەممەيلىن ئاپىرىن ئوقۇماقتا ئىدى.

—قېنى پو ئاتماي، بىر - ئىككى لەتپە سۆزلەپ باقە باشتا،— دېدى ساتتار داۋۇت جىددىي ھالدا،— «ئاتىسى ئاتىمغان قوڭ- غۇزنى، بالىسى ئېتىپتۇ توڭگۇزنى» دەپ، داداڭ سەنچىلىك ۋاقتىدا سورۇندا مۇنداق سۆزلىمىگەن بولغىدى!

بالىسى شوخلۇق قىلىپ بەش تىيىنلىق تۆمۈر پۇلنى يۇتۇۋەتتى. قارىسام ئاغىنەنىڭ ئاپىسى:

—ۋاي قانداق قىلارمەن، ۋاي، بالا بىر نېمە بوپ قالارمۇ؟— دەپ يىغلىغىلى تۇردى.

—يىغلىماڭ ئايشەمخىندە،— دېدىم مەن ئاغىنەنىڭ ئاپىسى- قا،— ئەركىنگە ھېچنېمە بولمايدۇ.

—راستما بالا ماخمۇت؟— دەپ ئايشەمخان چوڭ ئاپام يىغ- سىدىن توختاپ ماڭا قارىدى.

—ھېچنېمە بولمايدۇ،— دېدىم مەن. —ئاڭلىسام داداملارنىڭ ئىدارىسىنىڭ كاسسىرى ھۆكۈمەتنىڭ 1000 سوم پۇلنى يۇتۇۋېلىپ، ھازىرغىچە ھېچنېمە بولماپتۇ.

ماخمۇتنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە ئادەمنىڭ زوقى كېلەتتى. بىر قېتىم ھېسام ئۇنى سورۇنغا ئېلىپ باردى. ئۇ كۈنى ھېسام نېمىشقىدۇر ئاسانلا مەست بولۇپ قالدى. گېزى كەلگەندە شۇنى دېگەچ كې- تەيلى، ھېسامنىڭ ئۆمۈر بويى ئىچكەن ھاراقىنىڭ ھېسابىنى چىق- رىپ كۆرۈش توغرا كەلسە، ھەرقانداق ئادەم ھەيران قېلىشى

— ھازىرقى بالىلار يامان! — ساھىبخان تېخىچىلا ھەيرانلىق ئىلكىدە ئاۋاز قاتتى.

— ھەي ساتتاركا، ئەجەبمۇ قوڭغۇزنى، توڭگۇزنى دەپ كەتتە-ئا، ماخمۇت مۇشتۇمدەك بەستى بىلەن ھەر سۆزلىگەندە بىر ئۆرەدەپ چاقچاقنى باشلىدى، ئۆزۈڭچە دۇتارىڭنى مەلتىققا ئوخشىتىپ، دادامنى توڭگۇزدەك ئاتتىڭمۇ - يە؟

— مانى قارا، ساتتار داۋۇت ئەتراپىغا قارىدى، دادىسىدىن باشلىدا بۇ!

— ئۆزىمىزنىڭ ئۆيىدىن باشلاپ بەرمىسەم، ئەمدى مەلتىڭنى قوڭغۇزغا قارىتىدىغاندەك قىلسەن!

— يەنچۇ؟

— يەنما؟ — ماخمۇت كۆزلىرىنى تورۇسقا تىكتى، ئەمدى سېنىڭ سېرىقىڭنى چېلىپ رىشالە ئېتىمىز دېگەنە، ساتتاركا!

شۇنداق قىلىپ ماخمۇت دادىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ، سوراۋىدىكى ھەر بىر ئادەمنى رەڭگى، تۈسى، ئالاھىدىلىكى بويىچە شۇنداق ئەپچىللىك بىلەن ئوخشىتىپ چىقىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئىنكاسى تېز، گېپى چاقماقتەك، قىلىقى ئوماق ئىدى. سورۇن ئەھلى قايىللىق كۈلكىلىرى ئارىسىدا ئۇنى ماختىشىپ، چىن كۆڭۈللىرىدىن شادلانماقتىدى. بۇ كۈنى ماخمۇت ھەقىقەتەن دادىسىنىڭ بوشلۇقىنى تولدۇردى ۋە نۆۋىتىدە ئۆزىنىڭ مايسا ھالىتىدىكى تالانتىنى نامايان قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ماخمۇتنىڭ ئۆز ئالدىغا بارىدىغان، چاقىرىلمايدىغان سورۇنلىرى بارغانسېرى كۆپەيدى. بۇ ھەم ناھايىتى ياخشى، ھەم ياخشى ئەمەس ئەھۋال ئىدى. ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر ماخمۇتنىڭ جەمئىيەتكە، سورۇنلارغا بەكمۇ بالدۇر ئىشتىراك قىلىشى ئۇنىڭ ئوقۇش نەتىجىسىگە، ئىستىقبالىغا تەسىر يەتكۈزۈشىدىن ئەندىشە سەرەپتى.

بىر قېتىم كەمەنە بىر ئىش بىلەن ھېسامنىڭ تاشلەپكىدىكى بىنا ئۆيىگە باردى. ئۆيىدە ھېسام، زېمىنخان، ماخمۇت ھەممىسى تەل ئىدى. بۇ ماخمۇتنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە چىققان ۋاقتىدە-رى بولۇپ، بۇ چاغدا ئۇ «كۆۋرۈك»، «شادىمان بالىلار» قاتارلىق تېلېۋىزىيە فىلىملىرىدە رول ئالغان، ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە قىلغان چاقچاق، سۆزلىگەن يۇمۇرلىرى شەخسلەر چىقارغان ئارد-لاشما ئۇنئالغۇ لېنتىلىرىغا كىرگۈزۈلگەنىدى.

ماخمۇت كەمەننى كۆرۈپ ئۇنىڭغا دەرھال چاقچاق قىلدى: — يەنە دادامنىڭ چاقچاقلىرىنى يازغىلى كەلدىڭىزما؟ دادامنىڭ چاقچاقلىرى تۈگەپ قالدى، ئەمدى مېنىڭ چاقچاقلىرىمنى يېزىڭ!

كەمەننىڭ بۆلەك گەپ قىلغۇسى كەلدى - يۇ، لېكىن تۇرۇپلا باشقا پاراك قىلدى:

— سەن ساۋاتلىق، بىلىملىك بولغاندىن كېيىن ئۆزۈڭنىڭ چاقچاقىڭنى ئۆزۈڭ يازارسەن!

ماخمۇت كۈلدى.

— يالغان دەپ قويدۇم، چوڭ بولغاندا دادامنىڭ چاقچاقلىرىدىن نېمى ئۆزۈم يازىمەن.

بىر چەتتە گەپكە قۇلاق سېلىپ جەمئىيەتتە ئولتۇرغان زېمىنخان ھەدەپ ئېغىز ئاچتى:

— بۇ بالدا ھەرگەپ!

— سەن يەنە نېمىنى يازسەن، ماخمۇت ئاكاڭ نەچچە كىتاب چىقىرىپ بولدى، ھېساممۇ ئوڭايىسىز لانغاندەك پاراڭغا قوشۇلۇپ قويدى.

— ماخمۇت ئوكام — دېدى كەمەنە ماخمۇتنىڭ چېچەن تۇرقىغا زوقلىنىپ، — سېنىڭ ھازىرقى ۋەزىپەڭ ياخشى ئوقۇش جۈمۇ. چاقچاقمۇ، يېزىشۇمۇ سەندىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.

— ھە، گەپ قىلىپ قويۇڭا بۇنىڭغا. مۇشۇنداق، ئۆيدە زادىلا تۇرماس بولدى، دېدى زېمىنخان خۇشال بولۇپ.

— ھەي زېمىنخان ئاپا، ئۇ يەر، بۇ يەرگە بارغىنىم بىلەن، ئاش لايىقۇت، سۆز ئۆتتە «قۇرۇق كەلەيسەن - دە با - ست!» — ھە! — ماخمۇت ھەييارلىق قىلىپ ئاپىسىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

— ھە، بۇنىڭغا يەنە بىر گەپنى دەپ قويۇڭا، بۇ سەھنىلەرگە چىقىپ مېنىڭ ئاۋازىمنى دورايدىكەن، دادىسىنى دورسا قانداق بولىدۇ؟ — دېدى ھېسام شۇ ئارىلىقتا.

زېرەك ماخمۇت دەرھاللا چاقچاق بىلەن گەپنى يويۇتتى: — ئاۋازىڭنى دورىماي، چاقچاقچىلىقىڭنى دورىسامغۇ بولار؟

كېچىككەنە ماخمۇت ئەنە شۇنداق قىلىپ، دادىسىنىڭ چاقچاق ئۇدۇمىنى ئالغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ ئۆزىنىڭ تۇغما زېرەكلىكىنى تېخىمۇ نامايان قىلدى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئىمتىھانىنى ئۇ ۋىلايەت بويىچە ئالدىنقى قاتاردا بېرىپ مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ھېسام ۋە زېمىنخاننى خۇشال قىلىپ بېيجىڭغا ئوقۇشقا باردى ۋە ئوقۇشنى ياخشى تاماملاپ، شۇ يەردە خىزمەتتە قېپقالدى.

بىز ماخمۇت ھېسامنىڭ كېلەچىكىدىن تولمۇ ئۈمىدۋار. تىلەككەمىز، ئۇ ئۆز خىزمىتىدە مول ئۇتۇقلار قازىنىپلا قالماي، كەلگۈسىدە يەنە ئاتىسى ھېسام قۇربانىنىڭ ئىزىنى باسقاي!

IRAS

خاتىمە گۈلىستانى ①

خەيرىيەت، بىز تالانتلىق كۈلكە داۋانلىرىنى ئارقىمىزدا قالدۇرۇپ، تاغدىن بەسكە قاراپ چۈشمەكتىمىز. بۇ بىئوگرافىك ئوچىرىكى ئوقۇپ چىققانلارنىڭ ئىچىدىكى بىر مۇنچىلىرى بەلكىم ئىختىيارسىز ھالدا مۇئەللىپنىڭ يەنە بىر كىتابى - «ھېسام ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىنى ئەسكە ئالار!

ئۇنداق بولسا مۇنۇ كىچىككىنە ھېكايىگە قۇلاق سېلىڭ: 2005 - يىلى فېۋرال ئېيىدا، يەنى «ھېسام ھەققىدە قىسسە» رومانى نەشرىدىن چىقىپ بىرىم يىللارچە كېيىن كەمىنە مۇئەللىپ خوتەن ۋىلايىتىدىن كەلگەن بىر خەتنى (خەت نەشرىياتقا ئەۋەتىلگەن ۋە ھەر ھالدا تېزلا يېقىرنىڭ قولىغا تەگكەندى) تاپشۇرۇۋالدى. ساددىغىنا، چۈچۈك تىللىق بۇ خەتنى دىلشاتجان ئوبۇلقاسم ئىسىملىك بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى يازغان بولۇپ، ئۇ خەتنىڭ مەز - مۇنى مۇنداق:

«ھۆرمەتلىك ماخمۇتجان مەمەت تاغامغا: مەن تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپتا ئوقۇيمەن، سىلىنىڭ ھېسام تاغام توغرىلۇق يازغان كىتابلىرىنى مەن ئالدىنقى كۈنى ئاتام، ئاناملار بىلەن ناھىيىگە بارغاندا بازاردىكى كىتابخاندا كۆردۈم. خېلى ئوقۇدۇم. ئالاي دېسەم قىممەت ئىكەن، ئاتامدىمۇ پۇل يوق ئىدى، كېيىنچە پۇل يىغىپ قالسام بىرنى سېتىۋالارمەن.

ماخمۇتجان تاغا، ئۆزلىرى يازغان «ھېسام چاقچاقلىرى» نىڭ بىرىنچىسى بىزنىڭ ئۆيدە بار. ئۇكىلىرىم بىلەن دائىم ئوقۇيمىز، دېمەكچى بولغىنىم، ھېسام تاغىنىڭ ھاياتى توغرىسىدىمۇ شۇ كىتابچىلىك كىتاب يېزىپ بەرگەن بولسىلا، مەندەك نۇرغۇن بالىلار شۇ كىتابنى ئالالايتتى. مەن كىتاب ئوقۇشنى بەكمۇ ياخشى كۆرىمەن، چوڭ بولۇپ پۇل تاپقاندا نۇرغۇن كىتابلارنى سېتىۋالىمەن. سىلنى ئاۋارە قىلدىم، ئۆزلىرىگە سالام يوللاپ:

دىلشاتجان ئوبۇلقاسم».

شۇ بالغا ھېلىقى كىتابىمدىن («ھېسام ھەققىدە قىسسە» نى دەيمەن) بىرنى خويۇمۇ ئەۋەتىپ بەرگۈم بار ئىدى. بىراق دىلشاتجان خەتكە ئادىسىنى سالماپتۇ، كۈنۈپتەمۇ «خوتەندىن دىلشاتجان ئوبۇلقاسم» دەپلا يېزىپتۇ. ئەلۋەتتە بۇ، رومان نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن مەن بىر مەزگىلگىچە تاپشۇرۇۋالغان خەتلەردىن بىرى.

شۇ خەتنى ئېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە بىر ئىش يۈز بەردى. مېنىڭ «ھېسام ھەققىدە قىسسە» ناملىق كىتابىمغا مەبلەغ سالغان مەرد - پەتلىك ئىنىمىز ئەركىن ئىبراھىم پەيدا ئۇيغۇر مەشھۇر كىشىلىرى ھەققىدىكى ئىككىنچى يۈرۈش مەجمۇئەسىنى ئىشلەش ئىزگۈسىسىدە بولغان ئىكەن، ماڭا تۆت كىتابچىنى ھاۋالە قىلدى. تۆتىنىڭ بىرى ھېسام ھەققىدىكى كىتابچە ئىدى. مەن شۇ چاغدا قانداق تۇيغۇدا بولدۇم بىلەمسىلەر؟ مەن ئەڭ دەسلەپ ھېلىقى چۈچۈك تىللىق خەتنى يادىمغا ئالدىم. ئەركىن ئىبراھىم بىلەن دىلشاتجاننىڭ تەكلىپىنى تەڭلا ئادا قىلالايدىغانلىقىمدىن تولمۇ خۇشال بولدۇم.

شۇنداق قىلىپ مەن جاھان ئەدەبىياتىدا يېڭىلىق بولمىغان بىر ئۇسۇل بىلەن دەرھال ئۆزۈمگە تولمۇ تونۇشلۇق بولۇپ كەتكەن ھېسام كەچىشلىرىنىڭ بىر قەدەر مۇپەسسەل بايانى بولغان «ھېسام ھەققىدە قىسسە» رومانىنىڭ تاللانما قىسقارتىلمىسى بولغان مەزكۇر بىئوگ - رافىك ئوچىرىكىنى ئىشلىدىم.

مانا، مەزكۇر كىتابچىدىكى «مۇقەددىمە بوستانى» دا ئېيتىلغان «بىزنىڭ ئاساسلىق ئوقۇرمەنلىرىمىز بولغان بالىلار، ئۆسمۈرلەر، ياشلار زور قىزىقىش ۋە ئىشتىياق بىلەن بۇ قىزىق، ئۆزگىچە كەچۈرمىشلەرنى بېرىلىپ ئوقۇۋاتقىنىدا...» دېگەن ئىبارىلەرنىڭ مەنىسىنى ئوقۇر - مەنلەر ئەمدى چۈشەنگەن بولۇشى كېرەك!

يەنە شۇ مەبلەغ سەۋەبىدىن بولسا كېرەك ياكى باشقا سەۋەبلەر بارمۇ، ئوقۇمىدىم. ئەركىن ئىبراھىم ئىنىمىز تاكى ھازىرغىچە ئىككىنچى يۈرۈش مەجمۇئەسىنى نەشر قىلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدى (ماڭا تاپشۇرۇلغان تۆت كىتابچىنىڭ ئىككىنچىسى بولغان «ئىشقىيار ئۆلمەيدۇ» ناملىق بىئوگرافىك ئوچىرىكەمۇ يېزىلىپ پۈتەي دەپ قالغانىدى). خوتەندىكى، قەشقەردىكى، ئاقسۇدىكى، ئىلىدىكى... دىلشاتجانلارنىڭ تەلىپىگە ھېسام چاقچاق ھەققىدىكى ئەرزىنىغا كىتاب ياسىلىپ چىقىپ كەتكەن بولسا خۇش بولار ئىدى، كېيىنچە ئۇمۇ بولۇپ قالار!

خۇشاللىقىمىز شۇكى، ئەجداد مەنەۋى مىراسلىرىنى ھەر جەھەتتىن ئۆزىگە جەھلىگەن «مىراس» ژۇرنىلى «كۈلكە داۋانلىرى» غا خېرىدار بولدى ۋە سانمۇسان ئۇلاپ باشتى، يەنە بىر يېڭىلىق شۇكى، بىئوگرافىك ئوچىرىكقا ھېسام قۇربانغا دائىر نۇرغۇن قىممەتلىك سۈرەتلەر (كۆپ قىسمى) تۇنجى قېتىم بېرىلدى. «مىراس» ژۇرنىلىنى ئەتىۋارلاپ ساقلايدىغان سان - ساناقسىز چوڭ - كىچىك ئوقۇرمەنلىرىمىز بۇ سۈرەت - لەردىن ھەر زامان راھەتلىك كۈلكە ئىچىدە بەھرە ئالغاي ۋە ئەۋلادلارغا بەھرە ئالغۇزغاي!

2006 - يىل، سېنتەبىر، ئۈرۈمچى.

① مەزكۇر بىئوگرافىك ئوچىرىكنىڭ «مىراس» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن «خاتىمە گۈلىستانى» باشقىدىن يېزىلدى. ئاپتور: شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدا.

چۆچەك بىر مەلە ئىسى

M
I
R
A
S

دەر چىك تۇتۇلۇپ ئىشلەندى ۋە داۋاملىق ئىشلەنمەكتە. چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ جىر جىرلاش تارىخى ۋە ئۆزگىچە جىر جىرلاش ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ، بۇ، چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىپىك بىر يەرلىك ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. چۆچەك ئۇيغۇرلىرى مۇشۇ خىل ئۆزگىچە-لىكىگە ئاساسەن چۆچەك جىر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. مەن بۇ ماقالىدە چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنە ئاشۇ ئۆزگىچە جىر مەدەنىيىتىنى ئەمەلىي ئىزدەنگەنلىرىم ئاساسدا ئىگىلىگەن دەسلەپكى كۆز قاراش ۋە مۇلاھىزىد-لىرىمگە ئاساسەن توختالماقچىمەن.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە دەپ ئۆتۈش كېرەككى، مەن ماقالىنى يېزىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن جىر توپلىدىم. بۇ-نىڭ ئۈچۈن نامىنى ئاڭلىغان جىرچىلاردىن 80 ياشلىق مومايدىن تارتىپ 50-60 ياشلىق ياشانغانلار ۋە بىز دېمەتلىك ياشلارنىمۇ زىيارەت قىلىپ 200 پارچىغا يېقىن جىرنى تاللاپ ھېچقانداق ئۆزگەرتىمەستىن قانداق ئېيتىلسا شۇنداق يازدىم.

چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ جىرى تاتار، ئۇيغۇر، قازاق، رۇس تىللىرىنىڭ ئارىلىشىشىدىن تەركىب تاپقان جىر بولۇپ، بۇنى نوقۇل بىر مىللەتنىڭ جىرى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. شۇڭا، بۇ ماقالىدە چۆچەك ئۇيغۇرلىرى جىرلىغان جىرلارنى قىسقارتىپ چۆچەك جىرلىرى دەپ

جىر-تاتارچە سۆز بولۇپ، سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى كۆي، قوشاق دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. جىر-ئېيتىلىش ئۇسلۇبىغا قاراپ بالامسكى، سىگا-نۇشكا، كۆزلەرنىڭ، قاز قاناتى قاتارلىق بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ھەرقايسى تۈرلەرنىڭ تېكىستلىرى، ئېيتىلىش ئۇسلۇبى، رىتىمى ۋە مۇزىكىنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى قا-تارلىق تەرەپلەردىن بەلگىلىك پەرقلىنىدۇ. جىر (جىرلاش) شىنجاڭ رايونىغا، بولۇپمۇ، شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرگە تاتارلار ئارقىلىق كەك تار-قالغان.

جىر ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاساسەن ئۈرۈمچى، غۇلجا، چۆچەك رايونلىرىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ھەرقايسى رايونلار ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ئۆزلىرىگە خاس جىرلارنى (قوشاقلارنى) ۋە جىرلاش ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن.

چۆچەك شەھىرى كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان جاي. چۆچەك شەھىرىدىكى ئۇيغۇر مىللىتى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن كۆچۈپ كەلگەن تاتار مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت، تىل، ئۆرپ-ئادەت جەھەتتىكى تەسىرىگە ئۇچراپ ئۆزگىچىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئەلۋەتتە، بۇ تەرەپلەردىن تىل تەتقىقات خىزمىتى بىر قە-

ئالدىم.

چۆچەك جىرلىرىنى دەۋر ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى-
نىڭ ئوخشاشمىسىغا ئاساسەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە
بولدۇ.

1- باسقۇچ: ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى، يەنى 1930 - ،
1940 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينى، بۇ مەزگىللەردىكى
چۆچەك جىرلىرى ئاساسەن تاتارچە، رۇسچە، تاتارچە -
ئۇيغۇرچە - رۇسچە ئارىلاش جىرلاردۇر. ھازىرقىلار بۇ
جىرلارنى چوڭلاردەك جىرلىيالايدۇ.

2- باسقۇچ: ئازادلىقتىن كېيىنكى، يەنى 1970 - يىل-
لاردىن كېيىنكى مەزگىل. بۇ مەزگىلدىكى جىرلار (1) تا-
تارچە؛ (2) ئۇيغۇرچە - تاتارچە، قىسمەن رۇسچە؛ (3) قا-
زاچە ئارىلاش جىرلاردۇر. شۇڭا، چۆچەك جىرلىرىنى
مەلۇم بىر مىللەتنىڭ جىرى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۇمۇ
خۇددى چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللەندۈرگەن ئارد-
لاشما تىلىغا ئوخشاش ئارىلاشما جىردۇر.

مەسلەن:

ئېلېكتىرنىڭ ئەي يورىقى،

كۆز نۇرىنى ئالادۇ.

بىزنىڭ بۇلاي ئولتۇرۇمىز،

نافامىتىگە ① قالادۇ.

مانا قاراڭ بۇ جىرنى كىممۇ ئۇيغۇرچە، تاتارچە، قا-
زاچە ياكى رۇسچە جىر دەپ ئېيتالسىن.

چۆچەك جىرلىرى چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئايرىلماس
دوستى بولۇپ، ئۇزاق تارىختىن بۇيان چۆچەك خەلقىنىڭ
مۇڭلىرىغا مۇڭ، سەپەرلىرىگە ھەمراھ، غېرىبلىقتا (يال-
غۇزلۇقتا) سىرداش دوست، مۇھەببەتنىڭ كۆڭۈل ئىزھارى،
دوستلۇق ئەسلىمىسى، ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ كارتېنىسى بو-
لۇپ، ئۆتمۈشنى ئەسلىتىپ، بىردە كۈلدۈرۈپ، بىردە
(ئۇنىسىز) يىغلىتىپ كەلگۈسىگە زور ئۈمىد، ئىشەنچ، غەيد-
رەت بېغىشلاپ كەلمەكتە.

چۆچەك جىرلىرىغا چوڭقۇر مەنالار يوشۇرۇنغان بو-
لۇپ، كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىسىڭىز، مەنىسىنى چۈشەنسىڭىز
ئاجايىپ تارىخنى، گۈزەللىكنى، ياشلىقنى، مۇھەببەتنى،
دوستلۇقنى ھېس قىلالايسىز.

مەسلەن:

دوستلارم، ئېي دوستلارم،

دوستلارم - باغىرلارم.

ياشلىق دەۋر كەلمەس ئىككى،

بىلىڭىز قەدىرلەرىن.

مانا بۇ جىردا بىزنى دوستلۇقنى، ياشلىق دەۋرىنى
قەدىرلەشكە چاقىرىق قىلسا:

قارا كۆزۈم، قوي كۆزۈم،

باردۇر سىزگە كۆپ سۆزۈم.

سۆزلەرىمنى ئېيتالمايمىن،

كۆكرەكىڭدە بىل ئۆزۈڭ.

قاشلارنىڭغا قارىيمەن،

كىرىپكىڭنى سانىيمەن.

مەخەببەت گۈلنىڭنى ئالىپ،

كۆكرەكىمگە قادييمەن.

مانا بۇ ئىككى كۈپلەپ جىردا دەل يۈكسەك مۇھەب-
بەت، پاك ئەقىدە كۈيلەنگەن.

چۆچەك شەھىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى جىر-
لاشنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار. ئۇلار
بوش ۋاقىتلىرىدا، ئولتۇرۇش، توي - تۆكۈن، دەم ئېلىش
ۋە كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىدىكى يىغىلىشلاردا ئۆزئارا
جىرلىشىدۇ. جىر جىرلاش چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئە-
نىۋى ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن سەنئەت شەكلى. شۇڭا،
خۇددى غۇلجىلىقلار چاقچاققا ئۇستا بولغاندەك چۆچەك-
تىكى ئۇيغۇرلار جىر جىرلاشقا ئۇستا كېلىدۇ.

جىر خۇددى قوشاقلار، چۆچەكلەر، ماقال - تەمسىللەر
ۋە لەتىپىلەرگە ئوخشاش خەلق تەرىپىدىن ئورتاق ئىجاد
قىلىنىپ تارايدىغان، كىشىلەرگە ئېستېتىك زوق ۋە تەربىيە
بېرىدىغان سەنئەت تۈرى بولۇپ، سەنئەتنىڭ باشقا تۈر-
لىرىگە ئوخشاش قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە
بولدۇ. گەرچە جىر جىرلاش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەممىسىگە
ئورتاق بولمىسىمۇ، چۆچەك ئۇيغۇرلىرى باشقا رايونلاردا
ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا جىرنى تېخىمۇ ياخشى
كۆرىدۇ. تېخىمۇ جىرچى كېلىدۇ، مۇنۇ جىرغا قاراڭ:

جىرلا جىرلا دەپ ئايتاسىن،

جىر چاچمادىم باخچاغا.

جىر چاچماسامدا باخچاغا،

ساتىپ ئالمىيم ئاخچا ② غا.

جىرلا، جىرلا دەپ ئايتاسىن،

دۇ. شۇڭا كۆپ جەھەتتە ياشلار چوڭلاردىن ئۆگىنىپ جىرلارنى كەلسە - كەلمەس ئېيتماي مەنىسىگە، سورۇنغا، شارائىتقا بېقىپ ئېيتىشنى، ئېيتىش ئۇسلۇبىنى، تېكىستلەرنى تولۇق مۇكەممەل ئۆگىنىش كېرەك.

چۆچەك جىرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ خۇددى خەلق قوشاقلرىدەك ئۆزىنىڭ ھەر بىر كۆپلەپتىدا، ھەر بىر مىسرالىرىغا كەڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى، چۆچەك رايونىنىڭ جۇغراپىيەسى ئالاھىدىلىكىنى، تارىخىنى، خەلقىنىڭ تۇرمۇشى، مەدەنىيىتىنى مۇجەسسەملەپ رېئال تۇرمۇشنىڭ ئۇزۇلمەس سەھىپىسىنى ياراتقان.

تارىخاتاي، بارلىق باقتى،

سۇلارى تىنىپ ئاقتى.

قايغۇرماڭىز دوسكايارىم،

ئالداغى كۈنلەر ياقتى.

تۆۋەندە توپلىغان چۆچەك جىرلىرىنى تاللاپ تېخىمۇ چۈشىنىشلىك بولۇش ئۈچۈن، مەزمۇنىغا قاراپ تۈرلەرگە ئايرىپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى توغرا كۆردۈم.

1. مۇھەببەت جىرلىرى:

چۆچەك جىرلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھەببەت جىرلىرى كۆپ ساننى ئىگىلەيدۇ.

مەسلەن:

ئال مەخەببەت، گۈل مەخەببەت،

باشقا پۈتكەن جەراخەت.

سېنىڭ كۆڭلۈڭ مېندە بولسا،

كۆڭۈلدە بىر شۇل رەخەت.

ئال گەرەبە، گۈل گەرەبە،

بايلانار بىلەككەنە.

مەخەببەتنىڭ خەنجەر بولۇپ،

قادىلار يۈرەگىمە.

قالىن ⑥، ئورمان ئورتاسىدا،

ئۆسەردىلەر ئالماغاش ⑦.

مانۇرلىغىڭ ⑧ نىڭ خەجەت،

مەخەببەتنىڭ بولماغاش.

ئورال يىلغالارى ⑨ بولسام،

جىرلامايسىن ئۆزىڭىز.

كۆيدۈرەدۇ، ياندۇرادۇ،

جىرلا دېگەن سۆزىڭىز.

بۇنىڭدا، بىر تەرەپتىن چۆچەكلىكلەرنىڭ جىرغا ئۈستىلىقى مەدھىيەلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن چوڭقۇر مۇھەببەت كۆپلەنگەن.

چۆچەك جىرلىرى ئۇيغۇر، تاتار، قازاق، رۇس تىللىرى ئارىلاش ئېيتىلغاچقا، يەنى بىر تەرەپتىن ئېيتىلىش رىتىمى بىرقەدەر تېز بولغاچقا باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر بىر ئاڭلىماققا ئاساسەن چۈشىنىلمەيدۇ. پەقەتلا ئېيتىلىش ئۇسلۇبىغا، ئاھاڭغا، ھەر خىل قىزىقارلىق ھەرىكەتلىرىگە قاراپ ئاجايىپ جىرلايدىكەن، جىرچىكەن دەپ چۈشىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە چۆچەك جىرلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئاشۇ جىرلارغا يوشۇرۇنغان مەنادا. بۇ تەرىپىنى چوڭلار بەكرەك چۈشىنىدۇ. كۆپ سانلىق ياشلار ئاشۇ جىرلارنى ئۆگىنىپ، دوراپ ئېيتىشەدۇ. ئەمما ئاشۇ جىرلارغا يوشۇرۇنغان مەناغا، چوڭقۇر ھېسسىياتقا، جىرلارنىڭ ئەھمىيىتىگە ئانچە دىققەت قىلىپ كەتمەيدۇ.

مەسلەن:

ئېرتە ③ تۇرۇپ سىرتقا چىقسام،

قىيا تۈگۈل ئايدا يوق.

مۇڭايما ④ باشم ئېي خىيال قىلما،

مۇڭايىۋدا پايدا يوق.

ئاي تۇۋغاندا تۇۋۇلمادىم،

ئايداى نۇرلى بولمادىم.

ئايداى نۇرلى بولماسامدا،

ئايداى مۇڭسىز بولمادىم.

ئۆسسە قاين، ئۆسسە قاين ⑤،

ئۆسسە قاين ياپراقسىز.

قانداق ئادەم ئۆتەر ئىكەن،

قايغۇسىز، خەسرەتسىز.

بۇ جىرلار ئۆزىگە مەلۇم بىر قايغۇلۇق يىللارنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. ئەلۋەتتە، بۇنداق جىرلارنى كەلسە - كەلمەس ۋارقىراپ، كۈلۈپ ئېيتىشقا تازا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ.

M
I
R
A
S

ئورالپ ئاغار ئىدىم.
يامغۇر تامچىلارى بولسام،
ئالدىڭغا تامار ئىدىم.

ئاي يۇغارى، ئاي يۇغارى،
ئايغا مېنەسىم كېلە.
ئايغا مېنىپ تۆمەن قاراپ،
سېنى كۆرەسىم كېلە.

قاراڭگۇرنىڭ ⑩ بويىندا،
يالغۇز يۈرسىم كېلە.
سۆيەسىڭمە سۆيەيسىڭمە،
شۇنى بىلەسىم كېلە.

كۆزلەرىڭدە ماڭىت بارما،
مېنى ئۆزۈڭگە تارتاسىن.
مېندە سونداي سارغايامىن،
سېن تاغى سارغاياتاسىن.

ئاچ دېرەزە، كۆتەر پەردە،
كۆرەي زىلئا بويۇڭنى.
مېن ئەۋلىيا بولماسامدا،
بىلەم سېنىڭ ئويۇڭنى.

ئاپرىلمىكىن، مارتىمكىن،
بۇدا ماخا دەرتىمكىن.

سۆيەم، سۆيەم دېپ (دەپ) ئايتەسىن،
سۆيۈلەرنىڭ راستىمكىن.

تاڭ تاڭتار، تاڭتار،
تاڭنى چولپان ئوياتار.

سۆيگەن يارنىڭ ياخشى بولسا،
سىيلاپ - سىيپاپ ئوياتار.

بىيىك ئۆكچە ⑪ توپلىي كىيسەم،
ئۆسۈپ كەتكەندەي بولام.
سەن باغرىمنى ئويلاغاندا،
ئۆلۈپ كەتكەندەي بولام.

بىيىك تاۋاغا ⑫ چىقاي دېسەم،
تارتىمىيىسىڭ بىلەگىمەن.
تامىر ⑬ يايغان گۈللەر ئوخشاش،
كېتىمىيىسىن يۈرەگىمەن.
2. سېغىنىش تۈسىنى ئالغان جىرلار:

ئۈستۈڭدەكى كاستۇمىڭنى،
كېرىپ قويىچى كېرەمە ⑭ گە.
بىزنىڭ بۇلاي ئولتۇرۇۋېتىمىزنى،
ساغىنارسىز ئېرتەگە ⑮ .

مېنىڭ ساچىم بىلىمدە يوق،
ئانام ئۆرۈپ كۆرگەن يوق.
كەتتىڭ يىراق قالدىم يىغلاپ،
خەۋىرىڭنى بىلگەم يوق.

كۆلمەكلەرىم ⑯ كۆلمەكلەرىم،
كۆرىنەر بىلەكلىرىم.
سېن بەغرىنى ئويلاغاندا،
ئېزىلەر يۈرەكلەرىم.

قارا تاراق ⑰ ئېي ئالساڭچۇ،
قارا چاچنى تاراۋغا.
رەسىمىڭنى ئېي بەرسەڭچۇ،
ساغىنغاندا قاراۋغا.

سالداتىسكىي ⑱ سارى رېمىن ⑲ ،
قىسادى بىللەرىمنى.
ياز كۈنلەرى، قىش كۈنلەرى،
ساغىنام ئىللەرىمنى ⑳ .

سالدات كىيەر سارى ئىتىك ㉑ ،
قونجالارى ㉒ تار ئىتىك.
بىز سالداتقا كىتكەن چاغدا،
دوستلار قالدى زارى ئېيتىپ.

قالىن ئورمانغا كىرگەن چاغدا،
گىتتارىم قوللارىمدا.

سۇغا تىلمىرگەن قۇشلارداي،
تىلمىرەم يوللارنىڭغا.

ئاباپو ئاللا خەيرەن ⑳ بولام،
سۇداغى قۇندۇزلارغا.
سېن ساغىنساڭ ئايغا قارا،
مېن ساغىنسام يۇلتۇزغا.

3. ياشلىق كۈيلەنگەن جىرلار
دوستلارم، ئېي دوستلارم،
دوستلارم - باغىرلارم.
ياشلىق دەۋر كەلمەس ئىككى،
بىلىڭىز قەدىرلەرىن.

تاغىن، تاغىن تاغىندا، ㉑
داۋۇت ئاخۇن باغىندا.
ئاشادا ㉒ ئىچ، ئوينادا كۈل،
ياشلىق دەۋر چاغىندا.

ئويلى كۆڭلۈم، ئويلى كۆڭلۈم،
ئويلى كۆڭلۈم خامانى.
ئويلى كۆڭلۈم شۇ خامانى،
ئۇنىيىق ياشلىق زامانى.

ماشىنلار كېتىپ بارار،
توزاڭى توزۇپ بارار.
بىلەرسىزمۇ، بىلمەيسىزمۇ،
ياش ئۆمۈر ئۆتۈپ بارار.

4. «جىر» سۆزى ئاساس قىلىنغان جىرلار

جىرلا، جىرلا دەپ ئايتاسن،
جىر چاچمادىم باغچاغا.
جىر چاچماسامدا باغچاغا،
ساتىپ ئالمىيىم ئاقچاغا.

جىرلا، جىرلا دېيەرسىز،
جىر جىرلاسام كۈيەرسىز.
بىر - ئىككى ئاۋۇز ㉓ جىر جىرلاسام،

تاغىن ㉔ جىرلا دېيەرسىز.

5. تەربىيە ۋە تەسەللى بېرىش تۈرىدىكى جىرلار

ئالمالار ئالما كەيىم ㉕ ،
خۇرمەلەر خۇرمە كەيىم.
مە قولىغلىق سۇرت كۆز ياشىن،
يىغلاما باغىر كەيىم.

ئۈستۈمدەكى كاستۇمنىڭ
ياقاسى قارا بارقۇت ㉖ .
بولما ماتۇر، بول بەختلى،
بەختلى بولۇ ئارتۇق.

بىيىك، بىيىك تاۋلار بار،
تاۋ ئاستىدا تاللار بار.
تالدا ياپراق، مىندە خەسرەت،
سېيىندە نىچۇك ھاللار بار.

دۇنيا، دۇنيا دېمەڭىز،
دۇنيا غېمىنى يېمەڭىز.
ۋاپاسىز بۇ دۇنيادا،
رەخەت كۆرەم دېمەڭىز.

6. «چۆچەك» تىلغا ئېلىنغان جىرلار

ئىلىم ㉗ چەۋچەك، يۇرتۇم چەۋچەك،
چەۋچەكتە تۇرماسامدا.
بىر - ئىككى ئاۋۇز بىرەم جىرلاپ،
جىرۇچى بولماسامدا.

چەۋشەگىمنىڭ ئەي كۆشەسى ㉘ ،
بۇرما - بۇرما مۇنشاى.
چەۋشەگىمنىڭ ئەي باللارى،
قىزىل گۈلنىڭ غۇنچاسى.

چەۋشەگىمنىڭ ئاي قالاسى ㉙ ،
قالىن ئورمان دالاسى.
چەۋشەگىمنىڭ ئاي قىزلارى،
كۆز نۇرۇمنىڭ قاراسى.

چەۋشەگىمىنىڭ ئاي قالاسى،
قالىن ئورمان دالاسى.
قايدا بارسا ئۆكتەدى ③۳،
مىسكىن چەۋشەك بالاسى.

CCCP دېپ ئاي جازىلغان،
سوۋېت ئاخشالارىنا.
ئامان بولساق كۆرىشەرمىز،
چەۋشەك باخشالارىندا.

تال ③۴ ئاراسى، تال ئاراسى،
تالدا بۇلبۇل بالاسى.
گارىمۇن تارتىپ جىر جىرلاغان،
مىسكىن چەۋشەك بالاسى.

7. مەسخىرە قىلىش تۈرىدىكى جىرلار:

دوستۇم ئۆزۈڭ قالايسىن،
بۇرالاپ ئۆسكىن تالدايسىن.
ئاغزىڭ مايماق، كۆزۈڭ قىيسىق،
كۈلۈپ كىمىن ئالدايسىن.

ئېي ئىلىنىڭ، ئىلىنىڭ ③۵،
پۇتاغىنا ③۶ چالنىڭ ③۷.
جىرۇۋىڭنىڭ باسنى ئايتىپ،
ئاخىرىدا ياغلىنىڭ ③۸.

8. خۇشاللىق، تەبىرىك تۈرىدىكى جىرلار:

مىسكىن كۈيى، مىسكىن كۈيى،
مىسكىن كۈيى كۆڭلىلى.
مىسكىن كۈيلەرنىنە جىرلاپ،
كۆتەرەيىك كۆڭلىنى.

تارت گارمۇنىڭ، گارمۇنىڭ،
قارتاسىن قاتتى ③۹ باسىپ.
مۇڭىدا بار، مۇڭىزدا بار،
مۇڭلىنىڭ كۆڭلىنى ئاشىپ.

تاڭ ئاتقانى شۇنداق بىلەم،
كۆكتەڭگى ئاقلىق بىلەن.

بارچەڭنى تەبىرىك ئىتەم،
بۈگۈنكى شادلىق بىلەن.

9. جىرلاش نۇۋىتىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش جىرلىرى:

قولۇمداغى بېش ئاتارنى،
بېش ④۰ ئوق بىلەن ئوقلىيىن.
دوسكايلىرىم جىرلار بولسا،
ئۆشەرەتنى ④۱ بېرەيىن.

ئوك يانىمغا قاراسام،
ئەكبەر ئولتۇر ياناشا.
ياناشاغا بېرىچى جىرلاپ،
بولسىن قىزىق تاماشا.

ئالتىسارتىنى ④۲ ئوراپ تۇرغان،
سۈگەت بىلەن قارىغاچ.

(خالغان ئادەمنىڭ ئىسمى ئېيتىلىدۇ. مەسلەن:)
ئابدۇخالق جىرلار بولسا،
ئىگىلەدۇ ئالماغاچ.

بىزنىڭ ئۆيگە كىرگەن چاغدا،
سالپ كىر كالاچىڭنى.
ئاپخاي دوستۇم بېرىشى جىرلاپ،
ساغىنىدۇ تاۋۇشىڭنى.

باشىداغى ئېي شەپكەڭنى
ئوڭغا، سولغا قىرلاشى.
دوسكايلىرىم تىڭلاڭىزىلار،
(خالغان ئادەمنىڭ ئىسمى ئېيتىلىدۇ. مەسلەن:)
ئۆتكۈر دوستىم جىرلاشى.

10. تويلاردا ئېيتىلىدىغان جىرلار:

ئانا تاۋنىڭ ئار ياغىندا،
ئەخمەتباينىڭ قويلارى.
قۇتتى بولسىن، مەرەك ④۳ بولسۇن،
ئىككى ياشنىڭ تويلارى.

ئىككى جىيرەن ④۴ پار كېلگەن،
جىلكە قامتى ④۵ تار كېلگەن.

تاپلىمىدى بۇ دۇنيادا،

ئىككەۋىڭىزدەي ④۶ پار كېلگەن.

11. دوستلارغا بېغىشلانغان جىرلار:

بالامسىكىن كۈيىنە،

جىرلىتۇرغان غەدەتتە ④۷ .

تېلىم بىلەن تاماغىما ④۸ ،

دوستلار بېرىسەن مەدەتتەن.

ئويىنا دوستۇم گارمۇنىڭى،

مىن جىرلاغان كۈيلەرگە.

سەن جىرلاغان مېن ئويىناغان،

قالسىن ساغىنىپ سۆيلەرگە ④۹ .

12. ئاق كۆڭۈللۈك، كەمتەرلىك، سەممىيلىك

مەدھىيەلەنگەن جىرلار:

تاۋ باسىندا بۆدەنە،

ئوڭ ئاياغىن كۆتەرە.

جىرۇ بىلەم دەپ جىرلامايمىن،

جىرۇ كۆڭىل كۆتەرە.

13. تەنبىھ تۈرىدىكى جىرلار:

ئەي بالىلار ئولتۇرۇپسىز،

قىرقازىندا ⑤۰ تىزىلىپ.

جىرلا دېسە جىرلمايسىز،

ئولتۇراسىز سىزىلىپ ⑤۱ .

ئالما تۇۋىدە ئولتۇرماڭىز،

ئالما چۈشەر باشىڭغا.

يار ئۇستۇنە يار سۆيسەڭىز،

قايغۇ چۈشەر باشىڭغا.

14. ئايرىلىش مەزمۇن قىلىنغان جىرلار:

بىرگە تۇردۇق، بىرگە يۈردۇق،

تال تامرلار سېكىلدى ⑤۲ .

مىنە ئەمدى ئايرىلدۇق،

قۇش بالاسى سېكىلدى.

خوش، ئېسەن بول، خوش، ئامان بول،

خوش ئېسەن بول كۆرمەسەك.

يەنە بىر كۈن كۆرۈشەرمىز،

ئەجەل يېتىپ ئۆلمەسەك.

15. دەرد، ئاغرىق تېما قىلىنغان جىرلار:

ئاتمى بار، يۈگەنم يوق،

دەردىم بار، دەرمانم يوق.

دەردىمگە دەرمان قوشۇلسا،

ئۆلسەمدە ئارمانم يوق.

16. ئەسلىمە تۈرىدىكى جىرلار:

ئاتلارم، ئاتلارم،

ئاتلارم، يۈگەنلەرم.

ئۆكۈنۈشكە قالارمىكىن،

دۈركۈرۈتۈپ يۈرگەنلەرم.

ساندۇغاشم ⑤۳ سايراماشى،

ئۆزەگىمنى ئۈزمەشى.

ئۇنتۇلغان شۇ ياشلىقىمنى

ئېسىمە ⑤۴ چۈشەرمەشى.

17. ئارزۇ - تىلەك تۈرىدىكى جىرلار:

ئالما بىلەن بال ئاشسىن،

بال تەتتىرەك ⑤۵ ئالمادان.

يالغۇز تىلەك بولمى قاپىل،

بىرگە تىلىپك ⑤۶ ئاللادان.

18. رەڭلەرگە تەقلىد قىلىنغان جىرلار:

مېن دوستۇمنى بىر كۆرگەندە،

كۆلمەگى ئاپپاق ئىدى.

ئاپپاق كۆلمەك كىيگەن دوستۇم،

ئاق كۆڭۈل بالا ئىدى.

مېن دوستۇمنى بىر كۆرگەندە،

كۆلمەگى قارا ئىدى.

قارا كۆلمەك كىيگەن دوستۇم،

قايرىلىپ قارار ئىدى.

«ئايغاي دوستۇم قايتا جىرلا!» دەپ جىر جىرلىغۇ-
چىنى ئىلھاملاندۇرۇپ، كەيپىياتنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈ-
ردى.

دېمەك، مانا بۇ جىرلار چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىس-
مەن ئىلگىرى ۋە بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئېيتىپ كېلىۋاتقان
جىرلىرىنىڭ مىسالدۇر. ئەلۋەتتە، بۇ جىرلارنىڭ ھەممە-
سىنى يېزىپ چىقىشقا توغرا كەلسە بەلكىم بىرەر كىتاب
بولۇپ چىقىشى مۇمكىن. مەن بۇ ماقالىدە ماقالىنىڭ باش-
لىنىشىدا دەپ ئۆتكىنىمىدەك، توپلانغان جىرلار ئۆز تۈر-
لىرىگە قاراپ (مىسال ئېلىپ) تاللىنىپ يېزىلدى. بۇ يەردە
شۇنىمۇ ئالاھىدە دەپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ئاپتونوم را-
يونىمىزنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدىمۇ چۆچەكتىن كۆچۈپ
بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىر قىسىم ياشقا چوڭراق
ئۇيغۇر ۋە تاتارلار ئۆزلىرىنىڭ كىچىكىدىن قېنىغا سىڭىپ
كەتكەن چۆچەكلىكلەرگە خاس جىرچى كېلىدىغان ئالاھى-
دىلىكىنى ساقلاپ ئۈرۈمچىدىكى ھەرقايسى يۇرتنىڭ ئا-
لاھىدىلىكى، مەدەنىيىتى گىرەلىشىپ كەتكەن توي-تۆ-
كۈن ۋە ھەر خىل (چوڭ-كىچىك) سورۇنلاردا ئالاھىدە
ئېھتىرام بىلەن جىرلاپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىنىپ توي
قىزغىنلىقىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ، جىر ئاڭلاپ
باقمىغانلارنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قىزغىن ئالغى-
شىغا ئېرىشىپ، چۆچەك ئۇيغۇرلىرىنىڭ جىر مەدەنىيىتىنى
ساقلاپ ۋە تارقىتىپ كەلمەكتە. شۇنىڭغا ھەيرانمەن،
گەرچە ئۇلار ئۈرۈمچىدە نەچچە ئون يىل ياشاپ تىل ۋە
قىسمەن يەرلىك ئۆرپ-ئادەت ۋە باشقا تەرەپلەردىن
ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ئەمما جىر جىرلاش ئۇسلۇبىدا
يەنىلا چۆچەك جىرىنىڭ يەرلىك ئۇسلۇبىنى يوقاتماپتۇ،
مەيلى چۆچەكتە ياشاۋاتقان 5000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ۋە
ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى (شەھەر، ناھىيە) جاي-
لىرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ۋە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلى-
شىپ قالغان چۆچەك ئۇيغۇرلىرى بولسۇن ئۆزلىرىنىڭ
گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى بولغان گارمۇن تار-
تىپ جىر جىرلاشنى ئۇنتۇپ كەتمەسلىكىنى، ئۇنى ئىزچىل
داۋاملاشتۇرۇپ، بولسا باشقىلارغىمۇ ئۆگىتىپ قويۇشنى،
جىرچى تىرىك شاھىدلاردىن كۆپرەك تەلىم ئېلىپ كەلسى

مېن دوستۇمنى بىر كۆرگەندە،
كۆلمەكى يەشىل ئىدى.
يەشىل كۆلمەك كىيگەن دوستۇم،
يەشىكەنە بالا ئىدى.

مېن دوستۇمنى بىر كۆرگەندە،
كۆلمەكى سارى ئىدى.
سارى كۆلمەك كىيگەن دوستۇم،
سابىرلى (57) بالا ئىدى.

مېن دوستۇمنى بىر كۆرگەندە،
كۆلمەكى چىپار ئىدى.
چىپار كۆلمەك كىيگەن دوستۇم،
ئالدىمدان چىقار ئىدى.

مېن دوستۇمنى بىر كۆرگەندە،
كۆلمەكى چاقماق ئىدى.
چاقماق كۆلمەك كىيگەن دوستۇم،
چاقچاقچى بالا ئىدى.

19. جىر ئارىلىقىدا ئېيتىلىدىغان ئارىلىق جىرلىرى
جىرلىغۇچى جىرلىغاندا ئارىلاپ - ئارىلاپ تۆۋەندىكى بۇ
ئارىلىق جىرلىرىنى قوشۇپ جىرلايدۇ.

مەسىلەن:

سىيگانۇشكا ئازا ئازا،
سىيگانۇشكا چورلىگىياز.
سىيگانۇشكا چورلىگىياز،
ۋىلا يامايا.

سىيگانۇشكا ئاتلارغا،
سىر بەرمەيمىز ياتلارغا.
ياتلار سالار ئوتلارغا،

سىيگانۇشكا، سىيگانۇشكا، سىيگانۇشكا، گارامۇشكا
ئادىنۇشكا.

.....

بىرسى جىر جىرلىغاندا ئەتراپىدا ئولتۇرغانلار ئارد-
لاپ - ئارىلاپ:

(توغرا) تېكىستكە ھۆرمەت قىلىپ چىرىلىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

دېمەك، ھەرقايسى مىللەت ئۆزىگە خاس بولغان مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلەنگىنىگە ئوخشاش، ھەرقايسى رايون ۋە شەھەرلەرمۇ ئۆزلىرىگە خاس بولغان يەرلىك تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، تىل، سەنئەت، ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيىتى بىلەن باشقا جايلاردىن پەرقلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئىنە ئاشۇ خىل ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىچە - ئىككىنچى جارى قىلدۇرۇپ تۇرۇش كېرەك. بولمىسا ھەممىلا جاينى قاپلاپ كەتكەن سەرەڭگىنىڭ قېپىدەك بىنالار ھېچ - كىمىنى ئۆزىگە تارتىمىغاندەك ھەرقايسى رايونلارنىڭمۇ پەرقى بولماي قالىدۇ.

چىرىلىش، توغرا چىرىلىش!

چىرىلىش، تارتىنماي چىرىلىش!

چىرىلىش، ئۆزۈڭنىڭ ئۆگىنىشى، ئۆگىتىشى، دا -

ۋاملاشۇرالى.

ئىزاھاتلار:

- ① نىفامىتىگە ئەسلىمە.
- ② ئاخچا - پۇل.
- ③ ئېرتە - بالدۇر، سەھەر.
- ④ مۇڭايما - خىيال قىلما، مۇڭلانما.
- ⑤ قاين - قېيىن دەرىخى.
- ⑥ قالن - قېلىن.
- ⑦ ئالماغاش - ئالما دەرىخى.
- ⑧ ھاتۇر - رۇسچە سۆز بولۇپ، گۈزەل دېگەن مەنىدە.
- ⑨ يىلغالار - جىلغا، ئۆستەك.
- ⑩ قاراڭگۈر - چۆچەك شەھىرىگە كىرگەن يەردىكى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئورمانلىقنىڭ نامى.
- ⑪ بىيىك ئۆكچە - ئېگىز پاشا.
- ⑫ تاۋ - تاغ.
- ⑬ تامىر - يىلتىز.
- ⑭ كېرەم - كىيىم ئاسقۇچ.
- ⑮ ئېرتەگە - كېلەچەكتە.
- ⑯ كۆلەك - تاتارچە سۆز بولۇپ، كۆڭلەك دېگەن مەنىدە.
- ⑰ تاراق - تاغاق.
- ⑱ سالدات - ئەسكەر.
- ⑲ سارى رىمىن - سېرىق بەلباغ.
- ⑳ ئىللەرىم - يۇرتۇم.

① ئىتىك - ئۆتۈك.

② قونجالارى - ئۆتۈكنىڭ قونجىسى.

③ خەيرەن - ھەيران.

④ تاغىندا - تاغدا.

⑤ ئاشادا - ئاشا.

⑥ ئاۋۇز - ئېغىز.

⑦ تاغىن - يەنە، قايتا.

⑧ كەيىم - تاتارچە ئەركىلەتمە سۆز.

⑨ بارقۇت - چىپارقۇت رەخت.

⑩ ئىلىم - يۇرت.

⑪ كۆشەسى - كوچىسى.

⑫ قالاسى - شەھەر.

⑬ ئۆكرتەدى - ھۆكرتەندۇ.

⑭ تال - دەرەخ.

⑮ ئالنىدىك - ئىلىنىدىك.

⑯ پۇتاغ - پۇتاق.

⑰ چالنىدىك - ئىلىنىدىك.

⑱ ياغلىدىك - يېغىلىدىك.

⑲ قاتتى - چىڭ.

⑳ بېش - بەش.

㉑ ئۆشەت - نۆۋەت.

㉒ ئالتىسارت - «ئالتە ئۇيغۇر» دېگەن مەنىدە. چۆچەكتىكى

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بىر مەھەللىنىڭ نامى.

㉓ مەرەك - مۇبارەك.

㉔ جىيرەن - جىگەررەك ئاتنى كۆرسىتىدۇ.

㉕ قامتى - بوغا، جەگە.

㉖ ئىككەۋىگىز دەي - ئىككىڭلاردەك.

㉗ غەدەتم - ئادىتىم.

㉘ تاماغما - گال، تاماق.

㉙ سۆيلەرگە - سۆزلەشكە.

㉚ قىر قازىنداى - ياۋا غازلار.

㉛ سىزلىپ - نازلىنىپ.

㉜ سېكىلدى - ئوخشاش.

㉝ ساندۇغاش - بۇلبۇل.

㉞ ئېسىمە - يادىمغا.

㉟ تەترەك - تاتلىقراق.

㊱ تىلىك - تىلەيلى.

㊲ سابىرلى - ئېغىر - بېسىق.

ئاپتور: تارباغاتاي ۋىلايەتلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى.

تېرىلغۇلارنى تېرىش ۋە تېرىش

ئابدۇخېلىل مىرخېلىل

(«ت» ھەرىپى بىلەن باشلانغان سۆز ئويۇنى)

سۇن، توققۇزاق، توققۇزتارا...لارنىڭ توپىلىقىدا تۇد-
جۇقتۇرۇپ، تېرىقتەك تېنىمىزگە تاغدەك تەشۋىش - تە-
ئەججۇپلەرنى تىرىمەكتە.
تەرىقتە تەختىدىكى تەنتەنىلىرىمىزنىڭ تەننەرخىمۇ
تۆپىلىكتىن تۆۋەنلىتىپ، تۇرمۇشىمىزغا تۈگمەس تالابەت-
لەرنى تۇغدۇرۇپ، تېجىمەللىكتىن تېلىققان تەنلىرىمىزنى
تەمەخورلۇق تىكەنلىكىرىدە تىنىمىز تىترەتمەكتە.
تەئەججۇپتىن تەشۋىشلەنمەي، تىرىكشىشىمىزگە تىر-
كەلمىمىز تولۇقكى، تەۋەيىمىزدىكى تاھارەتسىز نالىپلار-
دىن توغۇرلۇق توختەم، تۇڭلۇك توقىلارنىڭ تەپىنارتماي
تەبىرلىگەن توپىلىرىمىز توغرىسىدىكى تېپىز تەپەككۈرلۇق
تەۋسىيىلىرىدىن تەۋەللۇت تاپقان تۇتۇقسىزلىق، تۇراق-
سىزلىق، تەڭپۇڭسىزلىقلارنى تەڭشىگۈچى تارازا تېخى
تۈزۈك تۈزەلمىگەچكە، تويدۇرۇپ تۇرۇۋاتقان توپىمغۇر
توپىلىرىمىز تېخىمۇ تويدۇرۇپ، «توپىمىساڭ تويۇڭدا تو-
يارسەن»گە تىز لاندىرماقتا.
تاماملىغاندا تېلېۋىزورلاردا تەكىتلىنىۋاتقان توپىلىرىد-
مىزنى تېجەشلىك تۈگىتىش توغرىسىدىكى تەشۋىقاتلارنى
تىگىشىمىغان تۇيغۇسىز توپىچىلىرىمىز تەييار تاپلىقتىن تەڭگە
توپلاش تەمەسنى تۈگەتمەسە، تەھقىقىكى، تارىخ تەرەققە-
ياتىدا تېگىشلىك تۆھپە تىكلىيەلمەي، تەڭقىسلىق تارچۇق-
لىرىدا تىنەپ تەمتىرىشى تامامەن تەبىئىدۇر.
ئاپتور: توققۇزتارا ناھىيە مويۇنگۈزەر يېزا مويۇنگۈزەر ئۆتە-
تۇرا مەكتەپتە.

تۈرلۈك تەنبىھ، تەربىيىلەرنىڭ تەمىنى تېتىسىمۇ تۇ-
زۇلۇشكە تەمىشلەيمەي، تۆت تال تەئەللۇقاتىمىزنى توڭ-
گۈزدەك تىلغاپ، تىرىكچىلىكىمىزنى تىلسىزلىق تاشلىقلە-
ردا تەلۋىلەرچە تېلىقدۇرۇپ، تەرىلمەي تەڭگە توپلايدىد-
غانلارنى تويۇندۇرۇپ تۇرۇۋاتقان توپىمغۇر توپىلىرىمىز،
تۈرلۈك تىجارەتلەردە تىپىرلاپ، تەنلىرىمىزدىن تەر تۆ-
كۈپ تاپقان تۆت تىزىق تەڭگىلىرىمىزنىمۇ توزغاقتەك
توزۇتۇپ، تۇرمۇشىمىزنى تەڭسىز تېرەنلىككە تۇرتۇپ،
تۈگىشىش تۈرمەللىرىدە توختاۋسىز تۇنجۇقتۇرماقتا.
تۆككەن تەرىلىرىمىزدىن تۆھپە تاغلىرىنى تىكلەش
تۇيغۇلىرىمىزنى توخۇننىڭ تۈكىدەك تۈزۈتۈپ، تەپەككۈ-
رىمىزدىن تۆكۈلگەن تاتلىق تىلەكلىرىمىزنىڭ تەمىنى تې-
تماي، تۆشيانچۇقىمىز توشقۇدەك تەئەللۇق تېپىپ، تە-
رەققىي تېپىشىمىزغا تۈگمەس توساقلارنى توسۇپ، تەڭ-
قىسلىقتىن تىرتەك - تەرساللىققا تۇندۇرماقتا.
تەپەككۈرىمىزنىڭ تېپىزلىقتىن تېرەنلىككە تۇرتۇلۇپ
تۇرمۇشىمىزنىڭ تۇراقلىشىپ، تىلىكىمىزنىڭ تولۇقلىنىشىنى
توقماقلاپ، تالاي تىلەك، تىرىشچانلىقىمىزنىڭ تەننەرخىنى
تۆۋەنلىتىپ، تىرىك تۇرساقمۇ تىرىكتاپلىق تاجىنى تاقە-
ماقتا.
تەبىئىيىكى، توپىمغۇر توپىلىرىمىزدىن تۇغۇلغان تۇر-
لۇك تېجىمەللىكلەر تېخىمۇ تېتىكىلىشىپ، تارىخىمىزدا تا-
كاممۇللاشقان توپىلىرىمىز توغرىسىدىكى تالاي تاتلىق
تەجرىبىلىرىمىزگە تالاق تاپقىنى تەڭلەپ، تۇرپان، تۈقە-

بىلدۈرگۈ

زۇرنىلىمىزنىڭ 2007 - يىللىق 1 - سان مۇقاۋا سۈرىتىدىكى قاپاقنى شىنجاڭ خوتەن لوپ
«قەلب» ئۇيغۇر قول ھۈنەر - سەنئەت بېزەكچىلىك كارخانىسى لايىھىلىگەن. لايىھىلىگۈچى: مۇ-
ھەمەد ئاللا بەردى.

قومۇل يۈز ئاچقۇ مەشرەپلىرىدىكى بېيىت ئېيتىشش ئائىلىسى

ئادالەت ئىمىن

ياۋايى شەھۋەت ئىستەكلىرىنى تىزگىنلەپ، تۈرلۈك مۇرا-
سىملار ئارقىلىق مەنئى پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىپ، كە-
شىلەرنىڭ ئەخلاقى ھەرىكەتلىرىنى قېلىپقا سېلىش مەق-
سىتىگە يېتىدۇ. توي مۇراسىملىرى دەل كىشىلەرنىڭ رو-
ھىنى پاك تۇتۇش مەقسىتىدە ئۆتكۈزۈلدىغان مۇراسىم-
لارنىڭ بىرى بولۇپ، دەسلەپكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئۈچ
تۈرلۈك كاتتا مۇراسىمى بولغان. ئۇنىڭ بىرى، تويى بول-
غان قىزنىڭ يۈزىنى يېپىشىدۇر. بۇ قەدىمكى كىشىلەرنىڭ
ئېڭىدا، تۇنجى قېتىملىق تويىدىن پەيدا بولغان نومۇس
قىلىش ھېسسىياتىدۇر. تويى بولغان قىزلارنىڭ يۈزىنى
يېپىشى بارلىق مىللەتلەردە ئىزچىل ساقلىنىپ كېلىۋاتقان
ئادەتتۇر ①. يۈز ئاچقۇ مەشرىپى نىكاھ توپلىرىدا يۈزى
يېپىلغان قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆت-
كۈزۈلدىغان بىر خىل مۇراسىمدۇر.

قومۇل لاچۇقتا ئۆتكۈزۈلۋاتقان يۈز ئاچقۇ مەش-
رەپلىرىنىڭ مەزمۇنى باشقا رايونلارغا نىسبەتەن مولراق،
قائىدە - يوسۇنلىرى مۇكەممەلەرەك ساقلانغان بولۇپ،
ئۇنىڭ جەريانىنى تۈۋەندىكىچە بايان قىلىمىز.
لاچۇق قومۇل شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب يۆنىلىشى-
دە 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قويۇق يەرلىك ئالاھىدىلىككە

بېيىت ئېيتىشش—ئەزەلدىن ئۆز ھېسسىياتلىرىنى
قوشاق ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ئادەتلەنگەن ئۇيغۇرلار
تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. يۈز ئاچقۇدا بېيىت
ئېيتىشش ئۇيغۇرلارغا ئورتاق بولغان توي يوسۇنلىرىنىڭ
بىرى بولسىمۇ، زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدىن تۈر-
مۇش مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن باشقا ئۇيغۇر يۇرتل-
رىدا بۇ خىل ئادەت يوقاپ كېتىۋاتىدۇ. لېكىن، بۇ ئادەت
قومۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى
يەنىلا جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

يۈز ئاچقۇ مەشرىپى قومۇل نىكاھ توپلىرىدا ئۆتكۈ-
زۈلدىغان مەشرەپلەرنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولۇپ، قو-
مۇلنىڭ ئاراتۇرۇكتىن باشقا رايونلىرىدا ئاساسەن ئوغۇل
تەرەپتە ئۆتكۈزۈلدى.

توي مۇراسىملىرى پاك تەنلەرنىڭ قوشۇلۇشى بولۇپ،
يوشۇرۇن، ئار - نومۇس ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان
سۆيگۈ پائالىيىتىنىڭ قانۇنلاشتۇرۇلۇشىدۇر. دۇنيادىكى
بارلىق مىللەتلەردە شۇنداق بىر ئورتاق خۇسۇسىيەت
باركى، كىشىلەر تەڭرىنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىدىن
ئەيمىنىپ ۋە «تەڭرىنىڭ ھەممىنى بىلگۈچى، ھەممىنى
كۆرۈپ تۇرغۇچى» ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ

ۋە كۈچلۈك مىللىي پۇراققا ئىگە قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، قومۇلدىكى بەش شەھەرنىڭ بىرى (قومۇل تارىختا بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغ دەپ ئاتالغان). بۇ ماكاندا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان يۈز ئاچقۇ مەشرەپلىرى تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1. يۈز ئاچقۇ سورۇنى ھازىرلاش

قىز ئوغۇل تەرەپكە كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدىغان ھويلا ياكى ئۆينىڭ تۆرىدىن چوڭ ياشلىق ئاياللارغا ئورۇن بېرىلىدۇ، سازەندە ئېيتىقلىقلار تۆرىنىڭ ئۇدۇلىدىن ئورۇن ئالىدۇ، نەغمىچىلەرنىڭ داپ ۋە غېجەكلىرىدىن ياڭرىغان مەشرەپ مۇقام كۈيلىرى تويچىلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ياد- رىتىپ، توي شادلىقىغا شادلىق قوشۇپ، تويىنى ئەۋجىگە كۆتۈرىدۇ. قومۇل غېجىكىدىن ياڭرىغان مۇڭلۇق كۈي بىلەن شوخ، جۇشقۇن ئۇسسۇل پەدىلىرىگە تەڭگەش قىلىنغان داپنىڭ يۈرەكىنى تىترەتكۈچى كۈيى بىرلىشىپ ئا- جايىپ بىر يېقىملىق، يېنىك مېلودىيە ھاسىل قىلىدۇ. ئۇ- نىڭغا ئاجايىپ مەنىدار مۇقام ناخشا تېكىستلىرى قوشۇلۇپ كىشىلەرنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تىترىتىپ، چەكسىز ھايانغا سالىدۇ. مۇقامنىڭ بۇ خىل ئاجايىپ گۈزەل مېلودىيىسى ئىچىدە ئۇچىسىغا يارىشىم- لىق مىللىيچە كۆڭلەك، بېشىغا دوپپا كىيگەن، يۈزى بۆر- تۇمشا ياغلىق بىلەن يېپىلغان قىز، قىز يەڭگىسى ۋە دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا تۆرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەييار- لانغان كۆرپە ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇلىدۇ، ئادەتتە قىز- ئوغۇل تەرەپ تۇغقانلىرى ۋە باشقا دوست- يارەنلىرى ئىككى تەرەپتە تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇمىلاق شەكىل ھاسىل بولىدۇ. مانا بۇ يۈز ئاچقۇ سورۇنىدۇر.

2. ھۇجرا خېنىسى تىزىش

قىزنىڭ يېڭى ھۇجرا ئۈچۈن تەييارلىغان ئۆي بېزەش بۇيۇملىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى دېگەندەك نەرسىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئادەتنىڭ ئەھمىيىتى ئانچە زور بولمىغاچقا، بۇ ئادەت بەزىدە ئۆتكۈزۈلۈپ بەزىدە ئۆت- كۈزۈلمەيدۇ.

3. قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىش

لاپچۇقتا ئۆتكۈزۈلدىغان يۈز ئاچقۇدا، ئوغۇل تەرەپتىن تويى بولغان قىز- يىگىت تۇغقانلىرىنى ياخشى بىلىدىغان ئوتتۇرا ياشلىقراق بىر ئەر كىشىنى قىزنىڭ يۈ-

زىنى ئېچىشقا، قىز تەرەپتىن بولسا، قىزنىڭ يۈزىنى ياپىپ دىغان بىر ئايالنى تەيىنلەيدۇ (لاپچۇقتىن باشقا جايىلاردا ئاساسەن ئىككى ئايال يۈز ياپقۇچى ھەم يۈز ئاچقۇچى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ)، يەرلىك كىشىلەر بۇ كىشىلەرنى يۈزنى ئاچىدىغان ئادەم دەپلا باشقا مەخسۇس نام بىلەن ئاتىمايدۇ. بىز مەزكۇر ماقالىمىزدە يۈز ئاچقۇچى ۋە يۈز ياپقۇچى دەپ ئاتايمىز. يۈز ئاچقۇچى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپ كېلىپ، يۈز ياپقۇچىنى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ، بۇ چاغدا قىز ۋە ئوغۇل تەرەپ تەييارلىغان ئىككى تال ياغلىق قىزنىڭ يۈزى يېپىلغان بۆرتۈمىشنىڭ ئۈستىگە يېپىلىدۇ، يۈز ئاچقۇچى ئۇسسۇل ئوينىغاچ ئېيىنى تېپىپ قىز تەرەپكە ئۆتىدۇ- دە، قىزنىڭ ياغلىقىنى يېرىم ئېچى- ۋېتىدۇ، يۈز ياپقۇچىمۇ ئۇسسۇل ئوينىغاچ كېلىپ ياغلىقىنى يېپىپ قويدۇ ھەمدە يۈز ئاچقۇچىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ئامال بار قىز تەرەپكە ئۆتكۈزمەيدۇ، يۈز ياپقۇچى قە- زىقچىلىق قىلىپ، قىز يۈزىنى ئاچتۇرماسلىق ئۈچۈن ئۇسسۇل ئوينىغاچ يۈز ئاچقۇچىنى قەستەن توسۋالىدۇ، ئەتراپتىكىلەر ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە ماسلىشىپ، «ھە، ھۇ» دېيىشىپ بېرىدۇ، قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىپ- يېپىش جەريانى شاد- خۇراملىق، ئىجىل- ئىناقلىق، قىزىقچىلىق گىرەلەشكەن بىر جەريان بولغاچقا، ئەتراپتىكىلەر بۇ خىل كۆرۈنۈشتىن زوقلىنىپ، شاد- خۇراملىققا تولىدۇ، قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىش جەريانى ئەنە شۇنداق ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ، ئارىلىقتىكى قىزىقچىلىقتىن ئامما قانغىچە كۈلۈ- شۋالىدۇ. سورۇن كەيپىياتنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ماسلىشىپ نەغمىچىلەرنىڭمۇ ئىلھامى قوزغىلىپ تېخىمۇ شوخ كۈي- لەرگە چالىدۇ. قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىش- يېپىش ئۈچ قېتىم داۋاملاشقاندىن كېيىن تۆتىنچى قېتىمدا ياغلىق ئېلىۋېتىپ- لىپ قىزنىڭ يۈزى ئېچىلغان بولىدۇ.

4. سالام قىلىش

قومۇل لاپچۇقتا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان نىكاھ تويلىرىدىكى يۈز ئاچقۇدا، قىزنىڭ يۈزىنى ئېچىش، بېيىت ئېيتىشىش ئادىتىدىن باشقا يەنە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەشتىن ئىبارەت ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي ئەنئەنىلىرىنى نامايان قىلىدىغان ئالاھىدە بىر ئادەت ساقلانغان: لاپچۇقتىكى يۈز ئاچقۇدا چوڭلارغا سالام بې- رىش ئادىتىنى قومۇلنىڭ باشقا جايلىرىدا ھازىر ئۇچرات- قىلى بولمايدۇ. يۈز ئاچقۇ مەشرەپىدە قىزنىڭ يۈزى

ئاقچۇچى يەنە «سۇلتان پاشانگمۇ بېلەكلىرى ئاغرىپ كېتىپتۇدەك» دەيدۇ ، «ئاغرىمىغاي ، بۇ سائەتنى تاقە- ۋالغاي» دەپ قىز تەرەپ كۈيۈڭۈل ئۈچۈن تەييارلىغان بىر دانە سائەتنى سۇندۇ ، يۈز ئاقچۇچى سائەتنى ئېلىپ ، « سۇلتان پاشانىڭ سائىتى ، مانا بۇنى راۋۇرۇس بىرسى ئالسۇن» دەپ بىرسىگە تۇتقۇزىدۇ ، لاچۇق بوستان مە- ھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ھەبىبۇل ئاكىدەك داڭلىق بې- يىتچىلەر قاتناشقان يۈز ئاقچۇلاردا قىزىقچىلىق قىلىنىدۇ . مەسىلەن ، 2003 - يىلى 18 - ئۆكتەبىردە لاچۇقتا ئۆتكۈ- زۈلگەن شاكىرجان بىلەن رىزۋانگۈلنىڭ توپىدا ھەبىبۇل نىياز ئاكا سۇلتان پاشاغا ئاتالغان سائەتنى قولغا ئېلىپ : «بۇ ئۇنداق مۇنداق سائەتلەردىن ئەمەسكەن جۇمۇ! مانا ، بۇ سائەتكە بىر كۈپلەپ نەزمە يېزىلغان ئىكەن ، يالغان بولسا ئوقۇپ باقايى ، مانا ، چاكچاك قىلدۇ بۇ سائەت ، توختىمايدۇ بۇ سائەت ، ئاغرىيدىغان بېلەكلەرنى ساقايتىدۇ بۇ سائەت» دەيدۇ ، ئەتراپتىكى ھەممەيلەن پاراقىدە كۈ- لۈشۈپ كېتىدۇ . مانا مۇشۇنداق كۈلكە سادالىرى ئىچىدە تىۋەك تىزىلىدۇ .

6. قىزغا سىنچاي تۇتۇش

تىۋەك تىزىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر لىگەنگە چاي چىندا سىنچاي كەلتۈرۈلۈپ ، قىزغا تۇتۇلىدۇ ، قىز يەڭگ- گىسى چايى لىگەندىن ئېلىپ قىزغا سۇنۇپ بېرىدۇ ، ئا- دىن چىنىنى قايتۇرۇپ لىگەن ئىچىگە سېلىپ قويدۇ ، مانا بۇ قىزغا سىنچاي تۇتۇشۇر .

7. بېيىت ئېيتىشىش

قىزغا سىنچاي تۇتۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئوغۇل تەرەپ لىگەن بىلەن سىنچاي تۇتۇپ بېيىت ئېيتىدۇ ، بېيىت ئېيتىپ بولۇپ ، سىنچايى قىز تەرەپكە تۇتىدۇ . قىز تەرەپ سىنچايى ئېلىپ ، ئوغۇل تەرەپ بېيىتىگە جاۋابەن بېيىت ئېيتىدۇ ، بەزىدە قىز تەرەپ ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن ئو- غۇل تەرەپ يەنە ئېيتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . يۈز ئاقچۇدا ئاز دېگەندە ئىككى ئادەم ياكى ئۈچ - تۆت ئادەم ، ھەتتا ئۈنۈڭدىنمۇ كۆپ ئادەم بېيىت ئېيتىشى مۇمكىن .

يۈز ئاقچۇدا ئېيتىلىدىغان بېيىتلەردە ئومۇمەن توپىنىڭ خۇدانىڭ ئىرادىسى ، قىز - ئوغۇلنىڭ ئارزۇسى ، ئاتا - ئا- نىلارنىڭ رازىلىقى بىلەن بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە قۇدا - قۇ- دۇغۇيلارنى تەرىپلەش ، ئۆزئارا ئىناقلىقنى تەرغىپ قىلىش ، مەڭگۈلۈك دوستلۇق ئورنىتىش ، قىز - يىگىتنىڭ ياخشى

ئېچىلىپ بولغاندىن كېيىن يۈز ياقچۇچى قىزنىڭ يېنىغا ئولتۇرىدۇ ، يۈز ئاقچۇچى داۋاملىق ئۇسسۇل ئوينىيدۇ ، ئازراق ئوينىغاندىن كېيىن «ئەسسالامۇئەلەيكۇم!» دەپ سورۇن ئەھلىگە تەزىم قىلىدۇ ، بۇنىڭ بىلەن نەغمە - كۈيلەر دەرھال توختاپ ، سورۇن تىمناپ بولۇپ كىشىلەر دىققەتتە تۇرىدۇ . يۈز ئاقچۇچى : «كۈيۈڭۈل ، كېلىن ئا- ئاق ... غا سالام دەيدۇ!» دەيدۇ ، بۇ چاغدا ئىسمى چىققان كىشى ئۆزىنىڭ تىلىكىنى تىلەيدۇ ، بېيىت ئېيتالغانلىرى تىلىكىنى بېيىت ئارقىلىق ئېيتىدۇ ، پەقەت بېيىت بىلمەيد- دىغانلىرى «خۇدايىم مۇبارەك قىلغاي!» دېگەن سۆز بىلەن توپنى قۇتلايدۇ ، ئادەتتە كۆپىنچىلىرى : «ئەتىگەن قوپار بولغاي ، تۈڭلۈك ئاچار بولغاي ، ئالدىدىن ئاي چىققاي ، كەينىدىن كۈن چىققاي ، ئالدى داستىخان كۆرگى ، كەينى تۆرە كۆرگى» دېگەن بېيىتنى ئېيتىدۇ . ھەر بى- رەيلەننىڭ ئۆزلىرىگە خاس چىراي ئىپادىلىرى ، ئىنتۇنات- سىيىلىرى ، تىلەك سۆزىنى ئېيتقان چاغدىكى ھالەتلىرى شۇ سورۇن ئەھلىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغايدۇ ، ئەتراپتە- كىلەر گاھ كۈلۈشۈپ ، گاھ قىماس توۋلاپ سورۇن كەيپە- ياتىنى جانلاندىرۇۋېتىدۇ . ھەر بىر سالام بېرىشتىن كېيىن نەغمىچىلەر نەغمىنى كەلگەن يېرىدىنلا باشلايدۇ ، يۈز ئاقچۇچى ئۇسسۇل ئويناشنى داۋاملاشتۇرغۇچ كېيىنكى تۇغقاننىڭ ئىسمىنى ئويلىۋالىدۇ ، بەزىدە ئەتراپتىكىلەر پالانچىغا كەلدى ، دەپ ئېسىگە سالىدۇ ، يەنە «ئەسسالام- مۇئەلەيكۇم!» دېيىش بىلەن نەغمە توختاپ سالام بېرىش داۋاملىشىدۇ ، شۇ تەرىقىدە ھەممە ئۇرۇق - تۇغقانلارغا سالام بېرىلىدۇ .

5. تىۋەك تىزىش

تىۋەك - ئەسلى پەتنۇس دېگەن مەنىدە بولۇپ ، يۈز ئاقچۇدا ئوغۇل تەرەپ قىزغا تەييارلىغان زىبۇزىننەت ، كىيىم - كېچەكلەرنى پەتنۇسلارغا تىزىدىغانلىقى ئۈچۈن ئالدىغا قويۇلغان نەرسە دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدىغان بول- گان . سالام بېرىش ئاخىرلاشقاندا يۈز ئاقچۇچى «قىزنىڭ بەدەنلىرى ئاغرىپ كېتىپتۇ ، يامان (بەك) كەچ بولۇپ كەتتى دەپ...» دەيدۇ ، ئولتۇرغانلار ئىچىدىن بىرى : «ئاغرىمىغاي ، ۋاي چاققان دورا ، قايناقسۇ ئېلىپ چىقايد- نى» دەيدۇ ، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇل تەرەپ قىزغا تەييارلە- گان زىبۇ زىننەت ، كىيىم - كېچەكلەرنى پەتنۇسلارغا چە- رايلىق تىزىپ قىزنىڭ ئالدىغا قويۇشقا باشلايدۇ ، يۈز

ياخشى قۇلاق سالىسلا.

رىزۋانگۈل ئۇكام ئۆزىرى،

ئەتىگەندە قوپىسلا.

قولغا يامداق (سۈبۈرگە) ئالىسلا،

كۆپكۆك سۇلار چاچسىلا.

قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا،

تۇغقانلارنىڭ

دۇئاسىنى ئالىسلا» ④ .

بېيىت ئېيتىشى جەرياندا سورۇن ئەھلى بېيىت ئېيتقۇچىلارغا «رەھمەت! ھەشقالالا!» دەپ ئىلھام ۋە مەدەت بېرىدۇ. نەق مەيداندا توقۇلغان قىزىقارلىق مەس-رالىرىغا قىقاس توۋلاپ، سورۇن كەيپىياتىنى ئەۋجىگە كۆتۈرۈۋېتىدۇ. بەزىدە تويى بولغان قىز ياكى يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن بىرەرى ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولسا، ئۇلارنى بېيىتكە قېتىپ ئەسلىشىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار، بۇنداق چاغدا توي ئىگىلىرىنىڭ ياكى قىزنىڭ كۆڭلى يې-رىم بولۇپ كۆز ياش قىلىپ قالىدۇ. لېكىن، بېيىتچى بېيىت تېمىسىنى دەرھال يۆتكەپ، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى باشقا ياققا بۇراپ، كەيپىياتنى قايتىدىن جانلاندىرىدۇ.

يۈز ئاچقۇ مەشرەپلىرىنىڭ ئاساسلىق جەريانلىرى يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك بولۇپ، ئايرىم ئەھۋاللاردا يەنە بېيىت ئېيتىلىپ بولغاندىن كېيىن تۈەنكى نەرسە-لەرنى تونۇشتۇرۇپ قىزىقچىلىق قىلىدىغان ئىشلارمۇ بار. ئالايلۇق، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تويىدىكى تۈەنكى تو-نۇشتۇرۇش قىزىقچىلىقىدىن ئارىيە كۆرۈپ ئۆتەيلى:

«مامۇت ئاكام بىزنىڭ قىزىمىز رىزۋانگۈلنىڭ ئالدىغا قانداغاراق تاۋارلارنى قويۇپ قويدىكىن، مەن بىر تو-نۇشتۇرۇپ قويماي، ياكى ھېچنەمگە كار كەلمەيدىغان نې-مىلەرنى قويۇپ قويدىمۇ؟ (ئەتراپتا تۇرغانلار تونۇشتۇ-رۇپ قويغاي، تونۇشتۇرۇپ قويغاي دەپ بېيىتچىگە ئىلھام مەدەت بېرىدۇ)». ھەببۇل نىياز ئاكا قىزنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ئېگىز پاشنىلىق ۋە پەس پاشنىلىق ئىككى پاي ئاياغنى قولغا ئېلىپ: «بۇ مامۇتەكەم (مامۇت ئاكام) كې-لىنىمىزنىڭ ئالدىغا ئۇنداق مۇنداق ئاياغلارنى قويمايمەن، راۋۇرۇس ئاياغ قويىمەن، خەقلەر بىر ياغزا ئاياغ كى-گۈزگەن بولسا، مەن ئىككى پۇتقا ئىككى ياغزا كىيگۈ-زىمەن دەپ، مانا بىر پۇتقا كەلگۈرى (پاشنىسى) تۈز، پەس ئاياغ، بىر پۇتقا كەلگۈرى ئېگىز تانكىس ئاياغ ئاپتۇ، مەنە بۇنىڭمۇ بىر قىسىم خاسىيەتلىرى باركەن،

خۇلۇق - مەجەزلىرىنى تەرىپلەش، قىز - يىگىتتىن كۈت-مىدىغان ئۈمىد - تىلەكلىرى، تويغا بولغان رازىمەنلىكىنى بىلدۈرۈش، كىشىلەرنىڭ توي شادلىقىغا چۆمگەنلىكى قا-تارلىق مەزمۇنلار، شۇنىڭ بىلەن بىللە تويغا بولغان ياخشى تىلەكلىرى ھەمدە قىز - يىگىتكە بولغان سەمىمىي نەسەتلىرى ناھايىتى ئاددىي، جانلىق، گۈزەل شېئىرىي تىللار ئارقىلىق يارقىن ئىپادىلىنىدۇ. ئالايلۇق:

«بۇزۇرگادىن لاچىن ئالدىم،

باغرى كۆككەن.

بۇ دۇنيادا بارمىكىن،

ئۆزىردەككەن.

بۇ دۇنيادا بولمىكىن،

ئۆزىردەككەن.

ئوڭ قولۇمغا قوندۇرۇۋالسام،

قۇرغۇيدەككەن.

قۇرغۇي بالىسى ئالىم،

لېچىن بالىسى زالىم.

ئىككىمىزنى قۇدۇغۇي قىلدى،

ئۇلۇغ خۇدايم» ② .

«ئىگىز تاغدىن سۇلار چۈشتى،

باغداش ئارىلاپ.

ئەمدىلىكتە تويلا قىپلا،

ئارتتۇرۇك ئارىلاپ.

ئانچە يىراق ئەمەس،

ئارتتۇرۇك بىلەن قومۇل ئارىسى.

مۇندىن كېيىن ئىناق ئۆتسۇن

ئىككى قۇدا،

قۇدۇغۇي بالىسى.

باغقا كىرىپ گۈلنى ئۈزدۈك،

ئارىلاپ - ئارىلاپ.

ئىككى قۇدا توي قىپتۇ،

بىر - بىرىنى خالاپ.

گۈلنىڭ ئېتى گۈلغۇنچە،

تۈگۈن بولۇپ ئېچىلغۇنچە.

ئىككى قۇدا توي قىپتۇ،

مۇرادىغا يەتكۈنچە» ③ .

«رىزۋانگۈل ئۇكام ئۆزىرىگە گۈل تۇتاي،

ئىككى قوللاپ ئالىسلا.

ئىككى ئېغىز تەربىيە قىلاي،

ئىككى ئۆزگىچە ئىجادىي بېيىتلەرنى ھەم تۈۋەندىكى نەرسە- لەرنى قولغا ئېلىپ كۆرسىتىپ تۇرۇپ قىلغان قىزىقچە- لىقلىرى بىلەن سورۇن ئەھلىنى ئۈچەيلىرى ئۈزۈلگۈدەك دەرىجىدە كۆلدۈردۈ.

ھەببۇل نىياز ئاكىنىڭ دەپ بېرىشىچە، بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئىلگىرى ئۇ «ھازىر جاۋاب، ئۇستا بې- يىتچىلەر ئازلاپ كەتتى، بېيىتلەرنىڭ مەزمۇنى بەك كۈن- راپ كەتتى، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى يېڭىلاي» دېگەن ئوينى ئۇزۇندىن كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن ھەم قېيىن سىڭلىسى- نىڭ تويغا ئاتاپ ئۆزى بېيىت تەييارلىغان ھەم شۇ تويىدا تۇنجى بولۇپ بېيىت ئېيتقان. ئۇ ئۆزىگە مېنىڭ ئېيتقان بېيىتىمنىڭ بىرەر مىراسىمۇ باشقىلارنىڭ ئاغزىدىن چى- قىپ قالمىغان بولۇشى كېرەك، دەپ ئويلاپ يېڭى بېيىت- لەرنى توقۇپ ئېيتقان. مەن ئۇنى زىيارەت قىلغاندا، ئۇ: «بېيىتلەرنى ساقلاپ قالغان دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىگە دىققەت قىلىش كېرەك، ساقلاپ قالغان دېگەنلىك باشقىلار ئېيتقان بېيىتلەرنى ئېيتىپ ساقلاپ قېلىش دېگەنلىك» دەپ ئۆزى ئېيتىۋاتقان بېيىتلەرنىڭ ئىجادىي بېيىت ئە- كەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى.

ھازىر قومۇلنىڭ لايچۇقتىن باشقا جايلارىدا يۈز ئاچ- قۇدا بېيىت ئېيتىشىش ئاساسەن ئاياللارغا مەركەزلىشىپ قالدى. توغۇچىنىڭ مۇڭغۇيۇلاق مەھەللىسىدە ئولتۇ- رۇشلۇق ھازىر جاۋاب بېيىتچى مەھمەت يۈسۈپ ئاكىنىڭ دەپ بېرىشىچە، يۈز ئاچقۇلاردا ئۆزىنىڭ بېيىت ئېيتقۇسى كېلىپ، كۆڭلىدە بېيىتلەرنىڭ يىپىقا تىزىلغان مارجاندەك تىزىلىپ كېتىدىغانلىقىنى، لېكىن ئادەتتە يۈز ئاچقۇدا ئا- ياللارلا بېيىت ئېيتىپ، ئەرلەر ئېيتىدىغان قائىدە بولمى- غاچقا، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئېيتالمايدىكەن. ئۇ بۇنىڭدىن تولمۇ ئۆكۈندىكەن. دۆۋەتچى يۇقىرى مەھەللىدە ئول- تۇرۇشلۇق گۈلخەلچىخان بۇۋەم ئانىنىڭ دەپ بېرىشىچە، يۈز ئاچقۇ بېيىتلەرنى ئاياللارلا ئېيتىشى كېرەك ئىمىش، ئەرلەر قالايمىقان ئېيتىپ قويايمىش. بىر قېتىمقى يۈز ئاچقۇدا قارشى تەرەپنىڭ بېيىتچىسى ئەر بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن گۈلخەلچىخان بۇۋەم ئەرلەر ئېيتسا، مەن ئېيىت- مايمەن، دەپ تۇرۇۋالغان. دېمەك، ھازىر لايچۇقتىن باشقا جايلاردا ئاساسەن ئەرلەر يۈز ئاچقۇدا بېيىت ئېيتمايدۇ، ئۇنداقتا لايچۇقتا نېمە ئۈچۈن ئەرلەر بېيىت ئېيتىدىغان ئادەت ساقلانغان؟ دېگەن بۇ مەسىلىگە جاۋاب ئىزدىگە- نىمىزدە، بۇ مەسىلىدە لايچۇقتىڭ سالام بېرىش ئادىتىنىڭ

ئېگىزلىمەن، ئېگىزلىمەن دەپ ئېگىزلىشىنى خالىسا، كىيىدى دېگۈچە 15 سانتىمېتىر ئېگىزلىپ كېتىدىكەن، ياق ئەمدى پەسلىسىم بولغۇدەك دەپ پەسلىشىنى خالىسا، سا- لىۋاتتى دېگۈچە پاكارلاپ كېتىدىكەن. بۇنى يەنە بىر يەردىن ئالمايمەن، ھەر يەردىن ئالمەن دەپ بىرىنى ھىندىستاندىن، بىرىنى تۈركىستاندىن ئەكەپتۇ تېخى، ۋوي بۇنىڭغىمۇ بىر كۆپلەپ نەزمە يېزىلغان ئىكەن، يالغان بولسا ئىككەيلىن كۆرۈپ باقايى!

كىيسەم تانىكىس ئاياغى،

تاكاس - تاكاس قىلادۇ.

كوچىلاردا يۈرسەم مەن،

قىز - يىگىتلەر قارايدۇ.

مانا، ھەرقانداق كىشى كىيسە، كىشىلەر ئىختىيارسىز قاراپ كېتىدىكەن. بۇنىڭ يەنە بىر نەچچە خىل خاسىيىتى باركەن، بۇنى كىيىپ ھەرقانداق توپىغا كىرسە، توپا يۇق- مايدىكەن. بۇ ئاياغنى كىيۈپ، ھەرقانداق ئېگىز تاغقا چىقسا، پۇتى ئوشۇلمايدىكەن...»

قىزىقچىلىق قىلىش بېيىتلەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوغۇل تەرەپنىڭ يېڭى كېلىنىنى ناھايىتى ئەزىزلەپ ئالا- ھىدە سوۋغاتلارنى تەييارلىغانلىقى، تۈۋەنلەردىكى نەر- سىلەرنىڭ ئادەتتىكى نەرسىلەر ئەمەسلىكى، ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ھەر خىل سېھىرلىك خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بار- لىقىنى كۆپتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ.

لايچۇقتا ئەرلەر مۇ بېيىت ئېيتىدىغان بولۇپلا قالماي بەلكى ئەك ئۇستا بېيىتچىلەر ئەرلەردۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەببۇل نىياز ئاكا بۇنىڭ جانلىق مىسالى بولالايدۇ. ھەببۇل نىياز ئاكا ئىجادچانلىققا ئىگە، بېيىت توقۇشقا ۋە ئېيتىشقا ماھىر، ھازىر جاۋاب ئادەم بولۇپ، توپىلاردا بېيىت ئېيتسا، ئېغىزىدىن پىلموتتەك ئېتىلىپ چىقۇۋاتقان بېيىتلەرگە ھەيران قالماي تۇرالمى- سىز. بېيىت مەزمۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقى، تىلىنىڭ ئاھاڭ- دارلىقى، گۈزەللىكى، ئىنتۇناتسىيىسىنىڭ جۇشقۇنلۇقى، بېيىت مىسرالىرىنىڭ ئېقىن سۈدەك راۋان، ئويناقلىقى ھەرقانداق بىر كىشىنى زوقلاندۇرماي قالمىدۇ. ئۇنىڭ قىزىقچىلىق قىلغاندىكى ھەر بىر سۆزى سورۇن ئەھلىنى گاھ ساماۋىي چۆچەكلەردىكى سېھرىي دۇنياغا باشلاپ كىرسە، گاھ يۇلتۇزلۇق كۆك ئاسماندىكى ھۆر پەرىلەر دۇنياسىغا باشلاپ كىرىدۇ. بۇنداق كىشىلەر قاتناشقان يۈز ئاچقۇلار ئالاھىدە قىزىپ كېتىدىغان بولۇپ، ئۇلار ئۆزد-

MIRAS

ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى سالام بېرىش ئادىتىدە چوڭلارغا سالام بېرىلىدۇ، چوڭلار دېگىنىمىز — قىز — يىگىتنىڭ بوۋا — مومىسى، ئاتا — ئانىسى، ئاتا — ئانىسىنىڭ قېرىنداشلىرى ھەم قىز — يىگىتتىن چوڭ قېرىنداشلىرىغا قارىتىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر — ئايال ھەممىسى بولغاچقا، يەنە كېلىپ، چوڭلار ئۆز تىلەكلىرىنى ئېيتقاندا، ئامال بار بېيىت ئېيتىش تەلەپ قىلىنغاچقا، ئەرلەرنىڭ بېيىت ئېيتىشى نورمال ئىش سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملاشقان بولۇشى مۇمكىن.

زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشىشى ۋە يەر شارلىشىش قەدىمىنىڭ كۈندىن كۈنگە تېزلىشىشى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسى بۇزۇلۇشقا باشلىغان مۇشۇنداق بىر شارائىتتا، يۈز ئاچقۇ بېيىتلىرىنىڭ تويىلاردا يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كېلىشى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ بۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن تەھلىل قىلىپ كۆرۈشكە بولىدۇ.

1. بېيىت ئېيتىشى ئەنئەنىسى قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئەلنەغمە سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشىگە قوشقان ئۆلمەس تۆھپىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «ئەجدادلىرىمىز ياراتقان قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىدا خەلق تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭگەن، ھەتتا خەلقىمىزنىڭ مىللىي ئۆرپ — ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن تۈرلۈك ئاممىۋى سەنئەت شەكىللىرى باركى، ئۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، «ئەلنەغمە سەنئىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. «ئەلنەغمە سەنئىتى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ خەلق ئارىسىدىكى مەدداھلىق، غەزەل — خاللىق، قىزىقچىلىق ياكى مەلۇم دراماتىك تۈس ئالغان بايان قىلىش، كۈيلەش، ئورۇنداش سەنئىتى شەكىللىرى، مەشرەپلەر، سەنەملەر ۋە ھەر خىل مۇزىكىلىق، ناخشا — ئۇسسۇلۇق ئويۇن شەكىللىرىنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ» ⑤. «قومۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدە شەھەر ئىچىنى ئاساس قىلغان ھالدا مۇقامچى، ناخشىچى، قوشاقچىلارنى ۋاڭلارنىڭ توي — تۆكۈن، ئىدەر — سۈد — نەتلىرىدە، ھېيت — ئايەملەردە بىر ئاي بۇرۇن ئوردىغا يىغىپ مەشىق ئېلىپ بارغان. يېڭى سوتۇق (ئاھاك)، يېڭى قوشاق ئىجاد قىلغانلارغا مۇكاپات بەرگەن» ⑥. مەسىلەن، «مۇھەممەت بىشىر ۋاڭ ئىلىدىكى مېھرىبانۇ خېنىمغا ئۆيلىنىشتىن 40 كۈن بالدۇر بەش شەھەر، 12 تاغدىكى داڭلىق ئەلنەغمىچى، سازەندە، ناخشىچى، ئۇسسۇلچى، قىزىقچىلارنى يىغىپ ئوردا مەشرىپى ئۈچۈن تەييارلىق

قىلدۇرغان ھەم قومۇلنىڭ مەشرەپ مۇقاملىرىنى رەتلەش كۈزگەن» ⑦. بۇ كېيىنكى مەزگىللەردە خەلق ئىچىدىكى تۈرلۈك مەشرەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن. «يەنە «رۇخسەتنىڭ بولسۇن ماڭا» دېگەن ناخشا توغرىسىدا بىر رىۋايەت بار. 1919 — يىلى شاھ مەخسۇت ۋاڭ ئەلنەغمە سەنئىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ ئوردىدا كاتتا مۇقام مەرىكىسى قىلغان، بۇ مەرىكىگە قومۇلنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئۇستا ئېيتقۇچى، سازەندىلەرنى يىغىپ، ھەر بىر يۇرتتىكى ئايرىم — ئايرىم ئېيتقۇزغان. ئاخىرىقى كۈنى نوملۇق ئىككى ئايال ئېيتقۇچى نۆۋەت كەلگەندە، شۇ مەيداندا شاھ مەخسۇتۇم بار بولغاچقا، ئۇلار ئېيتىپ ئاخىرىغا كەلگەندە شاھ مەخسۇتنى كۈيلەپ تۆۋەندىكى ناخشىنى ئېيتقان:

ئېگىز تەختدە سەن ياتساڭ،
بوسۇغۇڭدا ياتاي مەشۇق.
قولۇم سۇنسام ساڭا يەتمەس،
كۆزۈمگە توتىيا مەشۇق.
مەن كېتەرمىگە كېتەرمەن،
شەرلەرنىڭ قالسۇن ساڭا.
دۆلىتىڭنى تولا كۆردۈم،
رۇخسەتنىڭ بولسۇن ماڭا.

بۇ ناخشىنى ئاڭلىغان شاھ مەخسۇت خۇش بولۇپ ناخشىچىلارنى چوڭ ئىنتام بىلەن قايتۇرغان» ⑧. قولىمۇلدا تۈرلۈك شەكىلدىكى مەشرەپ، بەزمە، باراۋەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى قومۇل خەلق قوشاقلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. توي — تۆكۈن، ھېيت — ئايەملەردە بولىدىغان مەشرەپلەر، تۇنجى ياغقان قارنى قۇتلاشتىن باشلىنىپ، كۆك ئۈندۈرۈپ ئۆتكۈزۈلدىغان كۆك مەشرەپ، ئۈجمە باراۋىتى، قوغۇن باراۋىتى ۋە باشقا مەشرەپلەردە بولىدىغان مەشرەپلەر بېيىت ئېيتىشى ئەنئەنىسىنىڭ كەڭ سەيناسى ئىدى ⑨. ئاشۇ كەڭ سەينا كۈر — مىڭلىغان ھازىر جاۋاب بېيىتچىلەرنى ئايرىدە قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ قوشاق توقۇش ماھارىتىنى تاۋلىدى. ئۇلار نۇرغۇن بېيىت — قوشاقلارنى تۈرلۈك سورۇنلاردا ئىجاد قىلدى، كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە ياققان گۈزەل بېيىت — قوشاقلار كەڭ تارقالدى. بېيىت ئېيتىشى ئەنئەنىسى سۈپىتىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ تەرەققىي قىلدى ھەم بىر قىسىم ئۆرپ — ئادەتلەر بىلەن بىرىكىپ كەتتى.

2. يۈز ئاچقۇ مەشرەپلىرىدىن باشقا مەشرەپلەر

چاھار باغدا باخشال،
ھەممە خالايق ئۇسسۇل ئويناپتۇ،
گۈلى زەپەرگە ئوخشار،
ھە، يىگىتلەر قىماس! ⑪

دېمەك، بېيىتلەردىكى يۇمۇرستىك ئامىللار ئۇنى يا-
راتقان ھەم ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار
ۋۇجۇدىدىكى يۇمۇرستىك خاراكتېر تەرىپىدىن بەلگىلەند-
گەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى بېيىت ئەنئە-
نىسىنىڭ بۇگۈنگىچە داۋاملىشىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

4. ئۇيغۇرلارنىڭ بېيىت ئېيتىشىش ئەنئەنىسى ۋە شې-
ئىرىي تەپەككۈر

«شېئىرىي تەپەككۈر بولسا شېئىرىي ئەقىل - پاراسەت،
شېئىرىي سېزىم ئاساسىدا ناخشا - قوشاق مەدەنىيىتىنى يا-
رىتىدىغان، شېئىرىي رېتىم بارلىق جەريانغا سىڭىپ كەتكەن
بىر خىل تەپەككۈر ئەندىزىسى... شېئىرىي تەپەككۈر تاق
بوغۇملۇق سۆزلەر ئىجاد قىلىنغان، ئېستېتىك ئاڭ دەسلەپ-
كى قەدەمدە شەكىللەنگەن، كىشىلەر شېئىرىي رېتىمنى ۋە
شېئىرىي گۈزەللىكنى ھېس قىلغان زامانلاردا پەيدا بول-
غان... ئۇ ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ ئورگانىك بىر قىسمى
بولۇپ، ئىككىسىنىڭ پەرقى تەپەككۈر جەريانى ۋە تەپەككۈر
نەتىجىسىنىڭ ئوخشەشلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بىرسىدە شې-
ئىر، قوشاق بولسا، يەنە بىرسىدە ھېكايە، نەسر، كومېدىيە،
رەسىم قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئوب-
رازلىق تەپەككۈرنىڭ جەۋھىرى بولغان شېئىرىي تەپەككۈر،
ئوبرازلىق تەپەككۈرنىڭ تېخىمۇ ئالىي، تېخىمۇ ساپ، ئە-
جادچانلىققا تېخىمۇ باي بولغان باسقۇچىدۇر... بۇ خىل
تەپەككۈر ھەم شېئىرىيەت ئىلمىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ،
ھەم ئىنسانشۇناسلىق ئىلمىدىكى بىر ئۇقۇم بولۇپ، ئەپ-
سانىۋى تەپەككۈر بىلەن ھازىرقى زامانىۋى دەۋردىكى
ئەقلىي تەپەككۈرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان تەپەككۈر شەكلى.
شېئىرىي تەپەككۈرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى
ئۇنىڭ ئەپسانىۋى تەپەككۈر، ئەقلىي تەپەككۈرلەر بىلەن
بولغان تۆۋەندىكى ئېنىق قاتلاملىق سېلىشتۇرما جەدۋەل-
دە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان» ⑫ .

ئۇيغۇرلار شېئىرىي تەپەككۈر ئەنئەنىسىگە ئىگە بو-
لۇپ، بېيىت ئېيتىشىش ئەنئەنىسىنىڭ ھازىرغىچە داۋاملى-
شىپ كېلىشىنىڭ ئۆزى ئەڭ ياخشى بىر ئىسپاتتۇر. ھە-
ممىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار دوتار، تەمبۇرلىرىنى قوللى-
رىغا ئېلىپلا ئەمەس، بالىلىرىنى تەۋرىتىۋېتىپمۇ،

بۇرۇنقىدەك كۆپ ئۆتكۈزۈلمەيدىغان ياكى چورتلا ئۆت-
كۈزۈلمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن شۇ مەشرەپ-
لەردە ئېيتىلىدىغان كۆك بېيىتى، قار بېيىتى، پوتا بېيىتى،
چاي بېيىتى ۋە قىماس بېيىتلىرىنىڭ نامايان بولىدىغان كەڭ
سەيناسى بوغۇلۇپ قالدى. پەقەت يۈز ئاچقۇ مەشرەپلىرىلا
بېيىتچىلەرنىڭ بىردىنبىر بېيىت ئېيتىشىدىغان سورۇنىغا
ئايالاندى. يەنە بىر تەرەپتىن زامانىۋى مەدەنىيەت ۋاسىتى-
لىرىدىن ئۇنئالغۇ، ئېلېكترونلۇق رويال ۋە VCD ئاپپارات-
لىرى مۇقامچى، ئېيتقۇچىلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، كىنو -
تېلېۋىزور قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ مەشرەپلەرگە بولغان
ھېرىسمەنلىكىنى سۇلاشتۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يۈز
ئاچقۇدا بېيىت ئېيتىشىشتەك، يەنى ھەر بىر سورۇن ئۈچۈن
ئۆزىگە خاس بېيىت ئېيتىلىدىغان ئېسىل ئەنئەنىنىڭ ئور-
نىنى ئالالمايدى. باشقىچە ئېيتقاندا، نەق مەيدان تۇرمۇش-
دىن ئېلىنغان، ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ھازىر جاۋاب
بېيىت ئېيتىشىش ئەنئەنىسىنىڭ ئورنىنى ئالالغۇدەك زامان-
نىۋى مەنىۋى تۇرمۇش مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا
يېڭى زامان مەدەنىيىتىنىڭ قۇربى يەتمەيدى.

3. بېيىتلەردىكى يۇمۇرستىك ئامىللار
«شەرقنىڭ مەدەنىيەت ئالىمىدە ئۆزىنىڭ پۈتمەس تۈ-
گمەس بۇلىقى بىلەن ياشىرىپ تۇرغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتى يۇمۇرستىك خاراكتېر ۋە يۇمۇرستىك روھقا
باي ئەدەبىيات. يۇمۇرستىك خاراكتېر بىلەن باغلانغان
لەتىپە، ساتىرا، كىنايە، ھەزىل، چاقچاق، ئېيتىشىش، يۇمۇر،
قوشاق... قاتارلىق خىلمۇخىل بەدىئىي شەكىللەر ئېغىز ئە-
دەبىياتىمىزدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان» ⑩ . بېيىت ئېيتى-
شىش ئۇيغۇرلارغا ئورتاق بولغان ئەنئەنە بولۇپ، ئۇنىڭ
قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تا بۇگۈنكى كۈندىمۇ داۋام-
لىشىشى ئۇيغۇرلارنىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن يۇمۇ-
رىستىك خاراكتېرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. چۈنكى
بېيىتلەردە يۇمۇرستىك ئامىللار ناھايىتى روشەن بولۇپ،
نەزمىي چاقچاق دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. مەسلەن:

مەن بىر ئەر ئىدىم،
قالپىقىمنى قىرلىغان.
مۇنۇر بەگنى دورىغان،
بىر شىك كېپەكنى
يۆلەتمەي كۆتۈرىدىغان،
قوڭغۇزنى دۆڭگە تارتماي مىنىدىغان.
قاخشالمۇ قاخشال،

M
I
R
A
S

ئەپسانىۋى، شېئىرىي ۋە ئەقلىي تەپەككۈرلەرنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى ⑬

ئەپسانىۋى تەپەككۈر (野性思维)	شېئىرىي تەپەككۈر (诗性思维)	ئەقلىي تەپەككۈر (理性思维)
ئىقتىسادىي ئاساسى (经济基础)	يىغىپ توپلاش ۋە ئوۋچىلىق (采集狩猎)	زامانىۋى سانائەت (现代工业)
تەپەككۈر يادروسى (致思核心)	تەڭرى (神)	ماددا ياكى نەرسە (物)
تەپەككۈر مۇددىئاسى (致思目的)	تەڭرىلەر ھىمايىسىگە ئېرىشىش (神的护佑)	ئىشنىڭ يولىنى بىلىش (明白事理)
تەپەككۈر ئۇسۇلى (思维方式)	تېۋىنىش (膜拜)	ئىزدىنىش (探索)
تەپەككۈر يوللىرى (思维途径)	سۇرلۇق (神秘互渗)	سەۋەب نەتىجە باغلانغان (因果关联)
تەپەككۈر ھالىتى (致思心态)	سادىقلىق، ھۆرمەت (虔诚崇敬)	سوغۇق قان، ئويىيىكتىپ (冷静客观)
تەپەككۈر تەلۋى (致思要求)	ئويلىغاندەك چىقىشى (灵验)	خاتاسىز، ئېنىق (精密)
سۇبېيىكتىپ - ئويىيىكتىپ (精密)	قارىغۇلارچە ئەگەشمەك (盲从)	بويىسۇندۇرۇش (征服)
ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكى (风格特征)	قوپال، ئەسەبىي (风格特征)	ئېنىق، ئېھتىياتچان (清晰严谨)
تەپەككۈر نەتىجىسى (致思成果)	ئەپسانە، دىن (神话宗教)	پەن - تېخنىكا (科学技术)
تەپەككۈر ئاساسى (思维基质)	ئىپتىدائىي لوگىكا (原逻辑)	لوگىكا (逻辑)
تەپەككۈر لىنىيىسى (致思主线)	ھېسسىياتتىن ھالقىغان (超感)	قانۇنىيەت (规律)

ئەپسانىۋى تەپەككۈر، شېئىرىي تەپەككۈر ۋە ئەقلىي تەپەككۈردىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل تەپەككۈر شەكلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە تەدرىجىي ھالدا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتۈش جەريانىدۇر. «ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە يېتەكچى ئورۇندا تۇردى. دىننى ئەپسانىۋى تەپەككۈر بولۇپ، شېئىرىي تەپەككۈر بىخلىنىۋاتقان بىر ھالەتتە، ئەقلىي تەپەككۈر بولسا يوشۇ-رۇن ھالەتتە بولىدۇ. ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق جەمئىيىتىدە

ئېتىز - ئېرىقلاردا ئىشلەۋېتىپمۇ، جەڭ مەيدانلىرىدا جەڭ قىلىۋېتىپمۇ، دۈشمەن قىلچى ئاستىدا تۇرغان چاغلارنىڭمۇ ئۆز كەچمىشلىرىنى، ئارزۇ - ئارمان، تەشۋىشلىرىنى، ئۆر-كەشلەپ تۇرغان قايىناق ھېسسىياتلىرىنى بېيىت - قوشاق ئارقىلىق ئىپادىلەپ كەلگەن. بۇ خىل بېيىت - قوشاقچىلىق مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسى ئۇيغۇرلارنىڭ شېئىرىي سېزىمى ۋە شېئىرىي ئەقىل - پاراسىتىنى يېتىلدۈرگەن. ئىنسانىيەت تەپەككۈرنىڭ تەرەققىيات جەريانى -

دەمىنىڭ ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن سىماسى جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسلەن:

«ئاقىنە ياغلىق ئىچىدە
بىر تۇگۇن گۈل ساقلىدۇق.
گۈلنى ئېلىپ بېشىمىزغا
تاجى قىلىپ ساقلىدۇق.
ھەر تەرەپتىن تاما تاپتى،
ھېچ كىشىگە باقمىدۇق.
قەدىرىمىزنى بىلىدۇ دەپ،

ئۆزلىرىگە ساقلىدۇق.» 15 دېگەن بېيىتتە ئېيتىلغان «ئاق ياغلىق ئىچىدە ساقلىغان گۈل» كىشىلەر نەزەرىدە تويى بولغان غۇبارسىز قىزنىڭ ئۆزى ئىدى. مانا بۇ شېئىرنى تەپەككۈردىكى ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدىكى بىر ناھايىتىدىدۇر. شېئىرنى تەپەككۈردە تەڭرىنى مەركەز قىلىشتىن ئادەمنى مەركەز قىلىشقا تەرەققىي قىلغانلىقىنى، شەيئىلەر بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىدىكى ئوخشاشلىق، ئىچكى باغلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى بايقىلىدۇ. شېئىرنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە يۈكسەك ئورنى بار، ئۇيغۇرلار شېئىرنى تەسەۋۋۇرغا ئىنتايىن باي. ئۇلار ئۆرپ-ئادەتكە، شېئىرنى پىكىر قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. لېكىن، ئۇلار تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتەكى شەيئى ھەم ھادىسىلەرگە نىسبەتەن ئەقلىي تەپەككۈر ۋە سوغۇق قانلىق بىلەن لوگىكىلىق نەزەرىيەنى خۇلاسىچى قىلىشقا دېگەندەك ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيدۇ. ئۇلار يەنە ئوبرازلىق تەسۋىرلەرگە ئەھمىيەت بېرىپ، مەزمۇنى يىغىنچاقلىققا سەل قارايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئابستىراكت نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنەلمەسلىكىدىكى ئاساسلىق سەۋەب. نەتىجىدە كىشىلەردە ئەجدادلارنىڭ تەجرىبىسى ساۋاقلىرى ۋە بۇرۇنقى تەييار چارىلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، دەستەكچىلىك پەلسەپىسىنى بازارغا سېلىپ، پەن-تېخنىكاغا سەل قاراپ، تەجرىبە-ساۋاقلارنى يۈزە بايان قىلىش بىلەن قانائەتلىنىپ، ھادىسىنى قاتلامدىلا توختاپ قالىدىغان پىسخىكىنى شەكىللەندۈرۈپ قويغان. كىشىلەرنىڭ بارلىق نەرسىلەرگە شېئىرنى كۆز بىلەن قارىشى، ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ شېئىرلىشىشى ھەم شېئىرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتكە ئايلىنىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭدەك كىشىلەردە شېئىرنى كۆز بىلەن دۇنياغا باقمىدىغان، شېئىرنى تەپەككۈر شەكلى ئارقىلىق ئوبيېكت بىلەن سۇبېيېكت ھەم تەبىئەت بىلەن ئىنسانلار مۇناسىۋىتىگە

شېئىرنى تەپەككۈر يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتدۇ، ئەقلىي تەپەككۈر يوشۇرۇن ھالەتتىن ئاشكارا ھالەتكە ئۆتۈپ، ئەپسانىۋى تەپەككۈر بېسىلىشقا ئۇچرايدۇ. زامانىۋى سانائەت جەمئىيىتىدە بولسا، ئەقلىي تەپەككۈر يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتۈپ، ئەپسانىۋى تەپەككۈر قايتىدىن باش كۆتۈرىدۇ، شېئىرنى تەپەككۈر بولسا، يوشۇرۇن ھالەتكە ئۆتدۇ» 14. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ تەپەككۈر يادروسى تەڭرىلەرگە باغلىنغان. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە تەڭرىلەر يۈكسەك ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، ئۆزلىرىگە بەخت كەلتۈرەلەيدۇ، شۇڭا ئۇلار ھەر خىل يوللار بىلەن تەڭرىلەرگە تاۋاپ قىلىش ئارقىلىق كۆڭۈللىرىنى ئەمىن تاپىدۇ. بۇ چاغدىكى تەپەككۈر ئەپسانىۋى تەپەككۈر بولۇپ، دىنىي پۇرىقى ئىنتايىن كۈچلۈك. ئوۋچىلىق ۋە تەبىئەتتىن يىغىپ، توپلاش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان بۇ ئىنسانلارنىڭ نەزەرىدە، مەلۇم بىر مېۋىلىك دەرەخنىڭ مېۋە بېرىشى، شۇ خىل دەرەخنىڭ تەبىئەتتىن ھالقىغان سېھرىي كۈچىنىڭ بولغانلىقىدىن دەپ قارىغان. ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق جەمئىيىتىدە بولسا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، ھايۋانلارنى بىۋاسىتە ئوزۇقلۇق قىلىشتىن ئۇنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىشقا ئۆتۈپ، ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق، ئىپتىدائىي ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتى مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. كىشىلەرنىڭ سۇبېيېكتىنى ئويغىتىپ، تەڭرىلەرنىڭ ئەسلىدىكى يۈكسەك ئورنى تەدرىجىي ھالدا توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار شېئىرنى تەپەككۈرنىڭ يېتەكچىلىك ئورۇنغا قاراپ سىلجىشى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە بولىدۇ. بۇ دەۋردە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا-قوشاق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىمۇ دەل بۇ دەۋردە ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى ھەم پىشىپ يېتىلدى، ناخشا-قوشاق مەدەنىيىتى ئۇلارنىڭ قەلب تۈرىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆتۈپ، دەۋرىمۇ دەۋر تاۋالاندى، كىشىلەر شېئىرنى كۆز بىلەن ئەتراپتىكى دۇنياغا باقىدۇ، ئۇلار ئۈچۈن ئەتراپتىكى پۈتكۈل دۇنيا، تۇرمۇشنىڭ ھەربىر دېتالى بىر پارچە گۈزەل شېئىر بولۇپ كۆرۈنىدۇ. شۇڭا ئۇلار:

«ئەدەپ — دەرەختۈر، ئىلىم — مېۋىدۇر، دەرەخسىز مېۋە نەدىدۇر» دەپ دەرەخنىڭ مېۋە بېرىشىنى ئىلاھلارغا باغلىماي ئەدەپ — ئەخلاق بىلەن ئىلىمگە باغلىغان. ئۇيغۇرخەلق بېيىتلىرىدە ئەنە شۇنداق تەبىئەت بىلەن ئا-

M
I
R
A
S

ئىزاھلار:

- ① ج. ۋىكو: «يېڭى ئىلىم»، جۇ گۇاڭچىن خەنزۇچە تەرجىمىسى، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1986 - يىلى بېيجىڭ بىرىنچى نەشرى، 1987 - يىلى 2 - باسقىسى، 237 - ، 239 - بەتلەر.
 - ② ئارتتۇرۇك توخولۇ يېزا بۇلاق بېشى مەدەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئايسىخان قاسىم 2004 - يىلى 29 - ئۆكتەبىر ئارتتۇرۇك نومدا ئۆتكۈزۈلگەن قانداق بىلەن غۇنچەمىنىڭ تويىدا ئېيتقان بېيت.
 - ③ ئارتتۇرۇك بايدىن نۇرخان ئەتىياز 2006 - يىلى 2 - سېنتەبىر ئارتتۇرۇكتە ئۆتكۈزۈلگەن تويىدا ئېيتقان بېيت.
 - ④ لايچۇق بوستان مەدەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ھەبىبۇل نىياز 2003 - يىلى 18 - ئۆكتەبىردە لايچۇقتا ئۆتكۈزۈلگەن شاكىرجان بىلەن رىزۋانگۈلنىڭ تويىدا ئېيتقان بېيت.
 - ⑤ ئەنۋەر مەتسەيدى: «ئەلنەغمە سەنئىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، 1998 - يىلى، 1 - سان، 3 - بەت.
 - ⑥ «جۇڭگو خەلق قوشاقلىرى شىنجاڭ تومى قومۇل شەھەر خەلق قوشاقلىرى»، قومۇل شەھەر خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرى تەھرىر ھەيئىتى تۈزۈپ باسقۇرغان، 1992 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، «كىرىش سۆز» 6 - بەت.
 - ⑦ باش پىلانلىغۇچى تۆمۈر داۋامەت، ئاپتورى ئايشەم ئە-مەت، «ئوردا مەشرىپى» VCD پىلاننىڭ سەنئىتىدىن ئېلىندى.
 - ⑧ سەمەت ئەسرا تۇرا: «قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخى ئۆرنەك-لىرىدىن»، «قومۇل مۇقاملىرى مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى»، 1993 - يىلى قومۇل ۋىلايەتلىك مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى، تىل - يېزىق خىزمىتى ئىشخانىسى تۈزگەن، 192 - بەت.
 - ⑨ «جۇڭگو خەلق قوشاقلىرى شىنجاڭ تومى قومۇل شەھەر خەلق قوشاقلىرى»، قومۇل شەھەر خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرى تەھرىر ھەيئىتى تۈزۈپ باسقۇرغان، 1992 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، «كىرىش سۆز» 7 - بەت.
 - ⑩ ئەسەت سۇلايمان: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى يۇمۇرستىك خاراكتېرنىڭ مەنبەيى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 - يىلى 3 - سان، 24 - بەت.
 - ⑪ ئېلى ئىسمائىل: «قومۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى، 651 - 652 - بەتلەر.
 - ⑫ ، ⑬ ، ⑭ تەن دېچىك: «شېئىرىي تەپەككۈر نەزەرىيىسى ۋە جۇڭگو شېئىرىيەت روھىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى»، «گۇاڭشى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ئىجتىمائىي پەن) 1997 - يىلى 4 - سان، 55 - ، 57 - بەتلەر.
 - ⑮ ئېلى ئىسمائىل: «قومۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى، 574 - 575 - بەتلەر.
 - ⑯ ياك زىيى: «مىسال كەلتۈرۈپ سېلىشتۇرۇش ۋە شېئىرىي تەپەككۈر»، «پايتەخت پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 - يىلى 2 - سان، 62 - بەت.
- ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى 2004 - يىللىق فولكلور كەسپىنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتى

ھۆكۈم قىلىدىغان ئادەتنى يېتىلدۈرۈپ قويغان. ئۇيغۇرلا-رنىڭ نەزەرىدە تۇرمۇش بىر شېئىر، كىشىلىك ھايات بىر شېئىر، پۈتكۈل دۇنيا بىر شېئىر بولۇپ، ئادەملەر بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا ساخاۋەت، سەمىمىيلىك، مېھىر - شەپقەت يېغىپ تۇرۇشى، ئۇلار خۇددى بىر پارچە شېئىرغا ئوخشاش ئىجىل - ئىناق ئۆتۈشۈشى كېرەك، ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتمۇ شېئىرغا ئوخشاش ئۆزئارا ماسلىشىشى، بىر - بىرىگە ئۇيغۇنلىشىشى كېرەك، دەپ قارىلىدۇ ⑯ . شۇڭلاشقىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ خاراكتېرىدە ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە ھېسسىيلىقنىڭ كۆپ بولۇشى، سوغۇق قانلىقنىڭ، ئەقلىلىكنىڭ كەمچىلەرەك بولۇشى گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋۇ-جۇدىدا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يالقۇنلۇق مېھىر - مۇھەببەتكە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان زىيادە كۆيۈمچانلىق، سەمىمىيلىك، تۈز كۆڭۈللۈك، ئاددىي - ساددىلىق، مەردۇ - مەردانلىق، مېھماندوستلۇق تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تەپەككۈر قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىدەك يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بىردىن ئۇلارنىڭ شېئىرىي تەپەككۈرى ئەپسانىۋى تەپەككۈردىن يېڭىلا ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئەپسانىۋى تەپەككۈر گەرچە يوشۇرۇن ھالەتكە ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ قالدۇقلىرى يەنىلا مەۋجۇت. ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي قىزغىنلىقىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى، تەپەككۈر قاتلىمىدا تەڭرىلەرگە باغلىنىشلىق ئىپتىدائىي دىن ئىزنالىرىنىڭ يەنىلا مەۋجۇت ئەكەنلىكى قەدىمكى دەۋرلەرگە خاس بولغان ئەپسانىۋى تەپەككۈرنىڭ غايەت زور تەسىر كۈچىنى ئىسپاتلايدۇ، لېكىن بۇ خىل تەسىر كۈچ شېئىرىي تەپەككۈرنىڭ ئۆزلۈكسىز پىششىق يېتىلىشى، ئەقلىي تەپەككۈرنىڭ ئۆزلۈكسىز يوشۇرۇن ھالەتتىن ئاشكارا ھالەتكە ئۆتۈشى بىلەن تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاپ بارىدۇ. خۇلاسە قىلغاندا، قومۇل يۈز ئاچقۇ مەشرەپلىرىدىكى بېيىت ئېيتىشىش ئەنئەنىسى، تارىختا ئۆتكەن قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ خەلق مەشرەپلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۆلمەس تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىدىن ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ باي بولغان شېئىرىي تەپەككۈرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. كىشىلەر قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا يوشۇرۇنغان بېيىت ئېيتىشىش ئەنئەنىسىنىڭ مىللىتىمىز مەدەنىيەت پىسخىك قۇرۇلمىسىدىكى مۇستەھكەم ئورنى، ئۇنىڭ ئۇزۇنغىچە كۆكۈرۈپ تۇرۇشى ئۈچۈن پۈتەمس - تۈگمەس بىر بۇلاقتۇر.

2007

«ئەللەي پالام» ئويۇنى

دېمەك، ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرى، بولۇپمۇ مېھرىبان ئانىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلىرى ئۇلار بېيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئۇماق قىزلارغا بىر ياخشى سورۇن ھازىرلاپ بەرگەن. ئۇيغۇر قىز ئۆسمۈرلىرى ئانىسى ياكى مومسىدىن ئاڭلىغان «ئەللەي ناخشىسى» ۋە ساماۋى چۆچەكلەرنى ئەۋرىشكە قىلىپ، قۇدرىتى يەتكەن دائىرىدە ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناپ ھاياتلىق قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرگەن. «ئەللەي پالام» شۇلارنىڭ ئويۇنىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ «ئەللەي» ناخشىسىنىڭ بالىلارچە كىچىكلىتىلىشى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما «ئەللەي پالام» ئويۇنى ھەرگىزمۇ «ئەللەي ناخشىسى» نىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى بۇ ئىككىسىگە تەۋە قوشاق ياكى باشقا مەزمۇنلار بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

مۇھەممەد ئابلىز بۆرەيار

ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك، ئۆزىنىڭ نازۇك ھېس - تۇيغۇسىنى، قايغۇ ياكى شادلىقىنى ناخشا - قوشاق ۋاستىسى ئارقىلىق ئىزھارلاش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، ئاق كۆڭۈل ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرى ئاتا - بوۋىلىرى ۋە ئۇلار ياشىغان دەۋرلەر بەخش ئەتكەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتلارغا مۇناسىپ كېلىدىغان روشەن مەجەز - خاراكتېر ۋە قابىلىيەت يېتىلدۈرگەن؛ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى نورمال پائالىيەتلەر (ئاش - تاماق ئېتىش، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا ياردەملىشىش، چارۋا - ئۇلاغ ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش، بالا تەربىيەلەش قاتارلىقلار) گە سەنئەت تۈسى بېرىپ، ئۆز - ئۆزىنى بەزلەشنى ئۆگەنگەن، شۇنداقلا يەنە تۇرمۇش قەدەمدە بىر ئايرىم قىلىپ تۇرىدىغان «كۈلكە» بىلەن «يىغا» ئېلىپ كەلگەن شاد - خۇراملىق ۋە دىشۋارچىلىق - لارغا مۇئامىلە قىلىشنىڭ ھەر خىل مۇۋاپىق يوللىرىنى تېپىشقا تىرىشقان ھەم تاپقان. مەسىلەن، ئۇلار يىلنىڭ تۆت پەسلىدىكى ئوخشاشمىغان كىلىمات شارائىتلىرىدا پەرزەنت تەربىيەلەش، ئىش يۈرۈشتۈرۈش، ۋاقىتنىڭ قەدرىگە يېتىش، ئۆزئارا چۈشىنىش، كۈندىلىك تۇرمۇشقا لەززەت بېغىشلەش مەقسىتىدە «ئورما ناخشىسى»، «مۇساپىر ناخشىسى»، «ئەللەي ناخشىسى» غا ئوخشاش ئۆلمەس خەلق ناخشىلىرىنى ئىجاد قىلغان، ھەتتا توي - تۆكۈن، مېھماندارچىلىق، ھەر خىل خاتىرە كۈنلەرگە بېغىشلانغان پائالىيەتلەرگىلا ئەمەس، بەلكى ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغىمۇ سەنئەت تۈسى بەرگەن، قوشاق توقۇپ يىغلاش بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

ئەللەي پالام ئويۇنى «بۆشۈك ئويۇنى» ۋە «قود - چاق ئويۇنى» دىن پەرقلىق ھالدا باشتىن - ئاخىر قوشاق ئېيتىشنى ئاساس، باشقا پائالىيەتلەرنى قوشۇمچە قىلىدۇ. خان ئويۇن بولۇپ، ئۇنى ئۆي، ھويلا ياكى ئازادە، تىنچ سورۇنلاردا مەخسۇس قىزلار ئوينىدايدۇ، بۇ ئويۇن بىر يىلنىڭ ھەممە پەسلىدە ئويناشقا ماس كېلىۋېرىدۇ. ئويۇن باشلىنىشتىن ئاۋۋال قىزلار (بۇ ئويۇننىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى سالماقى بىرگەز ئېغىر بولغاچقا، يەتتە، سەككىز ياشتىن يۇقىرى قىزلار قاتنىشىدۇ) تەڭ ئىككى كاماندىغا ئايرىلىدۇ. ھەر كاماندىدا بەش ياكى ئالتە بالا بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، ئاندىن ئىمكانىيەتكە قاراپ ھەر كاماندىغا بىردىن «بۆشۈك» تەييارلىنىدۇ. ئۇ بالىلارنىڭ ئىمكانىيەتتىكى قاراپ ياسىلىپ، باشقا نەرسىلەر بىلەن جابدۇنسىمۇ بولىدۇ. پەقەت شەكلەن «بۆشۈك» كە ئوخشىسىلا كۇپايە قىلىدۇ. چۈنكى، بۇ ئويۇندا «بۆشۈك» ئەللەي پالام قوشىقىنى ئېيتىشتا ماسلاشتۇرۇش رولىنى ئوينىدايدۇ. شۇڭا گېزى كەلگەندە بىر بالا «ئانا» بولغۇچىنىڭ (زوك ئوا - تۇرغان يەنە بىر قىزنىڭ) تىزىغا بېشىنى قويۇپ دۈم يې - تىپ «بۆشۈك» لۈك رولىنى ئوينىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. ئويۇن باشلاش نۆۋىتىنى ئالغان گۇرۇپپىدىن بىر قىز بۇ ئويۇنغا تەۋە قوشاقنى ئېيتىدۇ، ھەر ئىككى كاماندىدىكى باشقا بارلىق ئەزالار قوشاق ئېيتقۇچىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكىتىنىڭ توغرا - خاتالىقىنى

MIRAS

كۆرسىتىدۇ، بۇ ئويۇنغا تەۋە قوشاق بىر ئاز كۆپ بولغاچقا،
ھەر مەيدان ئويۇندا بىر نەچچە بالا (ئىككى كاماندىدىن
تەڭ نىسبەتتە) ئېيتىشقا توغرا كېلىدۇ.

شەرت شۇكى، قوشاق ئېيتقۇچىلار قوشاقنى توغرا،
ئېنىق، تەمكىن، ھېسسىياتلىق ئېيتىشى، قوشاق مەزمۇنى
بىلەن بۆشۈك ھەرىكىتىنى ماسلاشتۇرۇشى، ئاڭلىغۇچىلار
گەپ - سۆز قىلماي، تەرتىپلىك ئولتۇرۇپ نۆۋەت ساقلا-
شى لازىم. قايسى كاماندا ئەزالىرى قوشاقنى تەمىنسىمەي،
باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز، ئۆلچەملىك ئوقۇيالىسا ئويۇن
نەتىجىسى شۇلارغا مەنسۇپ بولىدۇ.

«ئەللەي بالام ئويۇنى» قوشقى:

تاغدىن چىنار ئەپ چۈشۈپ،

بۆشۈكنى رۇسلاڭلار.

قۇلۇنجاننى ئولتۇرۇپ،

شۈمكىنى رۇسلاڭلار.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

بالام - بالام بالشور،

ئاللىچە ① كۆڭلەك يارشۇر.

ئاللىچە كۆڭلەك ياراشسا،

بەگلەر ئوغلى تالشۇر.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

بالام - بالام تېقىرچاق،

ئىچىدىكى بېقىرچاق.

ئىككى تۈلۈم ئوزۇقى،

كۆتىدىكى قوزۇقى (شۈمەك)،

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

ئاق يۈزلۈك ئاپئىقىم،

دۇمباق چاقار تاتلىقىم.

خۇش خۇيۇڭنى كۆرگەندە،

كېلەر ساڭا مەستلىكىم.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

تېقىرچاق، تېقىرچاق،

بۆشۈكتىكى بوۋاقچاق.

ئۇندا ئوبدان چوڭ بولساڭ،

ئوبدان ئوينا بوۋاقچاق.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

ئەلقامۇر - ئەلقامۇر،

ئالما يېسە چىش قامۇر (قامار).

ئالما يېگەن خانلارنىڭ،

چىرايدىن تامۇر.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

مېنىڭ بالام قايدىدۇر،

باللار بىلەن باغدىدۇر.

باغدا نېمە قىلىدۇ؟

بادام تېرىپ يۈرىدۇ.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

باغدا بادام پىشىپتۇ،

تۈۋىگە توك - توك چۈشۈپتۇ.

مېنىڭ بالام بۇ باغدىن،

بادام تېرىپ يۈرۈپتۇ.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

باغدا بادام پىشىپتۇ،

تۈۋىگە توك - توك چۈشۈپتۇ.

مېنىڭ بالام بۆشۈكتە،

تولۇن ئايدەك يېتىپتۇ.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

تاغدا قۇلان تېرىسى،

قىيىشى بولۇر كۆن بولماس.

ياخشى ئاتا بالىسى،

غېرىب بولۇر، قۇل بولماس.

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

بۇ ئويۇندىكى قوشاقلارنىڭ يەنە مۇنداق ۋارىيانتىمۇ بار.

ھاي بولۇر... ھاي بولۇر،

قۇللار ئوغلى خان بولۇر.

بالام خانلار چوڭ بولسا،

ئاسماندىكى ئاي بولۇر.

ھاي بولۇر... ھاي بولۇر،

قارلىغاچنىڭ بالىسى.

ئۇچۇپ كەتكەن ئانىسى،

كېلەمدىكىن، كەلمەمدىكىن،

يېتىم قاپتۇ بالىسى.

ئۆللەي - ئۆللەي بالىسى،

سايدا قالغاچ ئاتىسى،
بىر كېچىدە مىڭ قوپۇپ،
ئاق سۈت ئۆللىي بەرگەن ئانىسى،
ئۆللىي بالامنى.

ئۆللىي يىنىڭ بالىسى،
سايدا ياتقان ئانىسى،
سارغانلىقتا قۇشقاچتەك،

ئۇچۇپ كەتكەن ئانىسى، بالامنى ئۆللىي.

بۇ ئويۇن بالىلار بىلەن ئاتا - ئانا ئوتتۇرىسىدىكى
ئالتۇن كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئوينايدۇ. ئۇ، بالىلارغا ئاتا -
ئانىنىڭ، بولۇپمۇ ساناقسىز كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈ -
زۇپ ئاق سۈت بەرگەن مۇقەددەس ئانىنىڭ چەكسىز مە -
ھىر - شەپقىتى، ئاتا - ئانا بولۇشنىڭ ئىپتىخارلىق ھەم
تولمۇ مۈشكۈل ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. بالىلارغا
كېچىكىدىن ئۆزى مەنسۇپ مىللەت ياكى خەلقنىڭ تۈر -
مۇش ئادەتلىرىنى ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، ئاتا - ئانا
بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق مۇساپىدىكى ئۆچمەس ئىزلارنىڭ
قەدىر - قىممىتىگە يېتىش لازىملىقىنى تونۇتۇپ، ئۇلارنى
ئاتا - ئانىسىنىڭ قايغۇسىغا يىغلاپ، شادلىققا كۈلۈشكە،
تەقدىرداش بولۇشقا دالالەت قىلىدۇ.

① ئاللىچە - چاقماق، ئالاباساق.

ئاپتور: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىدا.

ئېگىز تاغنىڭ بېشىدا،
چېدىر تىككەن بوۋىسى،
ئاق شۇغقاننىڭ يۇڭىنى،
پىلىك سوزغان مومىسى، بالامنى ئۆللىي.

ھەر بىر ئىشتا يەتكەندۇر،
داداڭ ئىشقا كەتكەندۇر.
شىكار قىلىپ كەلسە ئۇ،
ئانغا خۇشلۇق يەتكەندۇر، بالامنى ئۆللىي.

كېچىكىگە ئاي بۇلاق،
چۆرىسىدە ئوينىماق.

سەن ئاجايىپ چوڭ بولساڭ،

خەنتەكتەك يۇمىلاق، بالامنى ئۆللىي.

ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

«مىراس» ژۇرنىلى «مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال»،
«مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىدىكى قوش ئۈنۈم ياراتقان ژۇر -
نال»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال»، « -
شىنجاڭ 2 - نۆۋەتلىك مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن ژۇرناللىرى مۇكاپا -
تى» غا ئېرىشكەن ژۇرنال بولۇپ، سەھىپىلىرىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن ئو -
قۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىزدىكى «ئالم
بولساڭ ئالم سېنىڭكى» سەھىپىسىدە ھەر خىل تېمىدىكى نادىر ئىلمىي
ماقالىلەر، «ئادەت قېرىماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى گۈ -
زەل ئۆرپ - ئادەتلىرى، «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا» سەھىپىسىدە ئاتا -
بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەقىل دۇردانىلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان ھېكايەتلىرى،
«يىلتىزىز دەرەخ بولماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوبرازلىق تارد -
خى كەچىشلىرى بىلەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەسەپ يىلتىزىنى ئەكس ئەت -
تۈرىدىغان ئەپسانە - رىۋايەتلىرى، «كۈلكە - جان ئوزۇقى» سەھىپىسىدە
قىزىقارلىق لەتىپە - يۈمۈرلەر، «ئايىدىڭ كېچىلەر» سەھىپىسىدە ئاشۇق -
مەشۇقلارنىڭ پاك ئىنسانىي سۆيگۈ مۇھەببىتى كۈيلەنگەن سۆيگۈنامىلەر،
«ساقلىق - شاھلىق» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادەتلى -
رى ۋە سالامەتلىك ھەققىدىكى ھېكمەتلىرى، «مىللىتىم ساپ بولسۇن دې -
سەڭ، ئىشنى ئۆزۈڭدىن باشلا» سەھىپىسىدە پەرزەنتلەرنى دانا ۋە ئەخ -
لاقى رەنالاردىن قىلىپ تەربىيەلەش توغرىسىدىكى ئۆگۈت - بىلىملەر،
«چەت ئەللىكلەر نەزەردىكى ئۇيغۇرلار» سەھىپىسىدە چەت ئەللىكلەر -

نىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات
نەتىجىلىرى، «دۇنياغا نەزەر» سەھىپىسىدە چەت ئەلنىڭ ئىلغار مەدەنى -
يەتلىرى تونۇشتۇرۇلدى.

قىسقىسى، «مىراس» ژۇرنىلى ئاۋامغا جاھاننامە، ئالىملارغا بايلىق،
ئاشۇقلارغا ۋىسال، ئاتا - ئانىلارغا مەسلىھەت، پەرزەنتلەرگە ئىنساپ، قىز -
لارغا شەرم - ھايى، يىگىتلەرگە غۇرۇر، بالىلارغا ئەقىل - پاراسەت، ئاغرىق -
لارغا شىپا، ئاجىزلارغا ئۈمىد بېغىشلايدۇ!

بىز سىزلىرىمىزنىڭ ژۇرنىلىمىزنىڭ 2007 - يىللىق كېيىنكى يېرىم يىللىق
مۇشتەرى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۈك مىراسلىرىمىزنى
ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش يولىدا ئىشلەۋاتقان جاپالىق خىزمىتىمىزگە
يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولۇشىمىزنى ئۈمىد قىلىمىز، ژۇرنىلىمىزنىڭ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى CN65 - 1130 \ 1
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58
پوچتا نومۇرى: 830001
تېلېفون نومۇرى: 0991 - 4554017
فاكس: 0991 - 4554015

E - mail: mirasuyghur@126.com
ژۇرنىلىمىزنىڭ يىللىق باھاسى 30.00 يۈەن، يەككە باھاسى:
5.00 يۈەن
ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتى

MIRAS

شەيرەتجان ئوسمان ئىشەنچى

يادا تاش سېھرگەرلىكى

خەن مىڭدىن 18 - يىلى (مىلادىيە 75 - يىلى) گېڭ گۇڭ غەربىي يۇرتتا ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا تو- ساتتىن «بوران چىقىپ، يامغۇر ياغدى، خەن قوشۇنلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھونلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلار- نىڭ نۇرغۇن ئادەملىرىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى. ھونلار قورقۇشۇپ بىر - بىرىگە: «خەن قوشۇنلىرىنىڭ قالتىس كارامىتى بار ئىكەن، نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق - ھە!» دېيىشىپ، قورشاۋنى بوشىتىپ كېتىپ قېلىشتى» ① . بۇ خاتىرىدىكى مەزمۇنلارغا قارىغاندا، بوران چىقىپ، يامغۇر يېغىش خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا پايدىلىق ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەندەك چۈشەنچىگە كەلتۈرسىمۇ، ئەمما ئۇ بىزگە، ھونلاردا ھايات - ماماتلىق پەيتتە بوران چىقىپ، يامغۇر يېغىشنىڭ تەقدىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارايدىغان بىر خىل چۈشەنچىنىڭ بارلىقىنى ئۇقتۇ- رىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بەنگۇنىڭ «خەننامە» ھونلار تەزكىرىسى» دە بۇنىڭغا ئوخشاش يەنە مۇنداق بىر بايان بار: خەن سۇلالىسىنىڭ سۈترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى ھونلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن دېڭلىك خانى ۋېيلۇ ئۇنىڭ ئارزۇلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىغا ھەسەت قىلىپ، قامانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، لى گۇاڭلىنى بوغۇزلاپ قۇربان- لىق قىلىشتى، شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە ئاي توختىماي قار يېغىپ جۇت بولۇپ كەتكەچكە، كۆپ مال، چارۋىلار

يادىچىلىق سېھرگەرلىكى - ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئا- سىيادا ياشىغان ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدا سۆزلىشىد- ەن خەلقلەر ئارىسىدا قەدىمكى زاماندىن بېرى داۋاملى- شىپ، كەڭ تارقالغان بىر خىل ھەرىكەت. ئۇ ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئازدۇر - كۆپتۇر پەرقلىق شەكىلدە سوغۇق، قۇرغاق، ھۆل - يېغىن ئاز تاغلىق ۋە يېرىم تاغلىق، ياد- لاق رايونلاردا يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن. بىز يادىچىلىقنىڭ تارىخى بىلەن چوڭقۇرراق تونۇشۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك مۇناسىۋىتى بار بولغان خەلق- لەرنىڭ ھەرىكەت - پائالىيەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ھونلار زامانىسىدىكى جۇدۇن پەيدا قىلىپ، قار ياغدۇرۇشقا دائىر ئەھۋاللار.

قار - يامغۇر يېغىش، جۇدۇن، شۇبىرغان بولۇش، چاقماق چىقىپ شامال چىقىش قاتارلىقلار تەبىئىي ھادد- سىلەر بولسىمۇ، بىراق قەدىمكى ئىنسانلار ئۇنى بىر خىل سىرلىق ھادىسە دەپ چۈشەنگەن، يەنى بۇ ھادىسىلەرنى تەڭرىنىڭ ئىشى دەپ قارىغان. ھونلار زامانىسىدا بۇ خىل قاراش خېلى قويۇق ساقلانغان.

فەن يى، سىمابياۋلار «كېيىنكى خەننامە» نىڭ 19 - جىلد «گېڭ يەننىڭ تەرجىمىھالى» دا مۇنداق بىر ۋەقە- لىكىنى تەسۋىرلىگەن:

گەرلەر بارلىقىنى، رورەنلەر كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قالسا سېھىرگەر ئاق يېغىن ياغدۇرۇپ، قارا بوران چىقىپ رىپ ھەم قاتتىق قار ياغدۇرۇپ، رورەنلەرنىڭ ئوندىن ئىككى، ئۈچىنى سوغۇقتىن ئۆلتۈرۈپ، تىك موللاق ئاتا-قۇزۇۋېتىدىغان» ④ لىقىنى سۆزلەپ بەرگەن.

يۈبەنلەر خەنزۇچە تارىخى ھۆججەتلەردە 悦般 دەپ يۈتۈلگەن. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخ ھەۋەسكارلىرى ياپانلار دەپ ئات قويۇۋېلىشقان. ئۇلار ئەسلى ھونلار ئىتتىپاقىدىكى بىر قەبىلە بولۇپ، كېيىنكى خەن سۇلالىسى زامانىسى (مىلادى 25 - 220 - يىللار) غا كەلگەندە شىمالىي ھونلارنىڭ غەرب تەرىپىگە سۈرۈلۈپ، كانگىيە (康居) گە كېلىشىگە ئەگىشىپ، كۈسەن ئېلىنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتاغ ئىچى (بۈگۈنكى قاراشەھەر-نىڭ غەربىدىكى بايىنبۇلاق يايلىقى) غا كېلىپ ماكانلاشقان. شۇ يەر ۋېيىن (浿盘) دەپ ئاتىلىدىغان بولغاچقا، يەر نامى قەبىلە نامى قىلىنغان دېگۈچىلەر بار. جەنۇبىي شىمالىي خانلىقلار زامانىسى (مىلادىيە 420 - 581 - يىللار) غا كەلگەندە ئۇلار قۇدرەت تېپىپ، غەربتە ئىلى دەرياسى ۋادىسىغىچە كېڭەيگەن. ئاھالىسى 200 مىڭغا يەتكەن. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، تىلى ئېگىز قاڭقىلقلار (高车部) بىلەن ئوخشاش بولغان ⑤. بەزى تارىخچىلار يۈبەنلەرنى ياغما (样磨) قەبىلىسىنىڭ ئەجدادى دەپ قارايدۇ ⑥.

يۈبەنلەر ئارىسىدىكى ئاق يېغىن، قار ياغدۇرۇپ، قارا بوران چىقىرىش ھەرىكىتىنى چۈشەندۈرگەندە «ئىلى دەريا ۋادىسى ياكى يەتتە سۇ تەرەپتىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ئارىسىدا قەدىمدىن باشلاپ يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنى قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان ئەڭ دەسلەپكى تارىخى ماتېرىيالدىر» دەپ قارىغۇچىلار بار ⑦.

قەدىمكى تۈركلەردىكى بوران چىقىرىپ

يامغۇر ياغدۇرۇشقا دائىر ئۇچۇرلار

لىڭخۇ دېيىش «جۇۋنامە. 50 - جىلد. ياتلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق بىر خاتىرىنى قالدۇرغان: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى... ئىگىل نىشاچور (泥师都) دا ئاجايىپ بىر كارامەت بار بولۇپ، بوران - يامغۇرنى چىلاپ كېلەلەيدىكەن. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بار بولۇپ، بىرى، ياز تەڭرىسىنىڭ، يەنە بىرى، قىش تەڭرىسىنىڭ قىزى ئىكەن». مانا بۇ بايانلاردىن قەدىمكى تۈركلەردە بوران چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇشنى بىر خىل سېھىرگەرلىك ئارقىلىقىمۇ ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولىدىغانلىقىدەك قاراشنىڭ بارلىقى بىلىنىدۇ.

قىرىلىپ كەتتى، ۋابا تارقالدى، زىرائەتلەر پىشىمىدى. تەشۋىشلەنگەن تەڭرىقۇت سۈتىرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى ئۈچۈن بۇتخانا سالدۇردى ②. دېمەك، بۇ قېتىم ھون تەڭرىقۇتى توختىماي قار يېغىپ جۈت بولۇپ كېتىشى تەڭرىنىڭ غەزىپىدىن بولغان ئىش دەپ قارىغان.

يۇقىرىقى خاتىرىلەر ھونلارنىڭ قار، يامغۇر يېغىش، جۇدۇن بولۇپ بوران چىقىش قاتارلىق ھادىسىلەر ھەققىدە دىكى چۈشەنچىسىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدۇ.

رورەنلەردىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى

رورەنلەر ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە تارىخى ھۆججەت-لەردە تىلغا ئېلىنغان غەربىي يۇرت قوۋملىرىنىڭ بىرى. ئۇلار 蠕蠕، 芮芮 (ھەر ئىككىلا خەت رۇرۇ دەپ ئوقۇلغان)، 柔然 دېگەن نام بىلەن ئاتىلىش ئومۇملاشقان، بۇ خەت رورەن دەپ ئوقۇلىدۇ. زامانىمىزدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر تارىخ ھەۋەسكارلىرى جوجان ياكى جورجان دېگەن ياسالما ئىسمىنى قويۇۋېلىشقان. ئۇلارنى بەزى تارىخچىلار غەربنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاۋازلار دەپ قارىشىدۇ. ئۇلار ئالتاي تىلى سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن بولۇپ، خانلىقنىڭ ئىچىدە ئىشلىتىلگەن تىل ھون تىلىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان تىل بولغان ③. مانا مۇشۇ رورەنلەردىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى توغرىلىق ياۋىسىيەن «لياڭنامە. يىللار. رورەنلەر تەزكىرىسى» (梁书·诸夷·芮芮传) دە مەلۇمات بېرىپ مۇنداق يازغان: «ئۇلارنىڭ ئېلىدە سېھىرگەرلىك قىلالايدىغانلار بار بولۇپ، تەڭرىگە تىلاۋەت قىلىش بىلەن بوران چىقىپ، قار ياغدىكەن، دەسلەپ جاھان يوپ-يورۇق بولۇپ كېتىدىكەن، ئاندىن كېيىن توپا - چاڭلار ئۇچۇپ ئالەمنى مالەم قىلىدىكەن...» قەدىمكى تۈركلەر يېڭىدىن باش كۆتۈرۈشنىڭ ھارپىسىدا رورەنلەر بىلەن بىرگە ياشىغان. ئېگىز قاڭقىلقلارمۇ بىر مەزگىل رورەنلەر بىلەن بىر ئۇلۇس بولۇپ ياشىغان. رورەنلەردىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنىڭ بولۇشى قەدىمكى تۈركلەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىكى بۇ خىل سېھىرگەرلىك بىلەن مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئالاھىدىلىكى شەرت قىلغان، دېيىش ئېھتىماللىقى بار.

يۈبەنلەردىكى شامال چىقىرىپ يامغۇر

ياغدۇرۇشقا دائىر ئۇچۇرلار

ۋېيىشۇ «ۋېيىنامە. 102 - جىلد. يۈبەنلەر تەزكىرىسى» دە مىلادى 448 - يىلى يۈبەنلەر ئېلىدىن مەركىزىي جۇڭگوغا بارغان بىر ئەلچى «ئۆز ئېلىدە كاتتا سېھىر-

IRAS

ئىقتىسادىي يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى

ئىقتىسادىي خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەرگە، 𠄎𠄎𠄎达 滑国悒澜, 悒达, 悒恒 گە Hayatila, Haital دەپ تەرجىمە قىلىنغان. پارسچىدا Hetal, Heftal دەپىلىگەن، غەرب ۋە ھىندىستان ئاپتونورلىرى ئاق ھونلار (白匈奴) دەپ ئاتاشقان. خەنزۇچە قەدىمكى ھۆججەتلەردە رۇجى (ياۋجى؟) لار ئۇرۇقىدىن، يەنە قۇس (车师) ياكى ئېگىز قاغىلىقلارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقىدىن دەپ يېزىلغان. ئۇلار ئەسلى جىنشەن (金山) تېغىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان. شىمالىي ۋېي خانلىقى زامانىسى (مىلادىيە 386 - 534 - يىللار) غا كەلگەندە غەربكە كۆچۈپ، ماۋەرائۇننەھرگە كىرىپ، جەنۇبتا توخارىستان، كەشمىر، قەندىھار، پەنجاب قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن. جەنۇبتا پىرسىيە بىلەن رىقابەتلەشكەن، شەرقتە رورەنلەر، ئېگىز قاغىلىقلار بىلەن بۇت تېپىشقان. كىنگىت، كۈسەن، سۈلې، ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەرنى ئۆزىگە قارام قىلغان. مىلادى 484 - يىلى پىرسىيەگە ھۇجۇم قىلىپ، پادىشاھ فرۇزنى ئۆلتۈرۈپ، پىرسىيەنى ئۆزلىرىگە ئۇلىپان تۆلەيدىغان قىلغان ⑧. ئەرەب تارىخچىسى تەبەرى (مىلادىيە 838 - 930 ؟ - يىللار) بىر ئىقتىسادىي پېرىخۇنىنىڭ تەھلىكىسى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق بىر ئۇچۇرنى قالدۇرغان: «بۇ بىر بەھەيۋەت توخار ئىدى (ئەسلى مەزمۇن شۇنداق)، ئۇزۇن قىزىل قوڭۇر رەڭلىك ساقال - بۇرۇت - لىرى ۋە كۆك كۆزلىرى بار ئىدى». بۇ ھەققەتەن يامغۇر ياغدۇرغۇچى سېھىرگەر بولۇپ، قولىدا يادا تاشنى كۆتۈرۈۋالغان، پىرسىيە ساسانىلار پادىشاھى فرۇز (مىلادى 459 - 484 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ لەشكەرلىرىنىڭ بېشىغا بىردىنلا قار ياغدۇرۇپ، پادىشاھنى تۈر - كىستاندىن ۋاز كەچتۈرگەن، ھەممە نەرسىنى ئىقتىسادىيغا بېرىۋەتكۈزگەن (مىلادى 484 - يىلى) ⑨.

بۇ باياندا ئىقتىسادىي توخارلار دېيىلىپ قالغان، لېكىن تارىخچىلار تەرىپىدىن يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى بىلەن شۇغۇللانغان ئاشۇ كىشىلەرنىڭ ھەقىقەتەن ئىقتىسادىي كەنلىكى دەلىللەنگەن.

توققۇز ئوغۇزلاردىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى
توققۇز ئوغۇزلار قەدىمىي تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ نامى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پائالىيىتى ناھايىتى جانلانغان. توققۇز ئوغۇزلار كۆچمەن چارۋىچى

خەلق بولغانلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ياشىغان ۋاقىت ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەھۋالى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇلارنىڭ نامىنىڭ ئۇقۇم دائىرىسى ھەر خىل خەلقلەردە ھەر خىل چۈشەنچە پەيدا قىلىپ كەلگەن، ئەمما ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى زامانىمىز تارىخچىلىرى دەلىل - لەپ چىققان ⑩. مۇشۇ توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدىكى يادىچىلىق ھەرىكىتى توغرىلۇق مىلادىيە 821 - يىلى ماۋەرائۇننەھردىن يولغا چىقىپ، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختىگە بارغان ئەرەب ساياھەتچىسى (ئەلچىسى) تەمىم ئىبن بەھر مۇخالىخل ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان:

«بۇ ئەلدىكى بىر غەلىتە ئىش شۇكى، ئۇلارنىڭ بىر مۇنچە يادا تاشلىرى بار ئىكەن. ئۇلار شۇ تاشلار بىلەن ئۆزلىرى خالىغان چاغدا قار - يامغۇر ياغدۇرۇپ، ھاۋا ۋانى سوۋۇتۇپ، ۋەھاكازا. بۇ يادا تاش توغرىسىدىكى رىئايەت ئۇلارنىڭ ئىچىگە كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنى ھەممە ئادەم بىلەرمىش. بۇ (تاشلار) پەقەت توققۇز ئوغۇز خانىغىلا مەنسۇپ بولۇپ، باشقا خانلارنىڭ ھېچقايسىسىدا يوق ئىمىش» ⑪.

توققۇز ئوغۇزلار، قەدىمكى تۈركلەر ئارىسىدىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىگە دائىر ئۇچۇرلار خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردىمۇ تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، لىۋشۋى يازغان «كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (旧唐书) ۋە بايان قىلىنىشىچە مىلادى 765 - يىلى ئۇيغۇرلار تۈبۈتلەر بىلەن بەشبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشىدا «ئۇيغۇر پېرىخۇنلىرى بوران چىقىرىپ قار ياغدۇرغان، ئۇرۇش كەينىگە سۈرۈلۈپ كەتكەن، تۈبۈتلەر سوغۇقتا توغلاپ كەتكەن، ئوقيا كېرىچلىرى تارتىلماي قالغان ھەم چىدىردىن چىقالماي قالغان».

ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قەبىلىسى ھېسابلانغان سىرتاردۇشلار (薛延陀) ئارىسىدىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى توغرىلۇق ئوۋياڭشىۋ «يېڭى تاغنامە. سىرتاردۇشلار تەزكىرىسى» (新唐书·延陀传) دە «سىرتاردۇشلارنىڭ ئەجدادىدا قار ياغدۇرالايدىغان بىر خىل قابىلىيەت بار ئىدى، قانات ياساپ، ماھارىتىنى ئىشقا سالىسا دەرھال بۇلۇت پەيدا بولاتتى» دەپ يېزىلغان. سىرتاردۇشلار ئۇزاق مۇددەت ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىكىدە ياشاش جەريانىدا ئۇلاردىمۇ يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان بولسا كېرەك.

ئۆتكەندىن كېيىن تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئەمىر خۇدايىدات قويغان «تارىخان بەگ» لەردىن بىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئابدۇل پەتتەھنىڭ مېيىتىنى ئاقتاغنىڭ ئۈستىدىن ئاق تۆڭگە ئارتىپ ئاستانىدىكى قەبرىستانلىققا يۆتكەپ قايتىدىن دەپنە قىلغان 15. رىۋايەتتىكى مەزمۇنغا ئاساسلانغاندا، قوچو ئۇيغۇرلىرى ئابدۇل پەتتەھ باشچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن بوغدا تېغى باغرىدا ئۇرۇش قىلغاندا يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنى ئىشقا سالغان.

قاراخانلار خانلىقى دەۋرىدىكى يادىچىلىق

قاراخانلار خانلىقى دەۋرىدىكى قەبىلىلەرنىڭ يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى توغرىسىدا مۇنداق خاتىرىلەر بار. مەھمۇد كاشغەرى «يات» دېگەن ئاتالغۇنى چۈشەندۈرگەندە مۇنداق بىر ئۇچۇرنى بېرىپ ئۆتكەن: «يات - يادا يامغۇر ياغدۇرۇش ۋە شامال چىقىرىش ئۈچۈن يادا تېشى بىلەن قىلىنىدىغان كاھىنلىق» 16. «ياتلاتتى، يادا قىلدۇردى. بەگ ياتلاتتى، بەگ (شامال چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن) يادا قىلدۇردى. بۇ تۈرك يۇرتلىرىدا مەشھۇر بىر ئىشتۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىزى بىلەن يادا تاشقا ئوقۇش ئارقىلىق شامال، سالىقلىق ۋە يامغۇر پەيدا قىلىنىدۇ» 17. يەنى «يات يادا، بۇ بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار ياردىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ، بۇ ئا- دەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. مەن بۇنى ياغ- مىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا، يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغان- دى، تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئال- دىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى» 18.

ياغمىلاردىكى يادا تاش سېھىرگەرلىكىگە قارىغاندا «ياغما» دېگەن سۆز قار، يامغۇر «ياغدۇرغۇچى» دې- گەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى، يەنى «ياغ»، «ياغماق» دېگەن پېئىلدىن ياسالغان ئىسىم بولۇشى مۇمكىن. بۇ دەۋردە خېلى تەسىرى بار قەبىلىلەر كەمەكلەر ئا- رىسىدىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى توغرىسىدا X ئە- سرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان ئىبنى فەزلان ۋە مىسار قاتارلىقلار خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. ئىبنى فەزلان مىلادىيە 920 - 921 - يىللىرى بۇلغار ئېلىگە ئەلچىلەر ئۆمىكى تەركىبىدە بارغان ئابباسلار خەلىپىلىكىگە تەۋە ئادەم بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ساياھەتنامىسىدە كەمەكلەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازغان: «... ئۇلاردا يامغۇرنى ئۆزىگە تارتىدىغان بىر خىل تاش بار ئىكەن. بۇ تاش بىلەن

ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىدىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنى يەنىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈشكە ياردىمى بولىدىغان مۇنداق بىر قاراش بار. ئەينى چاغدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە «يابۇتقار» (药勿葛) دېگەن بىر قەبىلە بار بولۇپ، غەرب شەرقشۇناسلىرى بۇ ئىسىم «ياغمۇر - قار» دېگەن ئىككى ئاتالغۇدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى، يەنى «ياغمۇر» (بۈگۈنكى تىل تەلەپپۇزىدا - يامغۇر) دىكى «م» بىلەن «ب» ئالماشقان، دەپ قارىغان 13. بۇ قا- راش بويىچە يابۇتقار - يامغۇر، قار ياغدۇرۇش سېھىر- گەرلىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئۇرۇق ياكى قەبىلە بولۇ- شى مۇمكىن.

قوچو ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى يادىچىلىق

سېھىرگەرلىكى

قوچو ئۇيغۇرلىرى ئەربەبچە، پارسچە تارىخى ھۆج- جەتلەردە توققۇز ئوغۇز نامى بىلەن تىلغا ئېلىنغان. ئۇلا- رنىڭ يادىچىلىقىغا دائىر مۇنداق بىر رىۋايەت بار بولۇپ، ئۇ «توپ ئاتار خوجام رىۋايىتى» نامى بىلەن تارقالغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «يالقۇنتاغلىق دىنىسزىلار... ھېلى يامغۇر، ھېلى قار ياغدۇرۇپ، ئىسلام لەشكەرلىرىنى بىغايەت (ناھايىتى) پاراكەندە قىلغان ئىمش» 14. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان توپ ئاتار خوجام ئالىپ ئاتا خوجام دېگەن ئىسىمنىڭ بىر خىل ۋارىيانتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئابدۇل پەتتەھ، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جانلىق تىلىدا ئەلپەتتەھ خوجام دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانى دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، سۇتۇق بۇغراخانغا كۆي- ئوغۇل بولۇپ، نۇر ئەلۈنۇر خېنىمغا ئۆيلەنگەن. «تەز- كىرەئى بۇغراخان»، «تەزكىرەئى ئوبۇ ناسىر سامانى» ۋە «تەزكىرەئى ئالىپ ئاتا» قاتارلىق چاغاتاي تىل - يېزىقىدا يېزىلغان قوليازمىلار ۋە «توپ ئاتار خوجام رد- ۋايىتى» دىكى مەزمۇنلارغا قارىغاندا ئابدۇل پەتتەھ (ئۇيغۇرچە ئىسمى ئالىپ تېگىن) تەخمىنەن مىلادىيە 970 - يىللىرى قاراخانلار خانلىقىنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ، قوچو - ئىدىقۇت قوشۇنىل- رىغا يۈرۈش قىلغان ھەم ئۈرۈمچى، تۇرپان ئەتراپىغا يې- تىپ بارغان. ئابدۇل پەتتەھ بوغدا كۆلىنىڭ تۇرپان تەرد- پىدىكى تاغ يامزىلىدا رەقىبلىرى قۇرغان پىستىرمىغا چۈ- شۈپ قېلىپ، قەتلى قىلىنغان ھەم شۇ يەرگە دەپنە قىلىن- گان. كېيىنكىلەر ئۇ دەپنە قىلىنغان مازارنى «توپ ئاتار خوجام مازىرى» دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭدىن 400 يىللار

I
R
A
S

خالغان ۋاقتتا يامغۇر ياغدۇرىدىكەن» (19).

مىلادىيە 942 - ، 943 - يىللىرى سامانىيلار پادىشاھ-لىقىغا كەلگەن چىن (جۇڭگو) نىڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن بۇخارادىن چىنغا سەپەر قىلغان مىسار (تولۇق نامى ئەبۇ دۇلاق مىسار بىن ئەلى مۇخالخل) 941 - 942 - يىللىرى يازغان «رىسالە» سىدە: كەمەكلەر ئېلىدە بىر تاش بار بولۇپ، يادا تاش دەپ ئاتىلىدىكەن، ھەر دائىم كىشىلەر يامغۇر سۈيىگە ئېھتىياجلىق بولسا بۇ تاشقا ئىلا-تىجا قىلىپ، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن يامغۇر ياغدۇرىدۇ-كەن» (20) دەپ يازغان. كەمەكلەر قىماق، يەمەك دېگەن ناملار بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ، ئۇلار قەدىمىي تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن بولۇپ، قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇلار ئوغۇز دالىسى (قىپچاق دالىسى) دا ياشىغان. يۇقىرىقى ئىككى خاتىرىدىن قاراخانىلار خانلىقى زا-مانىسىدا يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى خېلى ئومۇمىي ھەرد-كەت ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ھەممەدانلىق مۇئەللىپ ئىبن ئەل فەقىھ مىلادى 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەبچە يازغان «كىتاب ئەل بولدان» ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازغان:

«ئوغۇزلار، توققۇز ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلارغا قوشنا بولغان خۇراسان چېگرىلىرىدىكى تۈركلەر ئارىسىدا خال-غان ۋاقتتا يامغۇر ۋە قار ياغدۇرىدىغان ھەمدە شامال چىقىرىدىغان ئادەملەر بار بولۇپ، تۈركلەر بۇ تاش بىلەن خالغان ۋاقتتا يامغۇر، قار ياغدۇرۇپ، شامال چىقىرا-لىدىكەن. تۈركلەرنىڭ نەزەرىدىكى بۇ تاش بەك مەشھۇر بولۇپ، تۈركلەردىن ھېچبىر ئادەم بۇنىڭ (خاسىيىتى) دىن گۇمانلانمايدىكەن».

بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان تۈركلەر قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدىكى تۈركلەر بولۇپ، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىبن مۇخالخل تۈركلەر دەپ ئاتىغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇشى كېرەك.

مەرۋەزىنىڭ ھېكايىسىدىكى خاتىرىسىگە قارىغاندا، خەلىپە مەمۇنۇ يامغۇر ياغدۇرايلىدىغان سېھىرلىك تاشقا قىزىقىپ قالغان؛ ئۇ ئابدۇللاھ ئىبن ناھىر ئارقىلىق نوھ بىن ئەسەد بۇ تاشنى تەكشۈرۈپ كەلگەن. نوھ بىن ئەسەد يېزىدىكى قېرىلارغا مۇسۇلمان تۈركلەرنى چاقىرىپ كەل-گۈزۈپ، يادا تاشنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىگەن. ئۇلار: «بۇ ئىش ھەقىقەتەن راست، ئەمما ئۇنىڭ كېلىش جەريانىنى بىزمۇ بىلمەيمىز» دېيىشكەن.

خۇراسان ئەمىرى، ئىسمائىل بىن ئەھمەد (مىلادى 892 - ، 907 - يىللىرى ياشىغان) ئەل مەرۋەزىگە مۇنداق دېگەن: «مەن 200 كىشىنى باشلاپ تۈركلەر بىلەن جەڭ قىلدىم، ئالدىمىزدا تولۇق قوراللانغان 60 مىڭ تۈرك بار ئىدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بىزگە تەسلىم بولغانلار ئىدى. بۇ تەسلىم بولغانلار بىزگە تۈركلەر تەڭرىدىن مۆلدۈر ياغ-دۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغان، بىز ئۇلارغا بۇ قىلغىنىڭلار خۇداغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلىق بولمامدۇ، ئادەملەر بۇ-داق قىلماسلىقى كېرەك ئىدى» دېسەك، ئۇلار بىز سىلەرگە خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئېسىڭلارغا سېلىپ قويدۇق، قانداق قىلىشىڭلارنى بىلىۋېلىڭلار، ئۇلارنىڭ ساقلايدىغان ۋاقتى ئەتە ئەتىگەن» دېگەن. تاڭ يورۇغان، سايبە ئاسماننى قاپ-لىۋالغان، قورقۇنچلۇق ئاۋاز چىقىشقا باشلىغان، كىشىلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ كەتكەن، مەن ئىككى قېتىم توۋا-ئىستىقپار ئېيتتىم، تەڭرىگە دۇئا قىلدىم.

ئۇزاق ئۆتمەي، قارا بۇلۇتلار تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ ئۈستىنى بېسىشقا باشلىدى. قورقۇنچلۇق مۆلدۈرلەر چۈشتى، تۈركلەر شۇنداق قىلىپ مەغلۇپ بولدى (21).

يۇقىرىقى مەلۇماتلار، قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمىي تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە يادئاتاش سېھىرگەرلىكى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

قاراخانىلار خانلىقى زامانىسىدا، غەرب تەرەپتە ياشىغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يادا تاش سېھىرگەرلىكىگە دائىر ئەھ-ۋاللىرى مۇسۇلمان مۇئەللىپلىرىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە ئۆزىگە تارتقان ئەبۇ دۇلاق مىسار (Abu dulaf Misar)، ئىبنۇل ھەل فەقىق (Ibn Al- Fākih)، ئىبن ئىسا ئەل مەرۋەزى (Ebul- Abbas Ibn Muhāmmād I bin el- Mārvāzi -)، ئەل مەقدىشى (Davut Ibn Mānsur Ibin Ali) (Ali) Bāghdīsī، گەردىزى (Abu Said Abd al- Hāyī Yakut ibn Abdullah)، يەقۇنى (Ibn Puhak Gārdezi - Rumi) (ār-) قاتارلىقلار بۇ ھەقتە خاتىرىلەر قالدۇرغان.

ئىبنۇل ئەل فەقىق مىلادى 902 - يىلى يازغان بىر ئەسىرىدە (22) توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدىكى يادا تاش سېھىرگەرلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلۇق ئۇچۇر بەر-گەن. بۇنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇللارنىڭ سۇ، يامغۇر تىلەش پائالىيەتلىرى «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نىڭ 143 - پاراگ-رافىدا مۇنداق دېيىلگەن: ئىت يىلى (1202 - يىلى)...

(克直普尔) سۈيى ئېقىپ تۇرۇۋاتقان بىر ئېرىقتا ئول- تۇرۇپ، سۈنى توختىتىپ تۇرۇپ، ھۇزۇرلانغان ھالدا: ئەۋلادىن ئەۋلادقا تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ كېلىۋات- قان خان جەمەتىنى سېغىنىشىم ئوتتەك يالقۇنلاپ تۇرىدۇ، خۇددى ئارقانداك ئۈزۈلمەيدۇ، سادىق، ۋاپادار دۇرەن، نام- ئاتىقى ئەبەدىي ساقلىنىدۇ، دەپ سۆزىنى تۈگەتكەن ئىكەن. دەرياغا سۇ سېپىلىپ، دەريا سۈيى ئاۋۋالقىدەكلا تېز ئېقىپتۇ» ②۵ .

چىڭگىزخان زامانىسىدا نايمانلارنىڭمۇ يادا تاش سې- ھەرگەرلىكى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدە پىرسىيلىك تارىخچى راشىدىن فەزلۇللاخ «جامئۇتتەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە مەلۇمات بېرىپ: «نايمانلارنىڭ ئاقساقىلى ئوغخان 1202 - يىلى چىڭگىزخانغا ھۇجۇم قىلغاندا، قار ياغدۇرۇپ، بوران چىقىرىپ، «يادالمىشى (يادامىشى)» قىلغان... قار بىلەن بوران ئۇلار تەرەپكە ئۇچقان» دەپ يازغان ②۶ .

تۆمۈرلەر خانلىقى دەۋرىدىكى يادىچىلىق

سېھىرگەرلىكىگە دائىر ئۇچۇرلار

مىلادى 1364 - يىلى ئەمىر تۆمۈر قوشۇنلىرى بىلەن موغۇلىستان قوشۇنلىرى ماۋەرائۇننەھىردە - سر دەريا بويىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، ئەمىر تۆمۈر قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان، جەڭ بولغان كۈنى قاتتىق بوران چىقىپ كەتكەن، ئاسماننى قارا بۇلۇت قاپلاپ، چاقماق چىقىپ، يامغۇر چېلەكلەپ قويۇۋەتكەن، جەڭگاھتىكى چارۋامالار بېلىقتەك لەيلەپ، ئاتلار پاتقاققا پېتىپ قالغان. ئەمىر تۆمۈرنىڭ تارىخچىسى شەرفىدىن ئەلى يەزدى (1360 - 1440) «زەفەرنامە» ناملىق ئەسىرىدە بۇنى موغۇللارنىڭ يادا تاش ئۇسۇلىدىن بولغان، دەپ يازغان. يامغۇر كۆپ ياغماقچا، ئەمىر تۆمۈر قوشۇننىڭ ئات- لىرى نەم ھاۋادا تەرلەپ ئاستېرخا (asterkha) كېسىلى بولۇپ، تېخىمۇ ئورۇقلاپ كەتكەن، قوشۇننىڭ ھارۋا جابدۇقلىرى ھۆلدە بەكلا ئېغىرلىشىپ كەتكەن، پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قەدىمىمۇ ئېغىرلاشقان، قوشۇننىڭ ئىشەنچىسى ئاجىزلىشىپ، جەڭگىۋارلىقى بوشاشقان.

موغۇل قوشۇننىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشمايتتى. ئۇلار ئوتلاقتا تۇرۇپ ئۇرۇشنى كۈتكەن. يامغۇر ياغقاندا كىيىم- كېچەك ۋە ئۇرۇش قوراللىرىنىڭ يامغۇردا قال- ماسلىقى ئۈچۈن كىگىز بىلەن يېپىپ قويغان، ئەمىر تۆمۈر قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىشى بىلەنلا كىگىزلەرنى ئېلىۋېتىپ ئويناقلاپ تۇرغان ئات ۋە پېچتى بۇزۇلمىغان قوراللار

ئىككى تەرەپ ئېلىشىشقا ئاتلاندى، ئۇلار كۈيتەن دېگەن جايدا ئۇچرىشىپ، ئىككى تەرەپ ئوقىلىرىنى بەتلىپ، قىلىچلىرىنى چىقىرىشىپ تۇرۇشىغا، قارشى تەرەپتىكى بۇيرۇق خان، قۇدۇق بەگ ئىككىسى جادۇلۇق قىلىپ، بوران - چاپقۇن چىقىرىۋەتتى، لېكىن ئويلىمىغان يەردىن بوران - چاپقۇن قارشى يېغىپ كەتتى، ئىلگىرلىمەلمەي جىلغىغا قاپسىلىپ قالغان جامۇقالار: تەڭرىنىڭ نەپىتىگە ئۇچرىدۇق! دەپ تېرىپىرەن بولۇپ قېچىپ كەتتى ②۷ .

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش- لىرىدا ياشىغان خەنزۇ مۇئەللىپ تاۋزوڭيى «جەنۇب يىزد- لىرىدىكى ئېرىقچىلىق خاتىرىسى» (南村车辍耕录) ناملىق كىتابىنىڭ 4 - جىلد «يامغۇر تىلەش» (禱雨) بابىدا مۇنداق يازغان: «موغۇللار ئارىسىدا يادىچىلارنى دائىم ئۇچراتقىلى بولىدىكەن. ئۇلارنىڭ يادا تاشلىرى يو- مۇلاق كېلىدىكەن. ئۇ ھېكمەت پۈتۈلگەن تۆمۈر دەپ قا- رىلىدىكەن. بۇ تاشلار باشقا ئىشلارغا كار قىلمايدىكەن. يادىچىلىق قىلىنغاندا بىر نەچچە دانىسى پاكىز سۇ ئېلىنغان تەڭرىگە سېلىپ قويۇلىدىكەن. چوڭلىرى توخۇ تۇخۇم- چىلىك بولۇپ كىچىكلىرى ئوخشمايدىكەن. شۇنىڭغا قا- راپ ئىچىدە ئەپسۇن ئوقۇلىدىكەن، ئاندىن تاشنى ھەرد- كەتلەندۈرۈپ، ئۇزۇن داۋاملاشتۇرۇلىدىكەن. شۇنداق قىلسا كارامىتى كۆرۈلىدىكەن. ھەقىقەتەن ئاجايىپ خىس- لەتلىك نەرسە بولۇپ، ئادەم ھەيران بولماي قالمايدىكەن. بۇ تاشنىڭ ئىسمى «جادا» ئىكەن. ھايۋانلارنىڭ قورسىقى- دىن چىقىدىكەن. ئەمما ئۆكۈز، ئاتتىن چىقىدىغىنى قالىتى بولىدىكەن. بەئەينى دېڭىزىغا ئوخشايدىكەن».

مۇشۇ دەۋردە ياشىغان يەنە بىر خەنزۇ مۇئەللىپ ②۸ يۇجى «داۋيۈەن شۆكۈلۇ» (道园学古录) ناملىق ئە- سىرىنىڭ 6 - جىلد «يامغۇر تىلەشكە پەرمان بېرىشنىڭ مۇقەددىمىسى» (诏使车禱雨序) بابىدا يېزىشىچە: ئۇيغۇرلار ئېلىدە يالامان (雅腊蛮) دېگەن بىر تاغ بو- لۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇ تاغدا تەڭرى بار دەپ قارايدىكەن. تاغدىكى تەڭرىگە دۇئا- تىلاۋەت قىلىپ بەرسە يامغۇر- يېشىن بولىدىكەن، دەپ ھېسابلايدىكەن. ئىچكىرى ئىقلىمغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار ئىچكىرى ئىقلىمدىمۇ ئىبادەتخانا سېلىپ، يالامان تەڭرىسىگە تېۋىنىپ تۇرىدىغان بولغان.

بۇ چاغدا ئۇيغۇرلاردا يەنە ئېقىۋاتقان سۈنى توختىتى- دىغان چاغدىمۇ رەمباللىق قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدى- غان ئەھۋال بولغان. مەسىلەن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى، سىلىنگالىق جەمەتنىڭ پېشىۋالىرىدىن كىچىپۇر

MIRAS

بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلانغان.

ئەھۋالدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى، موغۇلىستان قوشۇنى لىرى ئۇرۇش قىلىشتا ئىلگىرى يادىچىلارنىڭ ياردىمىدە ھاۋارايىنى ئوبدان كۆزىتىپ، يامغۇر يېشىن بولىدىغانلىقىنى ئالدىن پەملەپ، پۇختا مۇداپىئە تەييارلىقى قىلىپ، جەڭگە ئاتلانغان، نەتىجىدە ئۇرۇشتا غەلبە قىلغان.

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋائى (1441 - 1501) يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنى شېئىرىي مىسرالاردا ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق يازغان: قاتىغ كۈلكۈڭدىن ئاقتى خەلق ياشى، كى يامغۇر بائىسىدۇر يادە تاشى.

[يادىچىلارنىڭ يادا تېشى يامغۇرغا سەۋەب بولغاندەك، سېنىڭ كۈلكە - خۇشاللىقىڭ خەلقىڭنىڭ كۆز ياشلىرىدىن ئاقتۇردى.]

ئۇ «خەزائىنۇلمەئانى» غا كىرگۈزۈلگەن «پەۋائىدۇل-كەبىر» ناملىق ئەسىرىدە يەنە مۇنداق يازغان:

يادا تاشقا قان يەتكەچ ياغن ياققۇدەك، ئەي ساقى، ياغار يامغۇردەك ئەشكىم چۈن بولۇر لەئىلىڭ سەراب ئالۇد.

[يادا تاشقا قان تەگدى، ئەي ساقى، ئەمدى يېغىن ياغماقچى، كۆز يېشىم يامغۇردەك ئاقىدۇ، ئۇ بەكمۇ كۆپ.] بۇ يىللاردا شىنجاڭدىكى يادىچىلىققا دائىر ئەھۋاللار 16 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەزەربەيجان سەبىياھى سەيفى خاتە -

رىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ شىنجاڭغا كېلىپ تۇرپاندىن مەركىزى جۇڭگو رايونىغا بېرىش جەريانىدا 40 كۈن چۆل سەپىرى قىلىپ، يازدا چۆلنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن كارۋان بىلەن «كىلىماتى سوۋۇتۇش ئۈچۈن»، يادا ئەپسۇنى ئوقۇشقان. بۇ چاغدا ئۇلار «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە «شەمس» - تىكى بىر ئايەتنى قىرائەت قىلغان (27). بۇ قېتىملىق يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

17 - ئەسىرلەردە يېزىلغان موغۇللارغا دائىر خاتە - رىلەردە يادىچىلىق توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار داۋاملىق ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، تۆت ئۇيرات ۋەسىقىلىرىدىن «جايابەندىدا تەزكىرىسى» (扎雅班迪达传) (163 - بەت) تە يېزىلىشىچە، چاشقان يىلى (مىلادىيە 1684 - يىلى) چۆكۈر ئۇباشقا ھۇجۇم قىلغان. ئەنجاندىن داۋاملىق ھۇجۇم قىلىدىغان چاغدا، كۆكلىن (库林) تېغى باغرىدا يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى قىلىنغان.

18 - ، 19 - ئەسىرلەردىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىگە

دائىر ئۇچۇرلار

مانجۇ مۇئەللىپ چۈن يۈەن (椿园) مىلادى 1777 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ئا - ساسدا يېزىپ چىققان «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمىدىن خاتىرە» (西域见闻录) ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇر ۋە موغۇللارنىڭ يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى توغرىدا رۇلۇق قىممەتلىك مەلۇمات قالدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق ئېيتىلغان:

«يادا جىڭلىقتا تاشتەك، كۆك، سېرىق، قىزىل، ئاق، يېشىل ۋە قارا بولۇپ، رەڭگى بىر خىل ئەمەس. چوڭ - كىچىكلىكىمۇ تەكشى ئەمەس. بۇ تاش ئۇي، يىلقىنىڭ قارىنىدا شەكىللىنىدىكەن. بەزىلىرى كەسلەنچۈكنىڭ قۇي - رۇقى ۋە توڭگۇزنىڭ كاللىسىدەمۇ بولىدىكەن. ئۇي، يىلقىنىڭ قارىنىدا شەكىللەنگىنى ئېسىل بولىدىكەن. ئۇي - غۇرلار يامغۇر تىلىگەندە، سۆڭەتنىڭ چىۋىقى بىلەن تاشنى باغلاپ، پاكىز سۇغا پاتۇرسا يامغۇر ياغىدىكەن. بوران تىلىگەندە تاشنى توسۇن ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئاسىدىكەن، تۇمان تىلىگەندە تاشنى ئاتنىڭ بېلىگە تاختىدىكەن، ھەر - قانداق بىر ئىشنى تىلەيدىغان ئەپسۇنى ئايرىم بولىدىكەن. كارامەت بولماي قالمايدىكەن، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇرغۇنلار (تۇرغۇت موغۇللىرى) كۆپىنچە يازدا سەپەرگە چىققاندا سالقىنداش ئۈچۈن ئىشلىتىدىكەن، ئىشلەتكۈچىلەر (يادا سالدۇق) دەيدىكەن، لامالار يادا سالسا كارامىتى بەك تېز كۆرۈلىدىكەن.»

بۇ خاتىرىدە ئۇيغۇرلار «人回» دەپ يېزىلغان بولۇپ، تەتقىقاتچىلار ئۇنى «ئۇيغۇر» دەپ ئېلىشىنى مۇۋاپىق تاپقان (28).

چۈن يۈەننىڭ بۇ خاتىرىسى غەربىي يۇرتنىڭ يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ، بۇ ئەسەر يېزىلىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا، غەرب ئالىملىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان. ئۇلار ھەر خىل ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە بۇ باياننى ئارقا - ئارقىدىن نەقىل ئالغان (29).

ياپونىيىلىك خانىدا ئاكىرا چۈن يۈەننىڭ خاتىرىسىنى ئىزاھلاپ مۇنداق يازغان: ئۇنىڭ خاتىرىسىدە بىر قانچە مەنىسى ئېنىق بولمىغان سۆز بولسىمۇ، يادا تاشنىڭ ھاي - ۋانىنىڭ تېنىدە شەكىللىنىدىغانلىقى، ھەر خىل يادا تاشنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئەپسۇننىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقى، لاما دىنىدىكى موغۇللار، ئىسلام دىنىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ

2007

ھەممىسى يادا ئەپسۇنى قىلىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق بولدى... يەنى 17 - ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن كېيىن كۆچمەن چارۋىچى لاما دىنىدىكى موڭغۇللار بىلەن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار شامان ئەقىدىسىدىكى يادا ئەپسۇنغا ئىشىنىدىكەن (30).

موڭغۇل مۇئەللىپ خې نىڭ (和宁) 1808 - يىلى خەنزۇ تىلىدا يېزىپ چىققان «ئۈچ ئايماق ھەققىدە ئەس-تىلىكلەر» (三州辑略) ناملىق كىتابىدا خاتىرىلىشىچە: چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۈڭ جىڭ 1 - يىلى (مىلادى 1723 - يىلى) شىنجاڭدىكى موڭغۇل يېزىلىرى (贝子) ۋە قو-مۇلدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ قول ئاستىدا مەخسۇس ياداچلىق قىلىپ يامغۇر تىلەيدىغان كىشىلەر بار بولۇپ، ئۇلار يادىچى (砮答齐) دەپ ئاتالغان ۋە يامغۇر ياغ-دۇرۇش ئىشلىرى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللانغان.

دېمەك، يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى پۇقرالارنىڭ ئىش-لىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمدىن بېرى بۇ ئىشقا ھۆكۈمەت تەرەپىنىڭمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارىغان-لىقى خې نىڭنىڭ بايانىدىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەلىللىنىشكە ئېرىشلىدى.

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا لوپلۇقلار ئارىسىدا يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى بارلىقى توغرىسىدا تارىخچى موللا مۇسا سايرامى (1836—1917) «تارىخى ھەمدى» (1908 - يىلى) ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق خاتىرە قالدۇر-غان: «يېقىنقى ئون يىلدىن بۇرۇن چىڭ دۇسىڭ (سە-چۈەن ئۆلكىسى) ئەتراپىدىكى بىر مۇنچە تۇڭگانى ئۇلۇغ خاننىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىقىپ، غەۋغا قوزغىغان چاغ-دا، ئۇلۇغ خان نۇرغۇن چېرك ماڭدۇرۇپ ئۇرۇشقان، تۇڭگانىلار باراۋەرلىك قىلالماي، ئىچىدىن 80 مىڭ ئۆي-لۈكتىن ئارتۇق تۇڭگانىلار قاچقانچە لوپ تەرەپكە قاراپ يولغا چىققان. ئارىلىقتا بۇ تەرەپتىكى بىر تائىپە قالماقلار جۇدۇن - يادا قىلىپ، ئاسماندىن قار، يامغۇر ۋە مۇز ياغدۇرغانلىقتىن، تۇڭگانىلار نابۇت بولۇپ كەتكەن» (31).

يۇقىرىقى ۋەقەلەر يۈز بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي، يەنى 1891 - ، 1894 - يىللىرى «شۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىنسانشۇناسلىق بويىچە دالا تەك-شۈرۈش دوكلاتى»نى تەييارلىغۇچىلار تۆۋەندىكىدەك ئۇچۇر قالدۇرغان:

«مۇبادا قاتتىق قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ قالسا، يام-غۇر ياغدۇرالايدىغان پېرىخۇنلارنى تەكلىپ قىلىپ، يادى-

چىلىق سېھىرگەرلىكى قىلىنىدىكەن، يادىچى يامغۇر تە-لەشتىن ئىلگىرى، مازارلىققا بېرىپ، ئەۋلىيالار تۇرغان جايدا 41 كۈن تۇرۇپ، 7000 ئايەتنى ئوقۇپ چىقىدىكەن، يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى مۇنداق بولىدىكەن: سېھىرگەر ھايۋاننىڭ ئاشقازىنىدىن چىققان تاشتىن بىرنى تېپىۋېلىپ، قۇربانلىق قىلىنغان ھايۋاننىڭ قېنى تولدۇرۇلغان تاۋاققا چىلاپ، بىر تال تاياق بىلەن توختىماي ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئايەت ئوقۇيدىكەن، ئەگەر بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا يامغۇر ياغمىسا، ئۇنداقتا يامان كىشىلەر ئېزىقتۇرغان دەپ قارد-لىدىكەن. بۇ چاغدا سېھىرگەر تېخىمۇ كۆپ ئاقچا تەلەپ قىلىدىكەن. مۇبادا يامغۇر تىلەش سېھىرگەرلىكى ئەڭ ئا-خىر مەغلۇپ بولسا ياكى ياغقان يامغۇر سۇ ئاپىتى پەيدا قىلىپ قالسا، دېھقانلار ئۆزلىرى ساختا قىلىنىپتۇق دەپ قاراپ، دەرھال سېھىرگەردىن جەرىمانە تەلەپ قىلىدىكەن، ھەم يادىچىنى قازىخانغا تاپشۇرۇپ بېرىدىكەن، يادىچى ئۇ يەردە 100 دەررە ئۇرۇلىدىكەن ھەم بىر قانچە ھەپتە كۈندىخانغا قامىلىدىكەن» (32).

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يادىچىلىق سېھىر-گەرلىكىدىن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ پايدىلىنىپ، ئەم-گەكچى خەلقنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرغانلىقى توغرىلۇق شائىر موللا شاكىر (1806—1871) «زەپەرنامە» ناملىق داستاندا ئالاھىدە توختالغان. ئۇنىڭ يېزىشىچە، ئاقسۇ ئامبىلى سايدى ھېكىمبەگ خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنى باس-تۇرۇشتا قورال كۈچىگە تايانغاندىن باشقا، سۈيبىقەست، ھىيلە - مىكىر قىلىشنىمۇ قولدىن بەرمىگەن، ئۇ قوزى دېگەن بىر جاسۇسنى سېتىۋېلىپ، تاغدا چارۋىچىلىق قە-لىدىغان قۇربان دېگەن بىر يادىچىغا يادىچىلىق قىلدۇر-غان. داستاندا بۇ توغرىلۇق مۇنداق تەسۋىرلەر بار:

بۇ ۋاقىتتا نۇشقا دېگەن تاغدا،

يادا قىلدۇرۇپ ئوت قورۇر چاغدا.

بۇ قۇربان دېگەن ھەممىنىڭ ئۇستازى،

ھەممە مالچىلارنىڭ گۈلدەستىسى.

يادا قىلدۇرۇر، مالچىلار مال بېرىپ،

ئانى ھەم ئالۇر ئۆز مېلىنى بېقىپ.

ئۆزى ئەھلى دۆلەت ئىرۇر ئەغنىيا،

خىيالىم ئالىپ كەلسە ئالغاي يادا.

ھاۋانى تۇتۇپ قىلسا گاھ جۇدۇن،

سۇ ئۈستىدە بولغاي ئۇلار بىر قۇيۇن.

ئۇلارنىڭ ئېگىن ئايغى مول بولۇر،

M
I
R
A
S

بۇ سۆزلەرنى بىر - بىر دېدى ئول پەلىد (39) ،
 بولۇپ سامىئى (40) ھاكىمى سايدى.
 ھېكىم بەگ بولۇپ خۇرەرمۇ شادىمان،
 شەبىخۇن ئۇراي ئاڭا بەرمەي ئامان.
 ھەممە مەستى خاب ئەردىلەر رويى خاك (41) .
 ئىككى يەردىن ئاڭلاندى سەۋتى ئازان (45) ،
 بۇ لەڭگەرنى قورشاپ يېغى بەئدازان (46) .
 قىلىپ ئەھلى ئىسلامنى ئۇي مۇڭگۈزى،
 بۇلار ھەر بىرى بېشەنك توڭگۈزى.
 تولاسى بۇ ئىل ئىدىلەر ئۇيغۇلۇق،
 بۇ ئىشتىن ھەممە بىخەۋەر بىتۇيۇق.
 ئاتشقا تۇرۇپ پو بىلەن زەمبىرەك،
 چۇماق نەيزە دەن ئۇزگىسى بى كېرەك.
 ئاتاي دېسە مىلتىقى ئوت ئالمادى،
 كى ھۆل بولمىغان نەرسە ھەم قالمادى.
 ئېتىپ يا ئوقنى بۇ قالماق، سۇلۇن،
 بۇ ئەتراپىدىكى چىققىنى بولدى خۇن.
 ئاتانىڭ ئوغۇل بىرلە قالماي ئىشى،
 ئەجەب كاجىگۇندۇر بەلەك گەردىشى.
 يۇرۇدى مۇسۇلمانلار بوزغا قاچىپ،
 بۇ قالماق، سۇلۇن ئارقاسىدىن ئاتىپ.
 يېغى ئوسمان ئاخۇننى ئالدى تۇتۇپ،
 بۇ خۇننا بە ھەسرەت بىلەن قان يۇتۇپ.
 يېغى چىرىڭى يۇردى بوزغا قاراپ،
 تۇتۇپ ئولتۇرۇپ ئات - ئۇلاقنى تالاپ (47) .
 دېمەك، تەبىئىيلىق دېگەندەك پۇختا بولمىغان ئەھ-
 ۋالدا، ئۇرۇشقا ئاتلانغان خەلق قوزغىلاڭچىلىرى بىر قې-
 تىملىق يامغۇر - جۇدۇندا قېلىپ، ئېغىر ئالاپەتكە ئۇچرىد-
 ىغان. بۇ قېتىملىق ھۆلچىلىك يادىچىلارنىڭ سېھىرگەرلىكى
 بىلەن تاسادىپىي ماسلىشىپ قالغان. كۇچا قوزغىلىڭى
 ئەسلىي مىلادى 1864 - يىلى پارتلىغان، موللا شاكىر بولسا
 داستاننى 1864 - يىلى تاماملىغان. موللا شاكىرنىڭ داس-
 تاندا يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنى ئالاھىدە تەسۋىرلىشىدە
 يەنە مۇنداق بىر سەۋەبىنىڭ تەسىرىدىن دەپ ئېيتىش
 مۇمكىنچىلىكى بار. يەنى ئۇ يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» نام-
 لىق داستاننىڭ تەسىرىگەمۇ ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن.
 يەنى يەزدى ئەسىرىدە ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنى نۇقتىلىق
 تەسۋىرلىگەن ھەم ئۇنىڭدا يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنى
 ئالاھىدە سۈرەتلىگەن، موللا شاكىرمۇ ئەسىرىنىڭ ماۋزۇ-
 سىنى ئوخشاشلىققا ئىگە قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇرۇش

قىيانلار كېلىپ، چۆللەر ھەم كۆل بولۇر.
 چىقۇر كاردىن ھەممە جابدۇق - ياراق،
 ئۇلار ھۆل بولۇر ھەممە باشتىن - ئاياغ.
 پاناقاپ كىرەر ھەممىسى دالدىغا،
 شەبى خۇن (33) ئورالى سالپ كالىغا.
 بۇ سۆزنى ئىشتىپ سايدىبەگ كۈلۈپ،
 يەنە قايتا باشتىن تىرىلدى ئۆلۈپ.
 كېڭەشلىك ئىكەندۇق دېدى باي قوزى،
 دېدى زەرقى، داغولنىڭ نەق ئۆزى.
 يېغى كەلمىدى ئورتادى ۋەھمىسى،
 بۇ باغنىڭ ئۇزاقراق ئىدى پەللىسى.
 ئەۋەرسە بېگىم دورغا ياكاهسىنى،
 سۈرۈپ كەلتۈرۈر ئۇشۇ غەممازەنى (34) .
 بۇ ماڭغان كىشى نىسبى شەبەدە بارۇر،
 ھايال بولمىسا چۈش پېشىنگە كېلۇر.
 ھېكىم بەگ بەردى ئاڭا گاھ سېنى،
 كى تەيىن قىلىپ بەردى دىڭماسىنى.
 ئۇچار قۇش كەبى يۈردىلەر تېز - تېز،
 تاڭ ئاتقۇنچە باردى قىلىپ رەستا خىز.
 ياداچىغا يەتكۈزدى كاھىسى ھۆكۈم،
 توقۇڭ ئاتىڭىزنى بارۇرسىز چوقۇم.
 كى ئانداغ يۈرۈپ تېز سۈرگەت بىلە،
 بۇ جامغا يېتىپ تۇشتى پېشىن بىلە.
 كىرىپ كاھ بىلەن تۇردى تەئزىم ئېتىپ،
 ئەجەب كەلدىڭىز ياخشى ۋاقتتا يېتىپ.
 دېدى: قىل ھۈنەرنى ئىشنىڭ ئوخشىسۇن،
 مۇبادا قىلىپ ئوخشىماي قالماسۇن.
 قىلۇرمەن دېدى ساڭا كۆپ ئىلتىپات،
 بۇ شۇڭقار، لاچىن، سېمىز يورغا ئات.
 كېلىپ غۇسل ئاۋۋال تاھارەت قىلىپ،
 ياداچى (35) چۇقۇر سۇغا كىردى بارىپ.
 قولغا ياداچى ئالىپ تاشنى،
 مۇناجات ئوقۇپ تۆكتى كۆز ياشىنى.
 ياداچى يادا تاشنى چۆرۈپ تۇرۇپ،
 ئوقۇپ ئايەتنى ئاسمانغا ھۇرۇپ.
 كى، بىر سائەت ئىچرە تۇتۇلدى ھاۋا،
 بۇلۇت گۈركىرەپ بولدى سۈيى ساما (36) .
 كۆكەردى ھاۋا ھەم بولۇپ نىل گۈن (37) ،
 كى كۈندۈز، كى كۈن گويىا تېرە تۈن (38) .

2007

تېمىسىنى باش مەزمۇن قىلىپ يورۇتقان ۋە يادىچىلىققا بىر سەھىپە ئاجراتقان.

20 - ئەسىردىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىگە

دائىر ئەھۋاللار

20 - ئەسىر ئىچىدە كىشىلەرنى ئالاھىدە ھەيران قال- دۇرىدىغان يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى توختىماي بولۇپ تۇرغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇزاق يىل ئىشلىەپ پېنسىيىگە چىققان كادىر ھوشۇر ھاشىم (1917 - 2002) ئاڭلىنىڭ 2000 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى سۆزلەپ بېرىد- شىچە، مىلىتارىست جىن شۇرىن (1879 - 1941) شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا (1928 - 1933 - يىللىرى)، بىر ئەتىيازدا ئۈرۈمچىدە ئۇزاق ۋاقىتقىچە يامغۇر ياغماي قۇرغاقچىلىق بولۇپ كەتكەن. جامائەت ئۈرۈمچى قازىسى ئابدۇخېلىل قارىھاجىنىڭ باشچىلىقىدا چوڭ دائىرىلىك زارا خەتمە ئۆتكۈزگەن. جامائەت دەسلەپ شۈيۈمۈگۈغا كول- لېكتىپ چىقىپ، قوي، كالا سويۇپ قان ئېقىتقان، موللاملار قۇرئان قىرائەت قىلغان، ئاندىن ئوتتۇرا كۆۈرۈككە كېلىپ، يەنە قىرائەت قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۈچ كۈن توختە- ماي يامغۇر ياغقان.

شۈبھىسىزلىك شەرقشۇناس گۇننار يارىرنىڭ 1930 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلىغان چاغدا يادىچىلىق سې- ھىرگەرلىكىگە دائىر ماتېرىياللارنىمۇ توپلىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق يېزىلغان: «يادىچى گۇمدا يوق ئىكەن، قاغىلىق تەۋەسىدە زۇڭلاڭ دېگەن كەنتىدە بار، ئاۋۋال زاماندىن تارتىپ شۇ جايدىن تولا ياداچى چىقىدۇ. مېنىڭ ئاڭلىغىنىم: يادا تاشنى سۇغا سېلىپ دۇئاسىنى ئوقۇسا، يامغۇر ياغار ئىمىش. ئىسسىق جايدا يادا تاشنى قويۇپ دۇئاسىنى ئوقۇسا كۈن چىقار ئىمىش... قاغىلىقتا بىر كىشى بار ئىدى، گۇمغا كېلىپ بىر مەررە يادا قىلىپ كۆك يا- ئماقتەك مۇز ياغدۇرۇۋېتىپتىمىش، بەزى ئادەملەرنىڭ بې- شىغا ياغقان مۇز تېگىپ بېشى ئىشىشىپ قاپتۇمىشكەن، خېلى ياز ۋاقتى ئىمىش ئىكەن، قوغۇنلارنىڭ سويىملىرى مۇز تېگىپ يېرىلىپ كېتىپتۇمىشكەن. بۇ يادىچىنىڭ ياغ- دۇرغان مۇزى تال باراڭنىڭ خادىلىرىغا تېگىپ تال با- رادىن تاراڭ - تۇرۇڭ ئاۋازلار چىقىپتۇمىشكەن» (48).

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلار ئارد- سىدا يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى پائالىيىتى يەنە داۋاملىشىپ تۇرغان. 1950 - يىللارنىڭ بېشىدا قومۇلنىڭ تاغلىرىدا ئۇزاق مۇددەت يامغۇر ياغمىغان ئىكەن، تاغدىكى چار- ۋىچىلار بىر مۇنچە سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ، قومۇل

يېزىلىرىغا كېلىپ، شۇ يەرلىك ئوتتۇرا ياش بىر موللام كىشىگە يامغۇر ياغدۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشقان بىر ئىش يۈز بەرگەن ئىكەن، چۈنكى شۇ موللام كىشى ئىل- گىرى شۇ تاغقا چىقىپ، بىر قېتىم سېھىرگەرلىك بىلەن يامغۇر ياغدۇرغان ئىكەن، چارۋىچىلارنىڭ تەلپىگە ئاسا- سەن، ئۇيغۇر موللام تاغقا چىقىپ، ئۇچقۇر ۋە توسۇن ئاتتىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ شۇ تاغدىكى بىر نىشانلىق بۇلاقنىڭ كۆزىگە پاتۇرۇپ تۇرۇپ، ئەپسۇن ئوقۇپ، قىرائەت قىلىپ، تەڭرىگە ئىلتىجا قىلغان ئىكەن، بىردىنلا يامغۇر يېغىپ، بىر نەچچە كۈن داۋام- لاشقان ئىمىش.

بۈگۈنكى كۈنگىچە يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنىڭ داۋام- لىشىپ تۇرۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا مۇنداق بىر مەلۇمات بار: گۇما ناھىيە قوشتاغ يېزا ئىسمە سالاھ كەنتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۇلۇغ تېكىن دەپ ئاتىلىدىغان تاغ باغرىدىكى مازار يېنىدا ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىرچە كېلىد- ىغان، شەكلى تۇخۇمغا ئوخشايدىغان سۈترەڭ بىر تاش بار. كىشىلەر بۇ تاشنى «يادا تاش» دەپ ئاتىشىدۇ، بۇ تاش توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان رىۋايەت ۋە قوشاقلار تارقالغان. پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇن ھەر يىلى ئەتە- يازدا تاغدىن سۇ كەلمەي قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ كەتكەندە، موڭغۇل، قارا تاغىز، كۆكتېرەك، گۇما بازىرى، پىشنا قاتارلىق يۇرتلاردىن نەچچە مىڭ كىشى ئىختىيارىي ھالدا ئىسمە سالاھتىكى بۇ يادا تاش ئەتراپىدىكى ئۆستەڭ بويىغا يىغىلىپ قارا ئات، بوتىلاقلىق ھىنگان، تايلىق بايتال، موزايلىق ئىنەك، قوزىلىق ساغلىق، چۆچىلىك تۇخۇلارنى ئېلىپ كېلىپ، دۇئا - تەگبىر ئوقۇپ قان قە- لىدىكەن ھەمدە يادىچى جامائەت بىلەن ناماز ئوقۇپ، ئاندىن بىر قولىدا يادا تاشقا، يەنە بىر يادا تاشنى سۈركەپ تۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك مۇناجاتنى ئوقۇيدىكەن:

- ئەللاھۇمما ئەسقىنا،
- تازغۇنى سەل باسقنا.
- گۇمىدىن سۇ تاشقنا،
- قۇت نۇرىنى ساجقنا.
- بوۋىخاندىن ئەسسىنا.
- مەن تەڭرىمدىن تىلەيمەن،
- ئۇچۇپ كەلگىن بۇلۇتۇم.
- قۇرئانىمدىن تىلەيمەن،
- يۈگۈرۈپ كەلگىن بۇلۇتۇم.
- ئىنجىلىمدىن تىلەيمەن،

MIRAS

سەكرەپ كەلگەن بۇلۇتۇم.
 زەبۇرۇمدىن تىلەيمەن،
 گۈلدۈرلىگەن بۇلۇتۇم.
 تەۋراتىمدىن تىلەيمەن،
 كۆچكىن قارا بۇلۇتۇم.
 ئۇچۇپ كەلگەن بۇلۇتۇم،
 چۆچۈپ كەلگەن بۇلۇتۇم.
 يەتتە ئىقلىم بۇلۇغدىن،
 سۇ ئېلىپ كەل بۇلۇتۇم.
 توشۇپ كەتسۇن سۇلارغا،
 ئېقىن دەريا كۈلۈگۈم.
 قارا قۇرۇمدىن چىقىپ كەل،
 تاغ - داۋاننى ئېشىپ كەل.
 مۆلچەرتاغنى يالاپ كەل،
 ھىڭگاڭ تاغنى بويلاپ كەل.
 بويناق چالنى چەنلەپ كەل،
 جىن - شەيتاننى قوغلاپ كەل.
 دەريا سۇدىن چىقىپ كەل،
 قۇرام تاشنى يېرىپ كەل.
 ئۇل مۇستەقى ھۆرمىتىدىن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 ساتۇغ بۇغرا ھۆرمىتىدىن،
 مۆلدۈرلىرىم چۈشكەيسەن.
 مەن غايىبىتىن تىلەيمەن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 ئۇلۇغلاردىن تىلەيمەن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 شاماللىرىنى كەلتۈرۈپ،
 بۇلۇتلىرىنى پۇرقتىپ.
 جىمى ئالەم ئوت بولسا،
 بۇلۇتلىرىم سۇ بولۇپ،
 ئېقىپ - ئېقىپ كەلگەيسەن ④۹ .

يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى پائالىيىتى جەريانىدا ئېيتتە -
 لىدىغان بۇ قوشاقنىڭ لوپنۇر ۋە قومۇل تەرەپلەردە تار -
 قالغان يەنە مۇنداق بىر ۋارىيانتى بار:
 «خۇدايىمدىن تىلەيمەن،
 ئۇچۇپ كەلگەن بۇلۇتۇم.
 پىرىمچاندىن تىلەيمەن،
 يۈگۈرۈپ كەلگەن بۇلۇتۇم.
 گۇمان تاپتىم ھاۋادىن،
 يېتىپ كېلىڭ شاملىم.

شامال كەلسە بۇلۇتلار،
 گۈلدۈرلىگەن، گۈلدۈرلە.
 كۆچكىن قارا بۇلۇتۇم،
 گۈلدۈرلىگەن، گۈلدۈرلە.
 تۇرتۇپ تۇمان بۇلۇتنى،
 گۈلدۈرلىگەن، گۈلدۈرلە.
 دەريا كۆلىدىن سۇ ئېلىپ،
 ئابۇسنى ⑤۰ سۈرۈپ - قوغلاپ،
 تۆت يېنىدىن يىغىپ كەل.
 بوۋىخاندىن ئەسسىنا،
 مىڭ بۇلۇتۇم يېتىپ كەل.
 كۆچكىن قارا بۇلۇتلار،
 ئۇچ، مېنىمۇ رازى قىل.
 چوڭدۇر قارا بۇلۇتۇم،
 دىل كارىدىن - ھاۋادىن.
 ئاق بۇلۇتۇم تەشتادىن،
 قارار تاپقان جايلاردىن،
 دەريا سۇدىن چىقىپ كەل.
 يەتتە غوجام ھەققىدە
 قارا بۇلۇت مەن دېگەن،
 ئەرۋاھلارنىڭ ھەققىدە،
 بۇلۇتلىرىنى ياغدۇراي....
 * * *
 ئىنجىلدىن تىلەيمەن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 زەبۇردىن تىلەيمەن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 فۇرقاندىن تىلەيمەن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 ئىنجىلى غايىبىتىن تىلەيمەن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 سەككىز بۇخارا ھەققى - ھۆرمىتىدىن
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 ياپىر پىرىدىن تىلەيمەن،
 بۇلۇتلىرىم كەلگەيسەن.
 شاماللىرىنى كەلتۈرۈپ،
 بۇلۇتلىرىنى پۇرقتىپ،
 جىمى ئالەم ئوت بولسا،
 بۇلۇتلىرىم سۇ بولۇپ،
 ئېقىپ - ئېقىپ كەلگەيسەن» ⑤۱ .
 يۇقىرىقىدەك مۇناجات قوشاقلىرى ئوقۇلۇپ

يۇقىرىدا ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتتۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىگە دائىر ماتېرىياللار خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۆزگىرىش جەريانى ۋە سېلىشتۇرما قىلىش ئەھۋالىنى بىلىشتە پايدىسى بار ماتېرىياللار ھېسابلىنىدۇ. ئىزاھلار:

- ① فەن يى، سماياۋ: «كېيىنكى خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 131 - ، 132 - بەتلەر.
- ② بەنگۇ: «خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 731 ، 732 - بەتلەر.
- ③ جۇشۈيۈەن (ئامېرىكا): «جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى قوۋم - لارنىڭ يىلتىزلىرى» جۇڭخۇا نەشرىياتى 2004 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 106 - بەت.
- ④ بۇنىڭغا ئوخشاش خاتىرە لى يەنشۇ يازغان «شىمالىي خانلىقلار تارىخى. يۆبەنلەر تەزكىرىسى» دەمۇ ئۇچرايدۇ.
- ⑤ جى داچۈن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشرى، 554 ، 555 - بەتلەر، خەنزۇچە.
- ⑥ شۆزۈمچىڭ: «ياغمىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە» «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 1984 - يىلىق 3 - سان، خەنزۇچە، ئۈرۈمچى.
- ⑦ خاندا ئاكىرا (ياپونىيە): «يادا ئەپسۇنى - شامان دىنى ۋە ئىسلام دىنى»، «دۇنيادىكى دىنلار تەتقىقاتىغا دائىر ماتېرىياللار» 1986 - يىلىق 3 - سان، خەنزۇچە، بېيجىڭ.
- ⑧ «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى»، خەنزۇچە 468 - بەت.
- ⑨ ئەلى مازاخېرى (فرانسىيە): «يىپەك يولى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ، 272 - بەت.
- ⑩ ليۇ ۋېشىن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 131 - بەت، ئۈرۈمچى.
- ⑪ ۋ. منورسكى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى) «تەمىم ئىبن بەھرنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» ژۇرنىلى 1984 - يىلى 1 - سان، 96 - ، 98 - بەتلەر، ئۈرۈمچى.
- ⑫ بەي يۈەنگۇاڭ (白光) تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوماندانى - لىرىدىن بىرى.
- ⑬ ج. ر. خاملتون (فرانسىيە): «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 5 - بەتكە قارالسۇن.
- ⑭ نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان چاغاتاي يېزىقىدىكى قوليازما. («ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 1984 - يىلى 3 - سان، 47 - بەت، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى).
- ⑮ ئابلىمىت روزى «ياباقۇ قەبىلىسى ھەققىدە ئىزدىنىشلەر»،

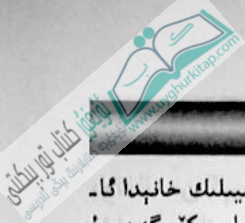
بولغاندىن كېيىن «قۇرئان»دىكى بىر قىسىم ئايەتلەر ئو - قۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن ئات بوغۇزلىنىپ، يادا تېشىغا قان تېمىتىلىدۇ. قۇربانلىق قىلىنغان ئاتنىڭ كاللىسى ئېقىن سۇغا سېلىنىپ، سۇ يىلىنى ئاتنىڭ كاللىسىغا باغلىنىدۇ ھەمدە قوزا، ئوغلاقلار ئانىسىدىن ئايرىۋېتىلىپ، مەرتىلىدۇ. موزايىلار مۇرتىلىدۇ، بوتىلاقلار بوزلىتىلىدۇ، تايىلار كىشىنى تىلىدۇ، بوۋاقلار يىغىلىتىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىمام - ئاخۇنلار بىلەن يادىچىگە بىرلىكتە: «ئەي، ئۇلۇغ ئىگىمىز، بىزنىڭ قىلغان گۇناھىمىزنى كەچۈرۈپ، بۇ تىلىمىز لارنى ئوتسىز، سۈتسىز، بىزنى نانسىز قويمىغايىسەن!» دەپ دۇئا قىلىپ، ھەر بىر كىشى يەتتە تالدىن تاشقا دېمىدە قىلىپ سۇغا تاشلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن سۇ يىلىنى كۆككە قاراپ ئېغىزنى چاكىلىدۇ - تىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن يامغۇر ياغىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ⑤

يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئىككى تۈركۈم يادىچى - لىق قوشقى ۋە مەزكۇر قوشاقلار ئېيتىلىپ ئېلىپ بېرىلدى. دىغان يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىگە دائىر ئەھۋاللاردىن قا - رىغاندا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر يادىچىلار بۇ خىل پائالىيەتكە كېيىنكى ۋاقىتلاردا كۈچلۈك ئىسلام دىنى چۈشەنچىسىنى سىڭدۈرۈۋەتكەن، قوشاقتا تىلغا ئېلىنغان قۇرئان، زەبۇر، تەۋرات، ئىنجىل دېگەنلەر ئىسلام دىنى چۈشەنچىسىدىكى ئاللاھ نازىل قىلغان «مۇقەددەس تۆت كىتاب»نى، «مۇستەقى» دېگىنى مۇستافا يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى، ساتۇغ بۇغرا بولسا شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا قان سۇلتان سۈتۈق بۇغراخاننى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يادا ئەپسۇننى ئوقۇغاندا، ئۇنىڭغا قۇرئان ئايەتلىرىنى ئا - رىلاشتۇرۇپ ئوقۇش، بەزىدە ئىمام، موللاملار يادىچىلىق سېھىرگەرلىكىگە يېتەكچىلىك قىلىش قاتارلىقلار بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلايدۇ.

ھازىرقى زامان قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل شېۋىسىدە «يامغۇر» سۆزى «يادا»، «يادا - يىش» دېگەن سۆزلەر بىلەنمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئۇلار «يامغۇر ياغدى» دې - گەننىڭ ئورنىغا «يادا ياغدى» دەپمۇ سۆزلەيدۇ. «يادا ياغسا بەرىكەت ياغار» دېگەن ئىدىيەمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ (بۇ ئىدىيەمۇ باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سۆز ئىس - تېمالىدىمۇ بار).

قومۇلدا مۇنداق قوشاقلار بولغان:

- ئاسمان ئارىلاپ ئاق بۇلۇت كەلدى،
- تاغلار ئارىلاپ يادا سۈيى كەلدى.
- ھۆڭلار ⑤۳ تۇتۇلۇپ قاپتۇ،
- يادا ياغاي دەمدىكىن.
- كۆڭۈل دەگدەپ ⑤۴ تۇرۇپتۇ،
- يارىم كېلەي دەمدىكىن ⑤۵ .

رىسى ماتېرىيال مەنبەسى قىلىنغان. بۇ ھەقتە ياپونىيەلىك خانېدا ئا-
كرا مەنبەشۇناسلىق ساھەسى بويىچە سېلىشتۇرما قىلىپ كۆرگەن. بۇ
ھەقتە ئۇنىڭ «يادا ئەپسۇنى ھەققىدە...» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.
30 خانېدا ئاكرا «يادا ئەپسۇنى ھەققىدە».

31 مۇلا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمدى» مىللەتلەر نەش-
رىياتى 1986 - يىلى نەشرى، 707 - بەت.

32 گۇنار يارلىك: «شۇبىسى مەسسىيونېرلارنىڭ جەنۇبىي
شىنجاڭدىكى ئىنسانشۇناسلىققا دائىر دالا تەكشۈرۈشىدىن دوكلات»،
بېرلىن، 1979 - يىلى ئىنگىلىزچە نەشرى.

33 شەبى خۇن - قانلىق كېچە، كېچىلىك ھۇجۇم.

34 غەمماز - چىقىمچى.

35 ياداچى - يامغۇر ياغۇزىدىغان سېھرىچى.

36 سۈبى ساما - ئاسمان تەرەپ.

37 نىل گۈن - نىل رەك.

38 تېرە تۈن - قاراڭغۇ كېچە.

39 پەلىد - ئېلاس.

40 سامىنى - ئاڭلىغۇچى.

41 سۈبى شىمال - شىمال تەرەپ.

42 ئۇدۇ - دۈشمەن.

43 گۇ شىمال - ئەدەبىي بەرمەك.

44 روى خاك - يۈزى توپا.

45 سەۋىتى ئازان - ئەزان ئاۋازى.

46 بەئىدازان - ئاندىن كېيىن.

47 موللا شاكىر: «زەبەرنامە»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1980 - يىلى
2 - سان، 289، 283، 284، 285، 286 - بەتلەر.

48 بۇ مەلۇماتنى گۈملىق مەخسۇت روزى دېگەن كىشى ئوغلى
ياسنىغا دەپ بەرگەن. گۇنار يارلىك 1930 - يىللاردا ياسنىڭ ئاغ-
زاكى سۆزلەپ بېرىشى بىلەن خاتىرىلىۋالغان. بۇ بايانلار مەتەمىن
يۈسۈپ، بارىجان زەپەر قاتارلىقلار 1946، 1948، 1951 - يىللىرى
لۇندىن نەشر قىلىنغان ئۈچ توملۇق «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا
ئائىت ماتېرىياللار» ناملىق كىتابىدىن تاللاپ تۈزۈپ شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى تەرىپىدىن 1987 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «ئۇيغۇر خەلق
ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 304 - بېتىدىن ئېلىندى.

49 ئابدۇلكەھەت ئالىم: «يادا تاش قوشاقلىرى»، «ئۇرۇمچى
كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2001 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىكى سانى.

50 ئابۇس - قۇرغاقچىلىق تەجرىسى ئاپوشنى كۆرسىتىدۇ دې-
يىلىدۇ.

51 بۇ قوشاقنى لوپنۇر ناھىيە يېغىسۇ يېزىسىدىكى 103 ياش-
لىق قاسم ياۋا ئاكا 1980 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈسۈپ ئىس-
ھاققا ئېيتىپ بەرگەن.

52 يۈسۈپ ئىسھاق: «ئۇيغۇرلاردىكى يامغۇر تىلەش ئادىتى
توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى 2000 - يىلى 2 - سان.

53 ھۇگا - ھاۋا.

54 دەگدەپ - تۇيۇپ تۇرماق دېگەن مەنىدە.

55 «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 - يىلى
4 - سان، 134 - بەت.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا.

«ئىلمىي تەتقىقاتقا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىيالى» 1984 - يىلى 3 -
سان، 47، 48 - بەتلەرگە قارالسۇن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى.

16 مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى 1984 - يىلى نەشرى، 3 - توم، 218 - بەت.

17 مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، 2 - توم،
519 - ، 520 - بەتلەر.

18 مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشرى، 3 - توم 1، 2 - بەتلەر.

19 «ئىبنى فەزلان ساياھەتنامىسى»، تۈركىيلىك رامىزان
شەشەن نەشرىگە تەييارلىغان، توختى ھاجى تىللا تۈركچىدىن ئۇد-
غۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى
نەشرى، 64 - بەت.

20 گېبىرئىل فىرراند (Gaburul Firrand، فرانسىيلىك)
تۈزۈپ ئىزاھلىغان «ئەرەب، پارس، تۈركلەرنىڭ يىراق شەرققە
دائىر ھۆججەتلىرىگە شەرھى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ،
1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 1 - قىسىم، 233 - بەت.

21 ئابدۇقادىر ئىنان (تۈركىيە): «تارىختا ۋە بۈگۈن شامانزم»،
1972 - يىلى ئىنقىرەدە نەشر قىلىنغان، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى
مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى 1979 - يىلى «萨满教今昔» دېگەن نام
بىلەن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلدۇرۇپ، پايدىلىنىش ماتېرىيالى سۈپ-
تىدە بېسىپ تارقاتقان، خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ 161 - بېتىگە قارالسۇن.

22 مۇكەللىپنىڭ بۇ كىتابى يوقىلىپ كەتكەن، پەقەت ئۇنىڭدىن
ئېلىنغان ئۇزۇندىلەر ئەلى ئىبىن جەفغار 1022 - يىلى يازغان بىر
ئەسىرىدە ساقلىنىپ قالغان.

23 «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەش-
رىياتى، 1999 - يىلى نەشرى، 96، 97 - بەتلەر.

24 چاڭ شىڭلياڭ: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئالاقە تارىخىغا
دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 2 - قىسىم، 787 - بەت، خەنزۇچە
جۇڭخۇا نەشرىياتى 2003 - يىلى.

25 ئوۋياڭشۈەن (يۈەن دەۋرى) «قوچودىكى سىلىنگالىق
جەمەتنىڭ تەزكىرىسى».

26 ياپونىيەلىك خانېدا ئاكرا نىڭ «يادا ئەپسۇنى ھەققىدە»
ناملىق ماقالىسىنىڭ ئىزاھاتىدا بېرىلگەن بايانغا قارالسۇن، خەن-
زۇچە «دۇنيا دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 -
يىللىق 3 - سانىنىڭ 29 - بېتىگە قارالسۇن.

27 خانېدا ئاكرا: «يادا ئەپسۇنى ھەققىدە» ناملىق ماقال-
سىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. بۇ ماقالىنىڭ ئۆمەر جان نۇرى ئۇيغۇر-
چىغا تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2004 -
يىلى 4 - ساندا ئېلان قىلىنغان.

28 بۇ ھەقتە لىۋمېسۇڭنىڭ «ئىككى تاغنامە. خۇيخېلار تەز-
كىرىسى، خۇيخۇلار تەزكىرىسى (قەدىمكى ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى) گە
شەرھى» ناملىق كىتابىنىڭ 53 - بېتىگە قاراڭ، مەركىزىي مىللەتلەر
ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

29 ۋامبىرى بۇداگوف 1869 - ، 1871 - يىللىرى تۈزگەن
«تۈرك - تاتار تىلى لۇغىتى»، كۇۋاۋىسكى 1844 - يىلى تۈزگەن
«موڭغۇل تىلى لۇغىتى»، تىمكوۋسكى 1820 - ، 1821 - يىللىرى
يازغان «بېيجىڭغا سەپەر» ناملىق ئەسەرلەردە چۈن يۈەننىڭ خاتە-

قالدىم؟— دەپ سورايتۇ.

— ھېچنېمە يوقكەن، — دەپتۇ دوختۇر گەستايىدىل قاراپ.

— ھېچنېمە يوقكەن، مېگەمدە ھېچنېمە يوقمەكەن، مەسلە بەك ئېغىر ئوخشىمامدۇ، — دەپتۇ بىمار قورققىنىدىن.

يول سوراڧ

بىر كىشى يېزىغا بېرىپ كەنت كۆمىتېتى تۇرۇشلۇق يەرنى تاپالماي، يول ياقىسىدا تۇرغان ياشانغان بىر ئادەمدىن سورايتۇ. ئۇ كىشى ئىنتايىن قىزغىنلىق بىلەن كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. بىر ھەپتىدىن كېيىن ئۇ كىشى يەنە شۇ يېزىغا بېرىپ قايتۇ. لېكىن كەنت كۆمىتېتى تۇرۇشلۇق يەرنى يەنە تاپالماي قايتۇ. شۇ ئەسنادا ئۆتكەنكى يولنى كۆرسىتىپ قويغان ئادەم بۇ يەردىن ئۆتۈپ قايتۇ. ھېلىقى كىشى ئالدىراپ ھېلىقى ئادەمدىن يول سورايتۇ. بۇ چاغدا ھېلىقى ئادەم بۇ كىشىگە سىنچىلاپ قاراۋېتىپ، مۇنداق دەپتۇ:

— يىگىت، بىر ھەپتە بولدى، سىز تېخىچە كەنت كۆمىتېتى تۇرۇشلۇق جايىنى تاپالمايدىغىزما؟

گەپ تاپالماسلىق

بىر ئايالنىڭ ئېرى كۈن بويى كىتاب ئوقۇغاچقا، كەشلىرى بىلەن پاراڭلىشىشنى ئانچە بىلىپ كەتمەيدىكەن. بىر كۈنى ئايالنىڭ بىر ساۋاقدىشى ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كەلمەكچى بولپتۇ. ئايال ئېرىگە ساۋاقدىشى كەلسە قىزغىنراق بولۇشنى تاپالايتۇ. — ساۋاقدىشىڭ بىلەن نېمە توغرىسىدا پاراڭلىشىمەن؟ — دەپتۇ ئېرى.

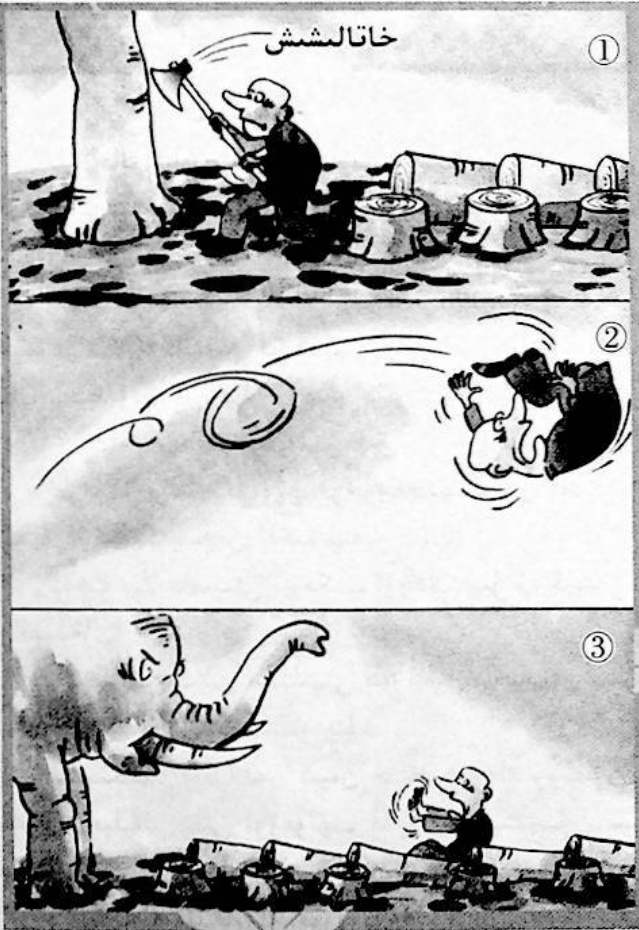
— نېمە دېسىڭىز بولۇۋېرىدۇ. مەسلەن، ئېرىڭىز نېمە ئىش قىلىدۇ، دېگەندەك... ئايالنىڭ ساۋاقدىشى كەلگەندىن كېيىن، ئېرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇنىڭدىن: — ئېرىڭىز نېمە خىزمەت قىلىدۇ؟ — دەپ سورايتۇ. ئۇ ئايال كۈلۈمسىرەپ:

— مەن تېخى توي قىلمىدىم، — دەپتۇ. بۇ چاغدا ئەر خېلى ۋاقىتقىچە جىمپ كېتىپتۇ ۋە: — ئېرىڭىز كومپيۇتېرنى ياخشى كۆرەمدۇ؟ — دەپ سورايتۇ. ئايالنىڭ يۈزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ ۋە: — مەن تېخى توي قىلمىدىم، — دەپتۇ، بۇ چاغدا ئەر بېشىنى تاتىلاپ:

— ھە راست، توي قىلمىدىم دېدىڭىز — ھە! ئونتۇپ قايتىمەن، ئېرىڭىز تېخىچە بويناقتەن — دە، — دەپتۇ.

مەسلە ئېغىر

بىر كىشى مېڭىسىنى X نۇرىدا تەكشۈرۈۋېتىپتۇ ۋە ئالدىراپ دوختۇردىن: — مېڭەمدە نېمە باركەن، مەن بەك ئەنسىرەپ

MIRAS

تېخىمۇ تېرىكىپ، — بەلكى يەمچۈكنىڭ ھەممىسىنى يە-
ۋەتتى!

پۇل قاپچۇقى ۋە خانىم

ساياھەت پەسلىدە، پارىژ تۆمۈر يول بېكىتى قىستانك
بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا بىرەيلەن قاتتىق ۋارقىراپتۇ:
— ئايلا، پۇل قاپچۇقۇم يوق تۇرىدۇ.

— ئەپەندىم، — دەپتۇ يېنىدىكى بىر كىشى، — پارىژدا
ئىككى نەرسە بۇلىنىدۇ: بىرى، پۇل قاپچۇقى؛ يەنە بىرى،
خانىمى. شۇكۇر قىلىڭ، ھېلىمۇ تەلپىڭىز بارئىكەن، قاراڭ
خانمىڭىز يېنىڭىزدا نۇرمامدۇ!

مالنى جېنىدىن ئەزىز كۆرۈش

پۇلنى جېنىدىن ئەزىز كۆرىدىغان بىر ئادەم بار ئى-
كەن. بىر كۈنى ئۇ يېڭى ئالغان ماشىنىسىنى ھەيدەپ كې-
تۈپتې، بىر ماشىنىغا سوقۇلۇپ كېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي
ساقچى يېتىپ كەپتۇ. باي ئىنتايىن قايغۇرغان ھالدا:
— ساقچى ئەپەندى، شۇنداق ئېسىل ماشىنا نېمە بو-
لۇپ قالدى — ھە! — دەپتۇ.

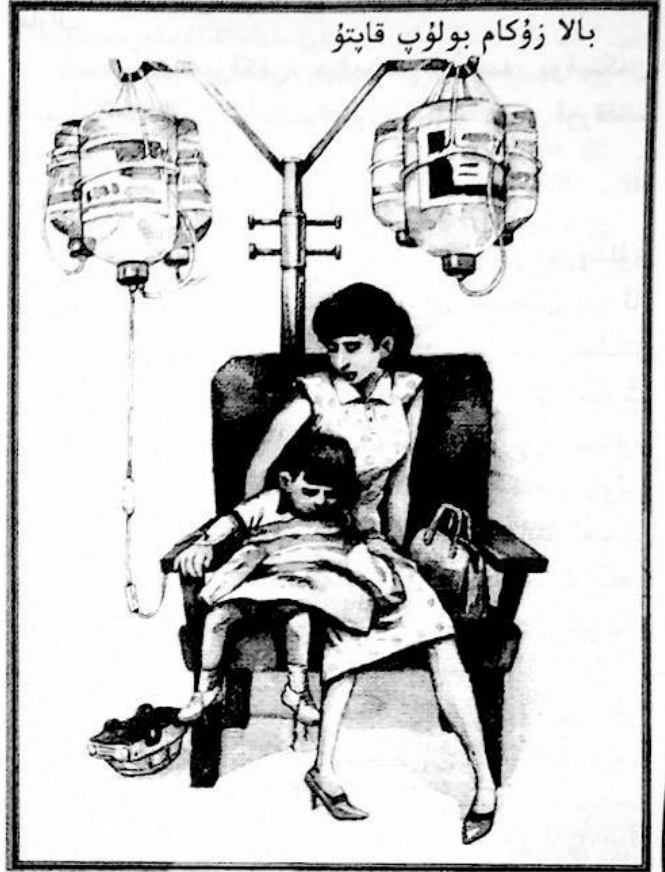
— سىز پەقەت پۇلنىلا ئويلايمسىز؟ قاراڭ، ئوڭ بىلە-
كىڭىز ئۈزۈلۈپ كېتىپتۇ، ئاغرىقىنى سەزمىدىڭىزمۇ؟
باي بۇ چاغدا بىر بىلىكىنىڭ يوقلۇقىنى سېزىپتۇ ۋە
تېخىمۇ قايغۇرغان ھالدا:
— ۋايىيەي، مېنىڭ «XX» ماركىلىق سائىتىم يوق
تۇرىدۇ! — دەپ ۋارقىراپتۇ.

ئازدۇرۇش

ئەنگىلىيەلىك بىر مۆتۈەر بىلەن فرانسىيەلىك بىر قىز
بىر لوژىدا بولۇپ قاپتۇ. قىز يىگىتنى ئۆزىگە تارتىش
مەقسىتىدە كىيىملىرىنى سېلىپ يېتىپتۇ ۋە ناھايىتى مۇز-
لاۋاتقانلىقىنى ئېيتىپتۇ. يىگىت دەرھال يوقىنىنى ئۇنىڭغا
بېرىپتۇ. لېكىن قىز يەنىلا مۇزلاۋاتقانلىقىنى ئېيتىپتۇ.
— مەن قانداق ياردەم قىلسام بولار؟ — دەپتۇ يىگىت
كۆيۈنگەن ھالدا.

— كىچىكمەدە ئاپام مېنى باغرىغا بېسىپ ئىسسىتىپ
قوياتتى، — دەپتۇ قىز. بۇ چاغدا يىگىت:
— قىزچاق، شۇنداق ياردەم بەرگۈم بار ئىدى. بىراق،
ھازىر پويىزدىن سەكرەپ ئاپىڭىزنى تېپىپ بېرەلمەيمەن-
دە! — دەپتۇ.
شۆھرەت تەلەت تەرجىمىسى (شىنجاڭ رەڭلىك مېتال شىر-
كتىدە).

بالا زۇكام بولۇپ قاپتۇ

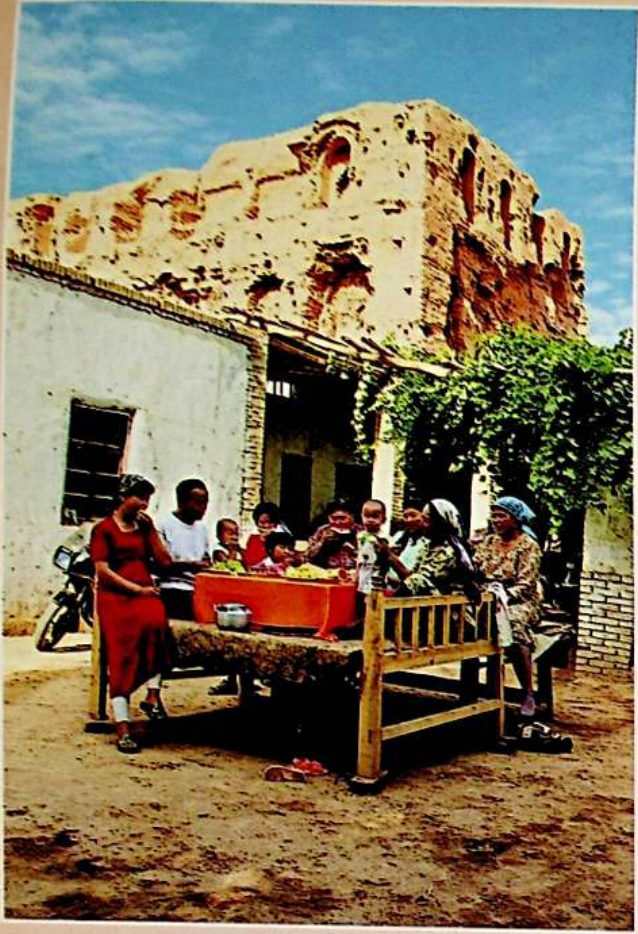

چوڭ نومۇرلۇقى كېرەك

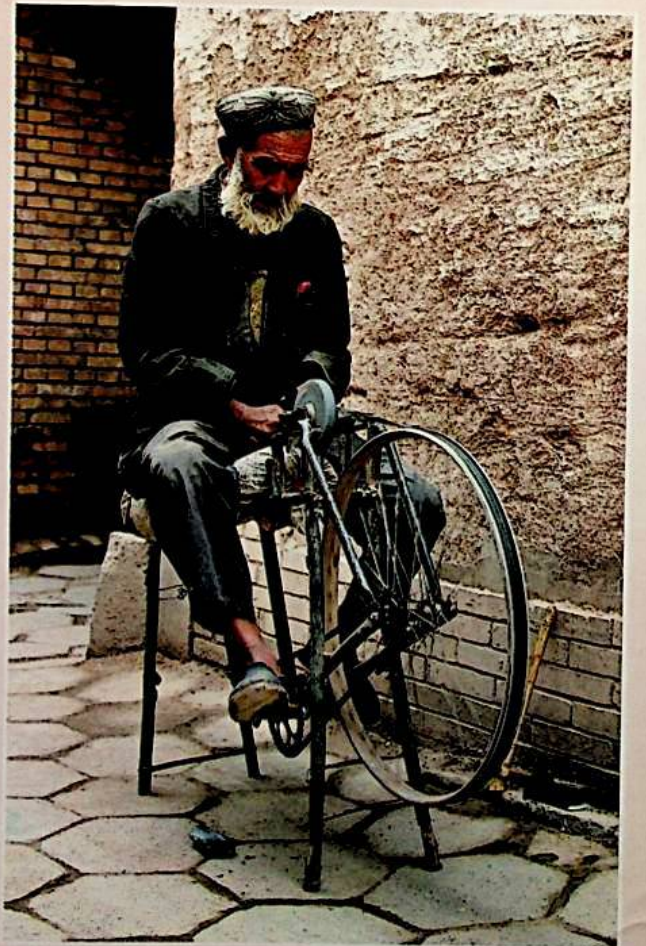
بىر خانىمنىڭ تۇغۇلغان كۈنى يېتىپ كەپتۇ. ئىبىرى
ئۇنىڭدىن: — نېمە سوۋغات ئېلىپ بېرەي؟ — دەپ سوراپ-
تىكەن، خانىم:
— ئەگەر كىيىم ئالماقچى بولسىڭىز، كىچىك نومۇرنى
ئېلىڭ، ئەگەر ئالماس ئالماقچى بولسىڭىز چوڭ نومۇر-
نى، — دەپتۇ.

ئۇقۇشماسلىق

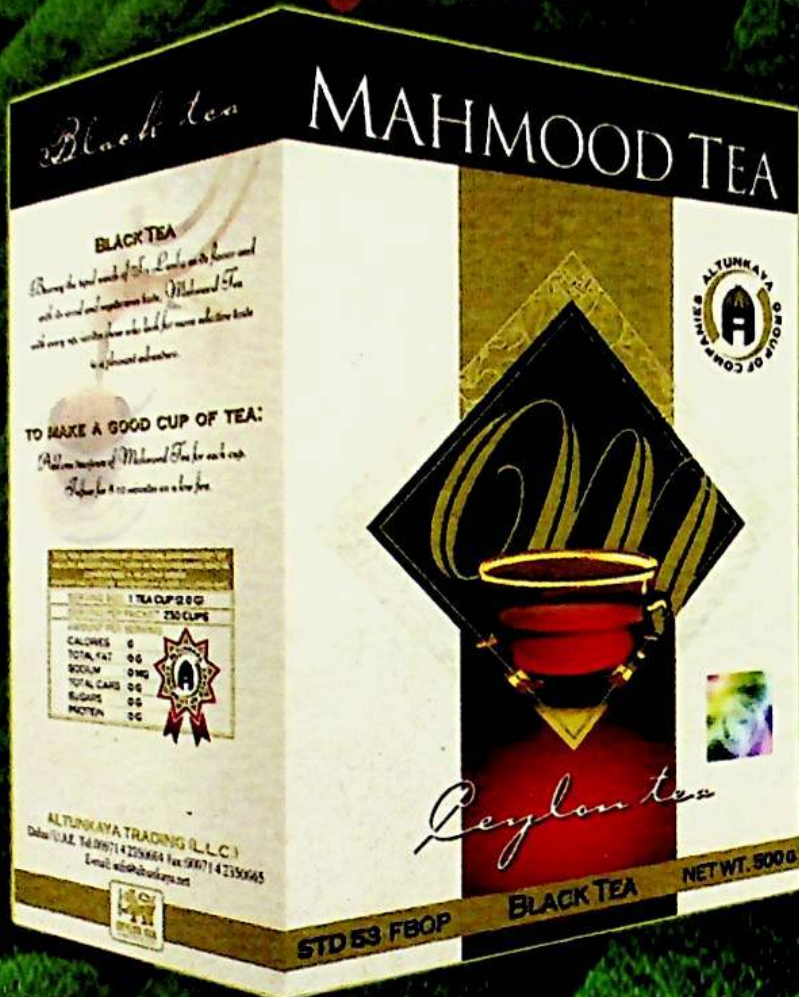
بىر بالا بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن مېڭىپتىكەن، سىڭلە-
سىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپتۇ.
كەچتە بالا ناھايىتى تېرىكىپ ئۆيگە كەپتۇ ۋە ئاپىسى،
دادىسىغا:
بۇنىڭدىن كېيىن سىڭلىمنى ھەرگىز ئاپارمايمەن، بىر
تالمۇ بېلىق تۇتالمىدىم، — دەپتۇ.
— سىڭلىڭ بۇنىڭدىن كېيىن جىمجىت ئولتۇرسۇن،
ھەرگىز بېلىقلىرىڭنى قورقۇتۇپ قاچۇرۇۋەتمەسۇن، —
دەپتۇ ئاپىسى.
— ياق، ئۇ بېلىقلارنى قورقۇتۇۋەتمەيدى، — دەپتۇ بالا

پولات ئابدۇكېرىم خوجا فوتوسى

مەھمۇد چايلىرى

مەھمۇد چايلىرى دۇبەي ئالتۇن كاييا گۇرۇھى سېرىلانكىدىن چاي خام ماتېرىياللىرىنى ئىمپورت قىلىپ، ئۇنى زامانىۋى ئىلغار پەن-تېخنىكا ئارقىلىق پىششىقلاپ ئىشلەپ، ھەرقايسى ئەل خەلقلەرگە سۇنغان ئېسىل سوۋغىسىدۇر. مەزكۇر چاي ھازىر 70 نەچچە دۆلەت ۋە رايوندا سېتىلماقتا.

25 يىللىق تارىخقا ئىگە مەھمۇد چايلىرى خۇشپۇراق ھەم ئۆزگىچە ئېسىل تەمى بىلەن ئىستېمالچىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. شىنجاڭ سايا خەلقئارالىق سودا چەكلىك شىركىتى مەھمۇد چايلىرىنىڭ جۇڭگودىكى باش ۋەكالىتى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇ چايىنى ئىستېمال قىلىشى ئارزۇسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇردى. مەھمۇد چايلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، مېۋە تەملىك چايلاردىن - ئالما، گاپلىسىسىن، شاپتۇل، گىلاس، قارىقات، بۆلجۈرگەن، ئۈزۈم تەملىكلىرى؛ ئىنسىسلىق دورىلىق چايلاردىن - لاجىندانە، كېنەز چايلىرى يەنە ئەتكەن چايغا باب كېلىدىغان - قىزىل چاي قاتارلىقلار بار. مەھمۇد چايلىرى تەركىبىدە ئا- دەم بەدىنىگە پايدىلىق بولغان ماددىلار بولۇپ، ۋىتامىننى تولۇقلاش، بەدەننىڭ ئىممۇنىتېت كۈچىنى ئاشۇرۇشى ئىقتىدارىغا ئىگە ھەم مەھمۇد چايلىرى ئېسىل سوۋغات بولۇپلا قالماي يەنە سەپەرچى ئىستېمال قىلىشقا مۇۋاپىق. ھازىر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرى، ئوبلاستلىرى، شەھەرلىرىدە ۋەكىلىتەن سېتىش ئورۇنلىرى بار. سىزنىڭ ئاللاپ سېتىۋېلىشىڭىزنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

شىنجاڭ سايا خەلقئارالىق سودا چەكلىك شىركىتى
ئادرېسى: گۈرۈمچى شىنخۇا شىمالىي يولى 108 - نومۇر قىزىلتاغ يېقىنى
ئەسەر بىناسى 34 - قەۋەت تېلېفون 0991 8888837